

ISSN 0235 — 3490

АРХЕОЛОГІЯ

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ.
НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ.
СТАТТІ.
РЕЦЕНЗІЇ.
ХРОНІКА.
ПАМ'ЯТЬ
АРХЕОЛОГІЙ.
ДИСКУСІЙ.
АРХЕОЛОГІЯ
ЗА РУБЕЖЕМ.
ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІЙ.

• 2 • 1995

У журналі вміщено статті з проблем давньої історії та археології від первісності до середньовіччя, публікації нових матеріалів і результатів досліджень пам'яток на території України та за рубежом, дискусійні питання, біографічні матеріали, хроніку.

Для археологів, істориків, краєзнавців, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

В журнале помещены статьи по проблемам древней истории и археологии от первобытности до средневековья, публикации новых материалов и исследований памятников на территории Украины и за рубежом, дискуссионные вопросы, биографические материалы, хронику.

Для археологов, историков, краеведов, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. П. ТОЛОЧКО (головний редактор),
В. Д. БАРАН, К. П. БУНЯТЯН,
М. І. ГЛАДКИХ, В. М. ЗУБАР (відповідальний
секретар), В. І. КАДЕЗЬ, С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ
(заступник головного редактора), О. П. МОЦЯ,
В. В. ОТРОЩЕНКО, С. В. СМИРНОВ,
В. Н. СТАНКО, Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,
В. М. ЦИГИЛИК, Є. В. ЧЕРНЕНКО

Адреса редакції:
254025, Київ-25, вул. Володимирська, 3
Телефон 228-44-05

Здано до набору 01.02.95. Підп. до друку
10.07.95. Формат 70x108 1/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 14,00.
Ум. фарбо-відб. 14,16. Обл.-вид. арк. 15,12.
Тираж 1000 прим.

Оригінал-макет виготовлений центром комп'ютерного макетування КАС.

Київське орендне поліграфічне підприємство
«Книга».

Друкується за постановою редакційної колегії
журналу.

Редактори Л. В. ФРАЙМОВИЧ,
О. В. КРАВЧЕНКО

Художній редактор М. В. РУСЯЄВА

Віддруковано АТ «КоДр». 1995. З. 5—1137.

АРХЕОЛОГІЯ

• 2 • 1995

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у березні 1989 р.
Видається
щоквартально

«Київська Академія Євробізнесу»
Київ

ЗМІСТ

Статті

- 3 БОЛТРИК Ю. В., ФІАЛКО О. Є. Могили скіфських царів другої половини IV ст. до н. е. (пошук історичних реалій).

- 13 КРИЖИЦЬКИЙ С. Д. Про вплив змін оточуючого середовища на історичний розвиток Ольвійської держави.

- 25 ОЛЬГОВСЬКИЙ С. Я. Походження хрестоподібних блях скіфського часу.

- 32 БІРБРАУЕР Ф. Готи в I—VII ст.: територія розселення та просування за археологічними джерелами.

- 52 ПОЛІДОВИЧ Ю. Б., ЦІМІДАНОВ В. В. Кам'яна сокира в пам'ятках зрубної культурно-історичної спільноти.

Публікації археологічних матеріалів

- 63 МУРЗІН В. Ю., РОЛЛЕ Р., СКОРИЙ С. А. Дослідження Пещепинського курганного могильника.

- 72 ЖУРАВЛЬОВ О. П., МАРКОВА О. В. Остеологічні матеріали із культових комплексів Ольвії.

- 79 ВІТРИК І. С. Городища півдня Житомирщини.

- 83 КОТЛЯР М. Ф. Про так звані чернігівські гривні срібла.

Дискусії

- 94 КУЗІН-ЛОСЄВ В. І. Деякі зауваження з приводу інтерпретації археологічного матеріалу.

- 104 ВІДЕЙКО М. Ю. В пошуках держави Аратти.

- 118** ОТРОЩЕНКО В. В. Деякі зауваження з приводу «кризи української археології».

До методики археологічних досліджень

- 120** БЕЛЯЄВА С. О., ПЕТРАШЕНКО О. М. Про основні напрямки та результати застосування автоматизованої системи обробки джерел в Інституті археології НАН України.

Пам'ять археології

- 122** КУЛАТОВА І. М., СУПРУНЕНКО О. Б. Археологія в діяльності Полтавської вченої архівної комісії.

Нові відкриття і знахідки

- 130** КУРБАН А. В. Ливарна формочка з Приазов'я доби пізньої бронзи.

- 131** КУЧУГУРА Л. І. Ранньоскіфський комплекс з кургану поблизу с. Врублівка в Подністров'ї.

- 135** ГАВРИШ П. Я. Антична монета зі скіфського городища лісостепової Скіфії.

- 137** САПРИКІН С. Ю., БАРАНОВ І. А. Грецький напис із Судака.

- 140** БУЛКИН В. А. О времени постройки церкви Спаса на Берестове.

Рецензії

- 144** ПЕНЯК С. І., ПОПОВИЧ І. І., ПОТУШНЯК Я. Ф., КОБАЛЬ Й. В. Древняя история Верхнего Потисья. — Львов: Світ, 1991. — 180 с.

- 150** СУХОБОКОВ О. В. Чернігівська старовина. — Чернігів: Сіверянська думка, 1992. — 147 с.

- 152** ВІДЕЙКО М. Ю., А. Г. Колесников. Трипольское общество Среднего Поднепровья. Опыт социальных реконструкций в археологии. — К.: Наукова думка, 1993. — 152 с.

- 156** Наші автори

- 158** Список скорочень

СТАТТІ

МОГИЛИ СКІФСЬКИХ ЦАРІВ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНІ
IV ст. до н. е.
(пошук історичних реалій)

Ю. В. Болтрик, О. Є. Фіалко

У статті розглядаються могили скіфських царів другої половини IV ст. до н. е., встановлюються спільні елементи їх влаштування. На підставі всебічного аналізу поховань комплексів пропонується авторська гіпотеза ідентифікації похованих в них осіб з конкретними історичними персонами.

«...нет никаких оснований растворять могилы скифских царей в общей массе «курганов скифской знати».

B. M. Массон¹.

Великі скіфські могили півдня України є своєрідними скарбницями артефактів. Але з широкого інформаційного спектру, який випромінюють ці археологічні пам'ятки, використовується лише мала частка. Традиційно переважає розгляд комплексів яскравих речових знахідок, а також зауваження цих курганів для ілюстрації соціально-економічної неоднорідності суспільства. Сучасний рівень знань та уявлень про влаштування степових курганів-гіантів та, зокрема, встановлення факту одночасового виникнення підкурганних поховань ансамблів, дозволяють розширити інформаційне поле, яке надають досліджені елітні кургани скіфів. Нагальність подібної розвідки, з одного боку, обумовлена станом джерел, тобто практично повним дослідженням всіх найбільших поховань споруд степової Скіфії, їх щільним розташуванням як у часі, так і просторі. З другого боку, з огляду на широку «промітність» цих пам'яток почалися спроби перегляду їх етнічної атрибуції. І. Маразов припускає принадлежність нижньодніпровських курганів типу Хоминої Могили фракійській знаті², а Р. Ісмагілов взагалі вважає, що весь масив «нижньодніпровської катакомбної культури V—IV ст. до н. е.» залишили ранні сармати³. Тому вважаємо за доцільне звернутись до проблеми принадлежності могил царів Скіфії за умови, що для IV ст. до н. е. переважна більшість дослідників скільки вбачати наявність єдиної державної влади у Північному Причорномор'ї.

Близьку концепцію Б. М. Гракова про трансформацію скіфського суспільства під час царювання Атея, в якій царю відводилася роль об'єднувача Скіфії⁴, досі має своїх прибічників та супротивників. Висновок, що базувався на здогадці про взаємоз'язок зображень Геракла з левом та уявлень про походження нової гілки скіфських царів від Зевса через Таргітая — Геракла, та й по суті навмисним присвоєнням цього символічного зображення Атеєм чи його кланом⁵ одержав потужний імпульс після відкриття монети Атея.

Підтвердив цей висновок і ретельний міфологічний аналіз зображень та скіфської торевтики, здійснений Д. С. Раєвським⁶. У межах історичного аналізу висновки Б. М. Гракова підтримали та розвинули Д. Б. Шелов, А. М. Хазанов, Ф. В. Шелов-Коведяєв⁷, які відводять Атею функції царя, що

© Ю. В. БОЛТРИК, О. Є. ФІАЛКО, 1995

«АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1995 р.

3

завершив об'єднання всієї Скіфії під проводом одної центральної влади, при якому розвиток скіфської держави досяг апогею.

За іншою версією Атей розглядається як локальний лідер скіфів Добруджі. Ця точка зору має багатьох прибічників, її дотримуються Д. П. Калістов, В. О. Анохін, Є. В. Черненко та ін.⁸

Поділяючи в цій дискусії погляди Б. М. Гракова, пропонуємо свої непрямі аргументи та версію про те, що в одному з славнозвісних царських курганів слід вбачати могилу Атея. Усвідомлюючи всю ступінь гіпотетичності подібних ототожнень через розпорощеність та обмеженість історичної інформації, все ж вважаємо можливим запропонувати свою версію. До того ж, процес хронологічного впорядкування царських курганів, розпочатий М. І. Ростовцевим та розвинutий наступними поколіннями дослідників⁹, останнім часом одержав новий потужний поштовх завдяки серії розробок А. Ю. Алексеєва¹⁰. Свій внесок у справу уточнення дат великих скіфських могил зробили С. Ю. Монахов та С. В. Полін¹¹.

Зазначені праці дозволяють значно звузити коло найбільш вірогідних курганів власне царів, що в свою чергу дає можливість звести досить жорстку логічну низку пам'яток. Повна наявна інформація про комплекс Огузу дозволяє впевнено відносити його до нечисленої групи царських могил. Тому, визначаючи три найбільші могили скіфського степу як царські (без лапок), слід визначити час та черговість їх спорудження. Останні датування Чортомлика та Олександropоля визначають їх хронологічний горизонт відповідно 340—320 та 325—300 рр. до н. е. та фіксують, на наш погляд, таку тенденцію їх послідовності: Чортомлик — Огуз — Олександropоль. Однак оперування абсолютною датами час від часу руйнує цей хронологічний ланцюжок. Тому цілком слушно за цих обставин при визначенні черговості курганів звернутися до диференціюючих ознак.

Для IV ст. до н. е. закріпилась думка про чотири власне царські могили, тобто до нашої низки додається ще й Солоха. За витратами праці 18-метровий насип цього кургану, зведений до того ж у два етапи, у два-три рази поступається велетням другої половини IV ст. до н. е., але на тлі поховальних пам'яток свого горизонту впевнено може бути віднесена до рівня царських усипальень. На сьогодні відомо, що могил подібних розмірів у степовій та лісостеповій зонах Східної Європи більш немає (за винятком Царського кургану на Боспорі). Ще одним непрямим аргументом на користь нашої вибірки є розташування могил у просторі по одній лінії, на відтинку 126 км (від Огузу на півдні до Олександropоля на півночі), тобто на своєрідній «дорозі царів». Вірогідно, ця траса, що була найважливішим битим шляхом Скіфії, до того ж правила місцем поховань найвизначніших людей суспільства — крім царських, сюди винесено найбільш значні кургани Степу (Дів, Козел, Рогачик, Лемешів, кургани поблизу с. Велика Знам'янка (зокрема № 13); на Правобережжі, можливо, Товста та Нечаєва Могили¹².

Обмежуючи коло пам'яток, з числа претендентів на ранг царської усипальни слід виключити Нечаєву Могилу — найбільший з нерозкопаних курганів українських степів, висота якого (16,2 м) дозволяє співвідносити його з могилами Козел та Цимбалка, які представляють наступний соціальний рівень. Усі інші могили, так звані царські, незважаючи на значну розкиш та престижність їх поховального інвентаря, не беруться до уваги, тому що витрати праці, вкладені в їх спорудження, значно поступаються окресленому вище колу могил. Обсяги Огузу, Чортомлика, Олександropоля відповідно сягають 117, 82, 4 та 77,5 тис. м³, тоді як найближчі до них за висотними показниками Козел та Велика Цимбалка мають 33 та 32 тис. м³. Наступну групу курганів становлять Жовтокам'янка, Лемешів, Краснокутський, Бабина, Гайманова, Товста та Чмирєва Могили, які у 7—8 разів поступаються обсягами насипів курганам царів. Цікаво, що Огуз перевищує своїх сусідів по групі як раз на обсяг Козла або Великої Цимбалки. На наш погляд, цю різницю слід пов'язувати з присутністю в Огузі Північної могили, яка й викликала добудову насипу відповідно до соціального рангу померлої.

Між часом зведення Солохи (кін. V — поч. IV ст. до н. е.) та решти могил царів існує хронологічний розрив у півторіччя чи навіть більше. Цю, на пер-

ший погляд, дивну обставину можна пояснити, якщо зіставити вказану хронологічну лакуну зі згаданим періодом царювання Атея. Тобто в другій могилі Солохи, вірогідно, поховали попередника Атея¹³, а наявний інтервал між часом Солохи та іншими трьома могилами-гігантами пояснюється тим, що не було потреби зводити усипальні, оскільки царі не вмирали. Таким чином, який з трьох курганів царі другої половини IV ст. до н. е. був зведений першим, у тому і слід вбачати могилу Атея. Окрім цього доречно провести аналіз трьох поховальних комплексів з урахуванням наративної інформації про постать царя.

Розглянемо кожну з могил-претендентів окремо. Найдокладніше вивченим є курган Чортомлик, але, незважаючи на численні праці, присвячені йому, цей археологічний комплекс залишається до кінця не зрозумілим. При ретельному розгляді матеріалів цієї пам'ятки звертають на себе увагу кілька обставин, що змінюють її традиційне сприйняття.

1. На сьогодні переконливо доведена асинхронність комплексу речей Чортомлика¹⁴. Пояснювати цей факт наявністю двох поховальних комплексів в кургані навряд чи можливо. Ми вважаємо Північну могилу Чортомлика не самостійною спорудою, а складною входною ямою, з якої починається могутній похилий дромос до камери V, тобто головний вхід до центральної частини могили. Зауважимо, що цей дромос з часів І. Є Забеліна вважався грабіжницьким ходом і наступні покоління дослідників сприймали цю помилку як доведений факт¹⁵. Не уникнули цього хибного погляду й автори монографії, присвяченої Чортомлику. Тому вважаємо за потрібне розширити аргументацію нашого твердження.

До останнього дослідження Огузі довгі дромоси традиційно вважались вторинними спорудами, що з'єднували допоміжну впускну входну яму з поховальною камерою центральної могили, яскравими прикладами цього є дромоси Олександрополя та Жовтокам'янки. Але на Огузі достовірно був зафікований принцип наявності двох синхронних входів до однієї поховальної споруди — через довгий дромос з півдня та через пандус з заходу. Ця обставина надала можливість під іншим кутом зору розглядати схеми та послідовність влаштування поховальних споруд з довгими дромосами. Тобто це були єдині підземні поховальні системи, які влаштовували на початкових фазах спорудження курганів, причому вхід до дромосу виносила за межі первинного обвалування чи первинного насипу.

В. Херц, який виконував креслярські роботи під час завершення досліджень Чортомлика, помітив закономірність у розбивці його поховальних споруд. Він зауважив, що система пропорцій Північної могили аналогічна пропорціям Центральної могили та висловив міркування, що вони збудовані під проводом одного «архітектора»¹⁶. Це спостереження стає зрозумілим, якщо вбачати у Північній могилі складну входну яму, що увінчувала північний край дромосу. До того ж на схемах Чортомлика ширина «грабіжницького лазу» (тобто дромосу) збігається з шириною верхньої частини центральної ями, що доповнює спостереження В. Херца. Цікаво, що перетини «грабіжницького ходу» Чортомлика майже збігаються за формою та розмірами з перетинами дромосу Огуза. Таким чином, з визнанням «грабіжницького ходу» дромосом у схемі Чортомлика з'являється відсутній раніше елемент, що істотно прояснює ситуацію навколо камери V.

Подібні довгі дромоси є в більшості значних могил другої половини IV ст. до н. е. В одних вони трактуються як вторинні (Олександрополь та Жовтокам'янка), в других були не зрозумілі (Верхній Рогачик й Товста Могила), в третіх недосліджені (як Козел чи Краснокутський курган). Критичному перевідгляді підлягають «грабіжницькі лази» в інших курганах. У більшості випадків це були дромоси (горизонтальні чи похилі), хоча дійсно згодом іх використовували давні грабіжники, оскільки вода, що потрапляла до них, демаскувала входні отвори. Прийняття принципу одночасного зведення споруд з довгими дромосами ліквідує одну з стійких археологічних «легенд» про дивовижну здібність давніх будівничих або грабіжників точно влучати своїми підземними ходами до визначених частин збудованих раніше підземних споруд, при зберіганні загальної симетрії первинної конструкції.

Повертаючись до Чортомлика, слід зазначити, що оскільки приналежність поховань підлеглих осіб та коней до Центральної могили не потребує доведення, усю цю пам'ятку слід розглядати як синхронний комплекс, споруджений для однієї особи.

2. Поховальний комплекс Чортомлика є найбільш «скіфським» з усіх трьох, у ньому відсутні інокультурні елементи та запозичення. Значна кількість античних імпортів у складі інвентаря не суперечить цьому спостереженню, бо для IV ст. до н. е. це вже була усталена норма поховальної традиції. Цю обставину доречно зіставити з наративними відомостями про надання переваги скіфськими царями традиціям свого народу (Плутарх, *Изречения... 16; 2, 3*).

3. Автори монографії, присвяченої Чортомлику, опинились у полоні привабливої версії Д. А. Мачинського — А. Ю. Алексеєва про знайдений в кургані ахеменидський меч як дипломатичний дарунок Олександра Македонського. Версія базується на авторському розумінні відомостей Арріана (IV, 15(1), що в результаті вплинуло на визначення загальної дати комплексу.

Меч через свою унікальність неодноразово привертав увагу фахівців. Вивчивши цю знахідку, А. Ю. Алексеев зазначив, що обкладка та клинок асинхронні і виконані в різних культурних традиціях. Факт їх суміщення дослідник пояснював вторинним використанням литої ахеменидської обкладки V ст. до н. е. при опорядженні скіфського клинка IV ст. до н. е.¹⁷ На приналежність обкладки меча до ахеменидського мистецтва, окрім стилістики зображенень, за спостереженням Р. С. Мінасяна, вказує і техніка її виконання¹⁸. Він же схиляється до версії про вторинне використання давнішої обкладки для скіфського клинка IV ст. до н. е.

На думку Є. В. Черненко, у руків'ї меча є одна істотна особливість, невідома в давньосхідній та архаїчній зброй, але притаманна скіфським мечам IV ст. до н. е.— частина золотої обкладки руків'я — «манжет» опускається нижче перехрестя і закриває верхню частину клинка. А ажурний клинок є типовим лише для комплексів Скіфії IV ст. до н. е., тобто набагато молодшим обкладки руків'я. Є. В. Черненко включив меч з Чортомлика до переліку скіфських трофеїв у війні з Дарієм¹⁹.

Таким чином усі дослідники схиляються до думки про те, що до старого руків'я було прилаштовано новий клинок й манжет з листового золота. Версія про меч — дарунок навряд чи може бути прийнята, бо в тому вигляді, в якому меч дійшов до нас, він не міг потрапити до Скіфії. Ажурні клинки та манжети, типові лише для скіфських пам'яток IV ст. до н. е., могли бути виконані виключно місцевими майстрами. Окрім того, як повідомив Є. В. Черненко, на манжеті простежуються сліди зношеності, це свідчить про те, що до могили меч потрапив після тривалого використання в уже переробленому вигляді.

Тоді, приймаючи версію Є. В. Черненко, за якою меч розглядається як військовий трофей, можна пояснити факт наявності його в похованні. Вірогідно, меч був реліквією роду, а старий цар настільки цінував зброю свого юнацтва, що наказав поновити її з огляду на спрацьованість клинка або інші обставини.

4. Досить архаїчними в комплексі Чортомлика виглядають бронзові казани. У типологічній класифікації скіфських казанів Надчорномор'я, запропонованій М. А. Боковенко, один з казанів Чортомлика подібний до казанів Солохи та Розкопаної Могили, другий — до Верхньодніпровського та Дніпрорудненського, третій — до казанів з Келермесу та Костелу (Румунія)²⁰. Тобто аналогії заводять ці речі до VI—V, чи навіть початку IV ст. до н. е.

У монографії, присвяченій Чортомлику, відчувається тенденція збалансувати «протиріччя», дещо пригасити архаїчність казанів, обмеживши їх IV ст. до н. е. Там також зазначається, що подібні чортомлицьким казанам з Солохи теж потрапили до могили далеко не новими. До речі, казан з Північної могили за стилістикою органічно вписується до набору казанів з камер V і I. Варто уважи, що біля царя були залишенні цілі казани, а за межами його камери — у Північній могилі та камері I — казани зі слідами ремонту.

Пояснення архаїчності казанів цілком доречно шукати в особі головного похованого. Якщо зважити, що це була людина досить похилого віку, якій

ці речі дістались у спадок (аналогія в Солосі), то в цій ситуації суперечності зникають.

5. При зіставленні всіх трьох царських поховальних комплексів другої половини IV ст. до н. е. звертає на себе увагу тенденція розташування коней у підкурганному просторі, яку можна прийняти як систему випереджаючих доказів. Себто, якщо розглядати коней Чортомлика, розміщених у трьох окремих могилах, то відносно Огузу й тим більше Олександрополя, це буде анахронізмом, оскільки в ньому ще продовжується традиція Солохи та інших давніших могил; хоча слід пам'ятати, що частина коней Чортомлика, вірогідно, знаходилася у дромосі ("грабіжницькому лазі"). В Огузі ж переважна більшість коней вже була заведена в дромос, а в Олександрополі всього одного коня залишили в окремій ямі на рівні давньої поверхні, інші ж 20 або 16 коней були покладені до дромосу. Заслуговує уваги в цьому відношенні курган Жовтокам'янка, де за традицією на поховальній доріжці влаштували відокремлену кінську могилу, яку залишили порожньою, а коней розмістили в дромосі.

Тепер, відносно Огузу. Слід зауважити, що в ньому яскраво відбилось нетипове для подібних пам'яток сполучення рис, притаманних скіфському та боспорському поховальному обрядам. Маються на увазі боспорський кам'яний склеп, включений у скіфську поховальну споруду; присутність у Північній могилі розкішного античного саркофагу замість місцевої плетеної домовини або носилок; унікальні для Скіфії високохудожні золоті прикраси, аналогії яким походять із заможних боспорських гробниць; поєднання скіфських та грецьких декоративних елементів у оздобленні поховальної колісниці; поява серед комплексу золотих аплікативних прикрас ажурних екземплярів. Загалом серед могил скіфських царів Огуз є найбільш еллінізованою пам'яткою.

Певним чином омолоджують Огуз і фракійські вуздечкові гарнітури, не репрезентовані в Чортомлику, але присутні в інших комплексах пізнього часу. Йдеться про Хомину та Чмиреву Могили, Козел, Краснокутський курган, курган 11 поблизу с. Гюнівка, та курган 2 біля с. Велика Знам'янка. Усі вони датуються останньою третиною IV ст. до н. е.

На запропонованих схемах (рис. 1, 2, 3) помітна подібність споруд з довгими дромосами. Оскільки Огуз є в цій ситуації ключовою пам'яткою, на ведено деякі наші спостереження щодо нього. Для Огузу є безсумнівним, що Центральна поховальна споруда (ЦПС) — це складна одночасова споруда з двома входами. Короткий вхід (так званий пандус) використовувався для розміщення в нішах котловану залежних осіб, довгим дромосом занесли головного похованого. Ситуацію, зафіксовану на Огузі, можемо екстраполювати на інші могили, враховуючи такі деталі обряду: пропорції та розміри (довжина) довгих дромосів (Жовтокам'янка — 20, Олександрополь — 29, Чортомлик — 31, Огуз — 36 м); початок та кінець дромосу припадають на середину торцевої стінки вхідної ями та камери, за винятком Олександрополя — тут застосували кутовий принцип; у перетині дромоси Огузу, Чортомлика та Олександрополя практично ідентичні; кут відхилення довгого дромосу відносно осі камери становить 13—15° у всіх курганів, що розглядаються, це може бути свідченням певного канону та ознакою попередньої розбишки підмогильного простору; поховання охоронця біля закінчення дромосу, тобто входу до камери; наявність коней у дромосі; розміщення додаткових казанів у вхідній ямі; залишення світильника біля входу до камери.

Олександрополь, що традиційно вважався пам'яткою зламу двох століть, новітніми дослідженнями було віднесено до часу останньої третини — останньої четверті IV ст. до н. е.²¹. Укоренилося сприйняття цієї пам'ятки як такої, що складається з двох чи навіть трьох поховальних комплексів²². За нашим глибоким переконанням, Олександрополь є єдиним синхронним комплексом підземних споруд, призначеним відповідним чином забезпечити переход у потойбічний світ найважливішої особи в державі. На одночасність усього комплексу вказують:

1. Збіг та погодженість глибин вхідних ям та дромосів, з урахуванням того, що довгий дромос горизонтальний, а сама поховальна камера має похилу підлогу²³.

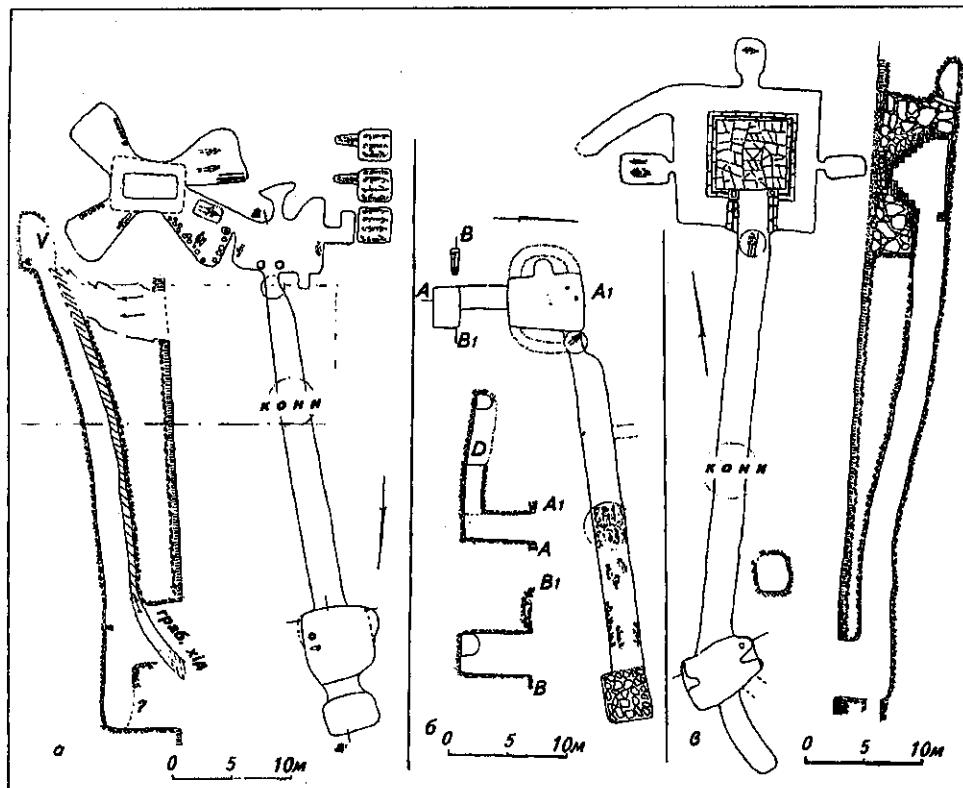

Рис. 1. Плани Центральних поховальних споруд: а — Чортомлик; б — Олександрополь; в — Огуз.

2. Малоприкметна деталь на розрізах підземель — ухил підлоги на незначній ділянці поховальної камери в місці межування її з довгим дромосом свідчить, що цю частину підлоги неможливо було зробити похилою після влаштування камери, з чого випливає, що камера та довгий дромос робились одночасно.

3. На користь синхронності комплексу Центральної поховальної споруди Олександрополя свідчить і взаєморозташування осей обох дромосів, що утворюють кут 110° . Близькі показники в Огузі, Чортомлику, Жовтокам'янці. Подібний збіг не міг бути випадковим і свідчить про попередню розбивку підкурганної поверхні ще до зведення первинного обвалування.

4. Про єдність Центральної поховальної споруди свідчать й так звані лази грабіжників (V та VI за планом ДГС), які, починаючись по кутках камери, охоплювали її симетричними дугами. Варто уваги, що вхідні отвори західного лазу збігалися з рівнем підлоги камери з урахуванням її похилості. Тоді як східний лаз входив краєм до звуженої межової частини довгого дромосу (галерея VII) на рівні його підлоги, не порушуючи поховання «охоронця», а південний її край був на «1,5 аршини вище підлоги катакомби»²⁴. Навряд чи лази слід пов'язувати з діяльністю грабіжників, оскільки вони не дисонують із загальною схемою підземних споруд, до того ж у східному лазі, з огляду на кіптуго на склепінні, тривалий час горів каганець, який слід розглядати як один з елементів поховальної церемонії. Факт незбігу вхідних отворів південного лазу по висоті може свідчити про те, що східний лаз могли зробити раніше західного — в той час, коли підлогу камери ще не спустили на півтора аршини і вона не прийняла закінченого вигляду. З приводу Північно-східної могили слід зазначити, що вона виконувала допоміжні функції відносно центральної. На це вказує як планографічний аналіз, так і відповідність розмірів цієї могили з досить скромним похованням людини «великого зросту і міцної статури»²⁵. Посилює це враження і наявність на дні вхідної ями Північно-східної могили великої колісниці та колодязя-бофра глибиною 4 м. Таким

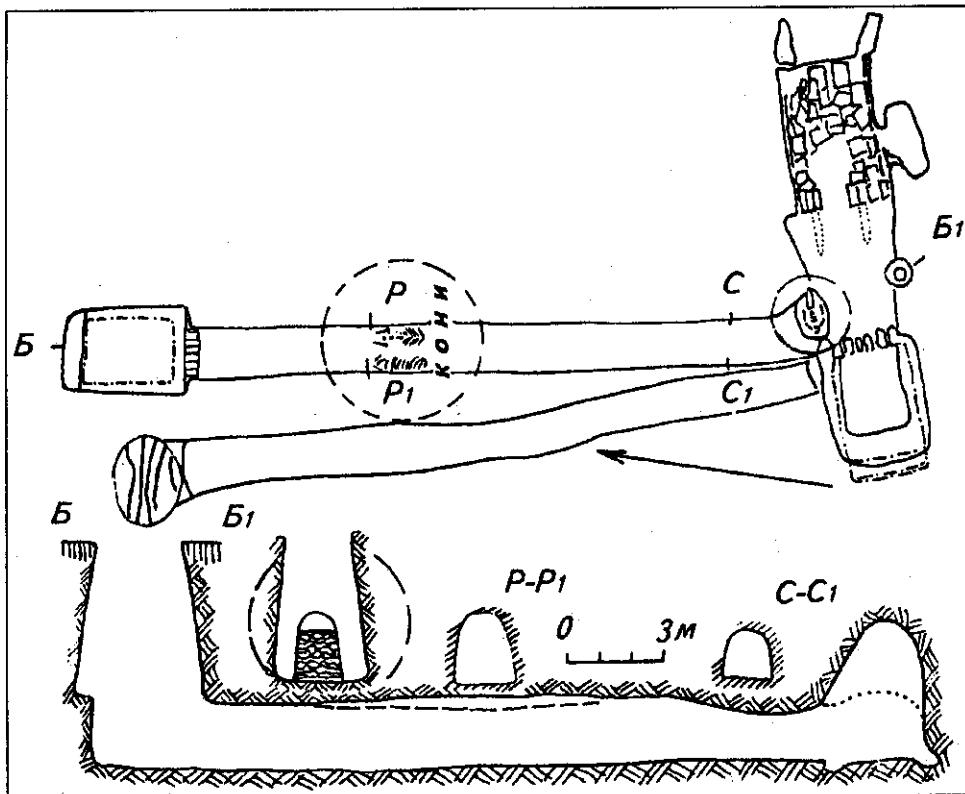

Рис. 2. План та розрізи Центральної поховальної споруди кургану Жовтокам'янка.

чином і ця могила не порушує хронологічної єдності всього комплексу Олександрополя.

Підсумовуючи огляд усіх трьох поховальних комплексів, слід наголосити, що незважаючи на цілком окреслену хронологічну послідовність — Чортомлик — Огуз — Олександрополь, вони дуже близькі за часом, що є певним історичним феноменом.

Відштовхуючись від наявності в Скіфії IV ст. до н. е. достатньо виваженого кола з чотирьох могил, які належали царям, та існуванням між Солохою

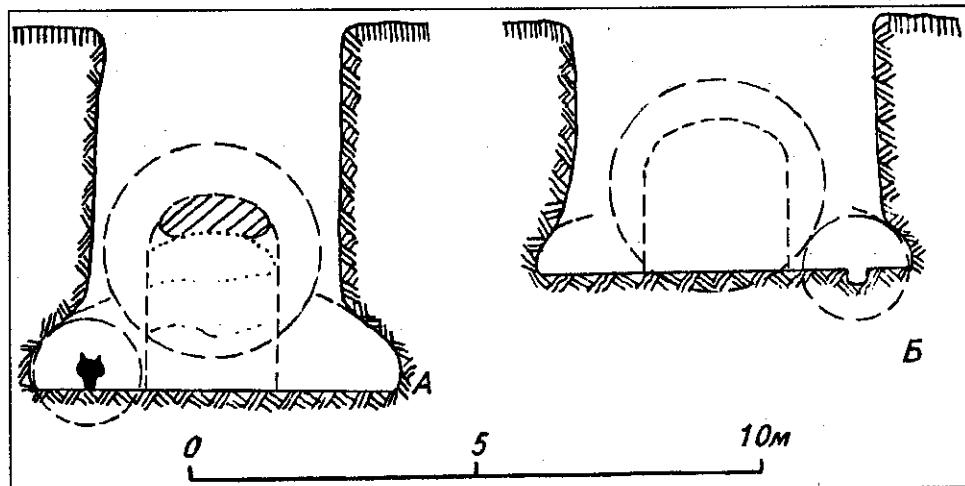

Рис. 3. Фасировка північних стінок входних ям з початками дромосів: а — Чортомлик; б — Огуз.

і трьома іншими могилами-гіантами мінімум півстолітнього розриву, зважуючи на наративну інформацію, спробуємо викласти свою версію.

У Солосі поховано царя — попередника Атея, а в найранішому з трьох інших слід вбачати могилу його самого. Таким курганом у нашій побудові є Чортомлик. Тут потрібно зауважити, що ми дотримуємось погляду на Атея, як такого, що завершив об'єднання всієї Скіфії під егідою єдиної центральної влади. За Атея розвиток скіфської держави досяг апогею, а загальномоскіфський політико-адміністративний центр утворився на Кам'янському городищі на Дніпрі²⁶. Про існування іншої версії — Атей — локальний лідер, ми вже згадували вище.

До прийняття першої версії нас схиляє й та обставина, що у джерелах Атей постає рівним партнером Філіпа Македонського (див. Плутарх. Ізречения царей и полководцев, 16, 1, 2; Помпей Трог, IX, 2), а також те, що численні згадки про цього царя в працях грецьких та латинських авторів навряд чи мали б місце, якби це був маловідомий правитель одного з регіонів Скіфії.

У монографії про Чортомлик, автори практично підійшли до співвіднесення гробниці Атея з цим поховальним комплексом, але не наважились розвинути цей пасаж, перебуваючи в полоні іншої версії²⁷. На відміну від них, ми вважаємо Чортомлик таким курганом, що найбільш відповідає усипальні Атея, оскільки викладені вище мотиви при прийнятті цієї версії знаходять цілком переконливе пояснення.

На нашу думку, з доведенням, що Північна могила є складною вхідною ямою Центральної поховальної споруди Чортомлика — початком головного входу до царської усипальні, зовсім іншого значення набуває знахідка, що походить з цього місця. Ми маємо на увазі срібний кубок, на денці якого прокреслені два рядки грецьких літер²⁸. У першому з них ми вважаємо за можливе вбачати ім'я Атея. Певно воно передано чи то з помилкою, чи то з намаганням донести скіфську вимову. Принаймні це написання досить близьке до відтворення номіну Атея на його монетах пізньої серії (рис. 4).

Тоді, якщо в Чортомлику поховали Атея, то відповідно виникає питання з ким пов'язувати ЦПС Огузу? Тут слід згадати повідомлення Помпея Трога про те, що Атей, якій пообіцяв Філіпу усиновити його та зробити своїм наступником, але посварившись з ним, заявив, що йому не потрібен наступник за життя сина (IX, 2, 4). Тобто, якщо був син, то вірогідніше за все він після

смерті батька й посів його місце. Враховуючи поважний вік Атея, його сину мало бути не менше 65—75 років, тоді цілком зрозумілим стає незначний хронологічний інтервал між часом спорудження Чортомлика та Огузу. Рік смерті наступника Атея, можливо, відповідає повідомленню Арріана (Похід Олександра Великого, IV, 15, 1) про те, що під час посольства європейських скіфів до Олександра Македонського в Середню Азію в 329/328 рр. до н. е. у Скіфії помер цар і престол перейшов до його брата. Певно, Огуз слід пов'язувати з цією датою, хоча не виключено, що існувала і проміжна.

Пояснення ж боспорських рис Огузу слід шукати в політичному альянсі скіфів з царем Боспору Левконом I (390—348 рр.) (Поліен, 6, 9, 4), якій міг відбутись наприкінці першої чверті IV ст. до н. е. Цей альянс, можливо, був потрібен Атею для забезпечення успіху своєї екс-

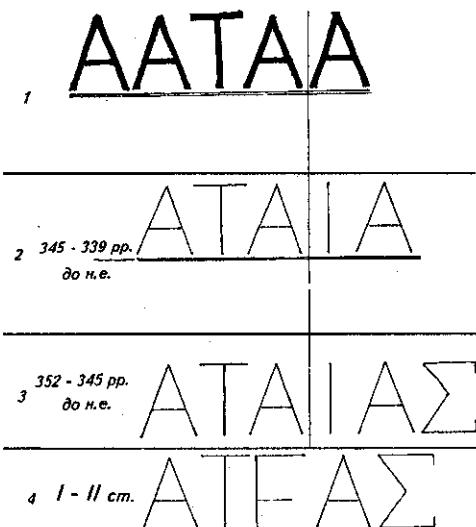

Рис. 4. Написання номіну Атея: 1 — кубок з Чортомлика; 2 — монета Атея (друга серія); 3 — монета Атея (перша серія); 4 — у давньогрецьких авторів.

пансії на Балкані і не виключено, що його було підкріплено династійним шлюбом сина Атея з однією з боспорських принцес. Цю думку, на наш погляд, підкріплюють такі висновки: у Північній могилі Огузу було поховано жінку похилого віку, певно дружину царя; вік її відповідає передбачуваному віку сина Атея; серед поховального інвентаря присутні золоті крепундії. Без сумніву, отримані ще в дитинстві як прикраси-обереги, крепундії потрапили до Скіфії як посаг. Відповідності цим речам відомі лише в боспорських пам'ятках і жодного разу не зустрінуті у скіфських. Теж саме можна сказати і про витончені сережки зі сфінксами — аналогії їм виявлені лише в багатьох боспорських гробницях. Тоді стає зрозумілим і присутність античного склепу в скіфському середовищі. Мабуть, дружина померлого царя запросила боспорських майстрів для будівництва склепу, щоб подібно Артемісії увічнити пам'ять про свого чоловіка.

Якщо зважити на повідомлення Арріана про те, що померлу царю наслідує його брат, то й тут можливо припустити поважний вік нового наступника царя.

Певно, тривале перебування Атея при владі та його велими значні літа обумовили подальшу геронтократизацію скіфського престолонаступництва. Це й відбилося в хронологічній близькості царських могил другої половини IV ст. до н. е. На це ж вказує й солідний вік похованого в Олександрополі.

Примітки

¹ Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ.— Л., 1976.— С. 175.

² Див.: Мелюкова А. И. К вопросу о скіфо-фракийских взаимоотношениях в IV — начале III вв. до н. э. // Тез. докл. междунар. конф. «Проблемы скіфо-сарматской археологии Северного Причерноморья». — Запорожье, 1994.— С. 132.

³ Исмагилов Р. Б. Скифская легенда и раннесарматские царства // Тез. докл. междунар. конф. «Проблемы скіфо-сарматской археологии Северного Причерноморья». — Запорожье, 1994.— С. 71.

⁴ Граков Б. Н. Скифский Геракл // КСИИМК.— 1950.— № XXXIV.— С. 9—18.

⁵ Граков Б. Н. Указ. соч.— С. 12.

⁶ Раевский Д. С. Очерки идеологии скіфо-сарматских племен.— М., 1977.— С. 164—170.

⁷ Шелов Д. Б. Скифо-македонский конфлікт в истории античного мира // Проблемы скіфской археологии.— МИА.— 1971.— № 177.— С. 54—63; Хазанов А. М. Социальная история скіфов.— М., 1975.— С. 238—245; Шелов-Коведяев Ф. В. История Боспора в VI—IV вв. до н. э. // Древнейшие государства на территории СССР.— М., 1984.— С. 146, 147.

⁸ Каллисто Д. П. Свидетельство Страбона о скіфском царе Атее // ВДИ.— 1969.— № 1.— С. 125—130; Аногин В. А. Монеты Атее // Скифские древности.— К., 1973.— С. 39, 40; Черненко Е. В. Легенда о царе Атее // Тез. докл. всесоюз. семинара «Киммерийцы и скіфи». — Кировоград, 1987.— Ч. II.— С. 81; Черненко Е. В. Битва Атее и Филиппа Македонского // Проблеми історії та археології давнього населення УРСР. Тез. доп.— К., 1989.— С. 244, 245.

⁹ Див.: Ростовцев М. И. Скифия и Боспор.— Л., 1925.— С. 405 и сл., 432, 455; Брашинский И. Б. Новые материалы к датировке курганов скіфской знати Северного Причерноморья // EIRENE.— Praha, 1965.— Вып. 4.— С. 89—109; Онаїко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—III вв. до н. э. // СА.— 1970.— Вып. ДІ—27.— С. 9—54.

¹⁰ Алексеев А. Ю. К вопросу о дате сооружения Чертомлыкского кургана // АСГЭ.— 1981.— № 22.— С. 75—83; Алексеев А. Ю. Курган Чимбалка и его датировка // СГЭ.— 1982.— № 47.— С. 33—35; Алексеев А. Ю. О месте Чертомлыкского кургана в хронологической системе погребений скіфской знати IV—III вв. до н. э. // АСГЭ.— 1984.— № 25.— С. 65—75; Алексеев А. Ю. Курган Чмырева Могила и дата его сооружения // АСГЭ.— 1985.— № 50.— С. 31—35; Алексеев А. Ю. Заметки по хронологии скіфских степных древностей IV в. до н. э. // СА.— 1987.— № 3.— С. 28—39; Алексеев А. Ю. Скифская хроника.— СПб., 1992.— 206 с.; Алексеев А. Ю. Уникальные украшения из Александрипольского кургана // Петербургский археологический вестник.— 1993.— № 6.— С. 72—75.

¹¹ Монахов С. Ю. К хронологии Александрипольского кургана // Тез. докл. II Кубанской конф.— Краснодар, 1993.— С. 68—70; Полин С. В. Еще раз об амфорах кургана Чертомлык // Там же.— С. 79, 80; Полин С. В. Гераклейское клеймо из кургана Чертомлык // Ольвия — 200. Тез. докл. междунар. конф.— Николаев, 1994.— С. 105.

¹² Болтрук Ю. В. Сухопутные коммуникации Скіфии // СА.— 1990.— № 4.— С. 38—41.

¹³ Манцевич А. П. Курган Солоха.— Л., 1987.— С. 118; Алексеев А. Ю. Скифская хроника...— С. 127, 162; Алексеев А. Ю. К ідентифікації погребень кургана Солоха // Проблемы «АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1995 р.

скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья.— Тез. докл. междунар. конф.— Запорожье, 1994.— С. 7, 9.

¹⁴ Алексеев А. Ю. Заметки по хронологии...— С. 32; Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р. Чертомлык (Скифский царский курган IV в. до н. э.).— К., 1991.— С. 130.

¹⁵ Небезпідставні сумніви з приводу цього грабіжницького лазу виказував Д. М. Анучин. Він вважав, що підземний хід у 1,5 аршини в перетині (як тоді вважалось) з'єдинував підземне житло «царя та цариці» з поверхнею і використовувався для занесення туди похованого майна або ним відходила душа померлого. Він також звертав увагу на те, що «лазейка Чертомльського кургана була також завалена снаружи камнем и замкнута затем двумя тяжелыми плитами». Див.: Анучин Д. Н. И. Е. Забелин как археолог в первую половину его научной деятельности (1842—1876) // Древности: Труды Императорского московского археологического общества.— 1909.— Т. 22.— Вып. 2.— С. 63—68.

¹⁶ Херц В. Курган Чертомлык и некоторые закономерности в планировке скифских гробниц // Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р. Чертомлык. Приложение № 8.— С. 322.

¹⁷ Алексеев А. Ю. Рукоять парадного ахеменидского меча из Чертомльского кургана // СГЭ.— 1984.— № 49.— С. 40, 41.

¹⁸ Минасян Р. С. Техника изготовления золотых и серебряных вещей из Чертомльского кургана // Алексеев А. Ю. и др. Чертомлык. Приложение № 13.— С. 381.

¹⁹ Черненко Е. В. Скифо-персидская война.— К., 1984.— С. 48—50.

²⁰ Боковенко Н. А. Скифские бронзовые котлы Северного Причерноморья (к проблеме выделения культурных типов) // Древние памятники Кубани.— Краснодар, 1990.— С. 171.— Рис. 52.

²¹ Алексеев А. Ю. Греческая керамика из Александропольского кургана // СГЭ.— № 51.— С. 35—37; Алексеев А. Ю. Скифская хроника.— С. 154; Монахов С. Ю. К хронологии Александропольского кургана.— С. 69, 70.

²² Ростовцев М. И. Скифия и Боспор.— Л., 1925.— С. 428—430; Мозолевский Б. М. Тогста Могила.— К., 1979.— С. 154.

²³ Тут і нижче по Олександрополю користуємося матеріалами наукового архіву ІМК РАН.— Р. I, арх. 561, арк. 7, 8.

²⁴ Древности Геродотовой Скифии.— Спб., 1866.— Т. I.— С. 13.

²⁵ Там же.— С. 23.

²⁶ Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре // МИА.— 1954.— № 36.— С. 22—24, 57 і наст.; Граков Б. Н. Скифы.— М., 1971.— С. 38, 41.

²⁷ Алексеев А. Ю. и др. Чертомлык.— С. 136—138, 141, 142.

²⁸ При огляді оригіналу напису на кубку, В. О. Анюхін з приводу літер другого рядка висловив припущення, що з «АД», можливо, починалось ім'я царя в спробі його фракійського написання. Також слід нагадати, що в камері V Чортомлика було знайдено чорнолакову мисочку, на зовнішньому боці якої теж було графіто «А». Див.: Алексеев А. Ю. и др. Чертомлык.— С. 82.

Ю. В. Болтрук, Е. Е. Фіалко

МОГИЛЫ СКИФСКИХ ЦАРЕЙ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ IV В. ДО Н. Э. (ПОИСК ИСТОРИЧЕСКИХ РЕАЛИЙ)

К концу текущего столетия стало очевидным, что круг погребальных памятников, принадлежавших царям Скифии IV в. до н. э., исследован и ограничен четырьмя 18—20-метровыми курганами — Солохой, Огузом, Чертомлыком и Александрополем. Хронологический разрыв в полвека между временем сооружения Солохи и остальных усыпальниц может быть соотнесен со временем правления царя Атея. Это дает основания предполагать могилу самого Атея в наиболее раннем из трех курганов.

Пересмотр материалов Чертомлыка открыл новые обстоятельства, позволяющие интерпретировать курган как единовременное сооружение, принадлежавшее одному главному погребенному. Приведенные дифференцирующие признаки дают возможность наметить последовательность возникновения самых больших курганов Скифии в следующем порядке: Чертомлык — Огуз — Александрополь. Этот и иные аргументы, а также находка в кургане серебряного кубка с надписью ААТАА позволяют предположить, что в Чертомлыке был погребен Атей, а в следующих курганах его наследники. Учитывая, что в Огузе присутствуют боспорские элементы (саркофаг, склеп, уникальные ювелирные украшения и особенно крепундии) обосновывается версия, что в нем кроме царя (сына Атея) впоследствии в боковой могиле была погребена его жена, возможно, боспорская принцесса.

BURIAL MOUNDS OF SCYTHIAN TSARS IN THE SECOND HALF OF THE 4TH CENT. B. C. (A SEARCH FOR HISTORICAL REALITIES)

By the end of the current century it has become evident that a range of burial relics which belonged to Scythian tsars in the 4th cent. B. C. is studied and bound up to four 18–20 m — high barrows: Solokha, Oguz, Chertomlyk and Alexandropol. A chronological 50 years-long interval between construction of Solokha and of other sepulchres may be attributed to the period of tsar Atei reign. It gives ground to hope finding a grave of Atei himself in the earliest of three mounds.

Revision of Chertomlyk findings has thrown light on new circumstances which permit interpreting the mound as the simultaneous structure which belonged to one main buried person. The differentiating attributes which are described permit outlining a sequence of appearance of the largest burial mounds of Scythia in the following series: Chertomlyk — Oguz — Alexandropol. This argument, as well as some others, including a finding of a silver bowl with inscription AATAA in the mound, permit supposing that it was Chertomlyk where Atei was buried, his successors were buried in next barrows. Taking into account that there were certain Bosporian elements in Oguz (a sarcophagus, a vault, unique jewelry, crepundia particularly), a version is substantiated that not only tsar (Atei's son) was buried there, but his wife, probably, a Bosporian princess too. She was buried later and in a lateral grave.

Одержано 21.12.94

ПРО ВПЛИВ ЗМІН ОТОЧУЮЧОГО СЕРЕДОВИЩА НА ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ОЛЬВІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

С. Д. Крижицький

У статті розглядається питання про невипадковість збігу змін оточуючого середовища і історичного розвитку Ольвійської держави.

Тривалий час у вітчизняній античній археології існував, та, власне, існує й досі, майже абсолютний примат вирішальної ролі дій суто історичних факторів у розвитку суспільства. Звичайно, роль останніх не слід надто зменшувати, але, як нам уявляється, не можна недооцінювати і ступінь комплексного впливу середовища на суспільство. Спроби розглянути проблему під іншим кутом зору почали з'являтися лише в останній час у зв'язку з дослідженнями історії скіфів¹. Виходячи з цього, завданням даної статті є спроба досліджень конкретної взаємодії, або точніше, взаємовпливу суспільства та оточуючого середовища.

Для цього, перш за все, коротко схарактеризуємо, що собою фізично являла Ольвійська держава, палеогеографічні умови місця, де була розташована Ольвія, а також зміни, що відбувались за час існування полісу. При цьому відзначимо, що на цій території за античних часів не існувало суто варварського осілого населення (виняток — черняхівські племена, які з'являлися у внутрішніх районах регіону лише у кінці III ст. н. е.) отже, антропогенний фактор мав виключно античне походження.

Ольвія — одна з чотирьох найзначніших античних держав Північного Причорномор'я, заснованих грецькими переселенцями з Іонії у VI ст. до н. е., розташована у Нижньому Побужжі на правому березі Бузького лиману. Виникненю Ольвії передувало заснування у другій половині VII ст. до н. е. поселення на сучасному острові, а у ті часи півострові, Березань. Сама Ольвія виникає близько середини VI ст. до н. е. і існує до середини — третьої чверті IV ст. н. е. У топографічному відношенні Ольвія складалася з трьох частин:

Верхнього (до 42 м над сучасним рівнем лиману), Нижнього (до 10 м) та терасного міста² (рис. 1). Від високого плато правого берега Бузького лиману Ольвія відокремлювалась двома балками. Загальна площа у період розкві-

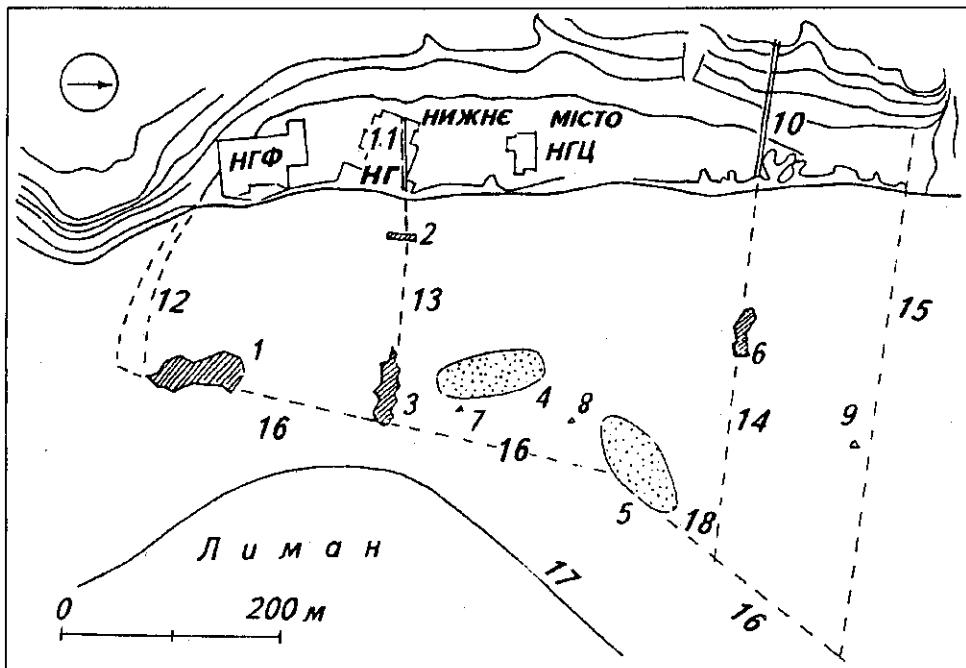

Рис. 2. Об'єкти, досліджені у затопленій частині Ольвії: 1, 2, 3, 6 — розвали каміння оборонних комплексів; 4, 5 — зона припортових складів; 12 — підводні межі Нижнього міста; 13 — північна межа міста у перші сторіччя нової ери; 14, 15 — північні межі Нижнього міста у доримський час; східна межа Нижнього міста.

ловині III ст. до н. е. кількість сільського населення могла сягати 30—40 тис. чоловік при загальній площі активного землеробства близько 1 тис. км²⁷, а на архаїчному етапі — наприкінці VI — початку V ст. до н. е.— 10—16 тис. мешканців⁸.

Регіон має степовий ландшафт з заплавними терасами і, частково, балками, вкритими змішаними гаями (тополя, дуб, береза, берест, сосна, верба). Там навіть у XIX ст. відзначалася наявність досить густих гаїв⁹. На низькому Кінбурнському півострові (так зв. Гілея) містилися хвойні гаї (рис. 3). Нижньобузька рівнина у нижньому шарі складена з лесових ґрунтів товщиною до 20—30 м. Ґрунти, головним чином, каштанові та, впродовж водоймищ, темно-каштанові. У Південній частині регіону, відокремлюючи його від моря, розташовані дві низькі піщані коси — Кінбурнська та Тендровська. Наявні два значні водні горизонти над сучасним рівнем дзеркала лиману — у районі Ольвії — 1,5 та 4,5 м¹⁰. Є також значні виходи pontійського вапняку, гончарних та будівельних глин, на Кінбурнському півострові — гематитові (що правила для отримання заліза) піски, та піски, придатні для будівництва та склоробства. У степу водились сайгаки, кулани, байбаки, лиси та інші види степових тварин. У річках — осетрові, скумбрія, кефаль, сом, лящ, щука, короп та інші дрібні види риб.

Все це визначило вибір місця грецькими переселенцями, оскільки згадані сприятливі особливості оточуючого середовища доповнювалися досить зручним географічним положенням на перетині найзначніших річкових та морських торговельних шляхів. Інакше кажучи, тут були досить широкі можливості як для ведення інтенсивного сільського господарства — землеробства та скотарства, так для ремесел і торгівлі.

Власне, ландшафт і, особливо, характер ґрунтів, оскільки основу переселенської хвилі становили сільські мешканці¹¹, визначили характер конкретного розселення греків у Нижньому Побужжі. Головним чином, невеликі сільські поселення переселенців (хоча були іноді і досить значні за площею, до 50—70 га, як, наприклад Чортувате VII на північ від Ольвії) розташувались на високих берегах лиманів, у Аджигольській балці та на схилах де-

Рис. 3. Схема розташування лісових масивів у Нижньому Побужжі (за М. М. Іевлевим): 1 — античні поселення; 2, 3 — скіфські поселення; 4, 6 — степи; 5 — ліси.

яких інших балок. Кілька поселень було й на Кінбурнському півострові. Постійні поселення мали природний захист — балки, урвища та ін., які у перші сторіччя нової ери посилювалися штучними захисними спорудами. Таке розташування давало змогу поєднувати сільське господарство, промисли, торгівлю та ремесла. Наявність гематитових пісків обумовила виникнення ремісничого Ягорлицького, очевидно сезонного, поселення. Впродовж Аджигольської балки розміщувалось кілька тимчасових стоянок пастухів. Наявність Тендровської коси, міфологічно пов'язаної з іменем Ахілла, який наздогнав там Іфігенію, визначила розміщення святилища цього героя, а сама коса отримала назву Ахіллов Дром. Відсутність у регіоні пагорбів, подібних тим, на яких розміщувалися старі грецькі міста у Середземномор'ї, примусила грецьких переселенців піти на паліатив — для Ольвії була обрана ділянка високого плато, яка відокремлювалася від оточуючої території двома балками і охоплювала напівеліпсом нижню терасу, сформовану під час новочорноморської трансгресії¹². Саме це дало змогу сформувати місто з трьох частин — верхньої, нижньої та терасної, що є типовим для грецьких міст Середземномор'я. У зв'язку з цим слід підкреслити, що ніде у даному регіоні зручнішого місця обрати не вдалося б.

Місцеві ресурси обумовили спрямованість економіки. Це, перш за все, виробництво зерна у надліманні зонах, гарний урожай якого міг загалом сягати 30—55 тис. т¹³; скотарство у внутрішніх районах, де вздовж довгих пологих балок розташувалися пасовиська. Разом з тим, слід відзначити, що при посередньому врожаї тут міг виникати і дефіцит зерна. Про що, зокрема, згадується у декреті на честь Протогена (ІOsРЕ, I², № 32). Серед найбільш розвинених ремесел, існування яких обумовлювалося місцевими ресурсами, відзначимо гончарне та будівельне. Наявність виходів сарматських вапняків та відмінного лесу призвели до широкого використання у будівництві саме цих матеріалів. Існували, хоча і в значно менших обсягах, також деревообробка, залізоробне, ливарне, ювелірне та інші ремесла, у тому числі і так зв. домашні — прядіння, ткацтво.

Промисли — рибальство, мисливство, видобуток солі значної ролі в економіці, як у Херсонесі або на Боспорі, не відігравали. В усікому випадку в Нижньому Побужжі вони не знайшли досить суттєвого відображення у пам'ятках археології. Нарешті, розташування Ольвії в місці злиття Дніпра та Південного Бугу поблизу Чорного моря надало виняткові можливості для посередницької торгівлі. Це відбилося не тільки у поширенні грецького імпорту

у басейнах цих річок, але й у промові ритора з Віфінії Діона Христостома (він побував у Ольвії наприкінці I ст. н. е.), який відзначив, що на прохання скіфів Ольвія була відновлена після гетської навали на старому місці з метою налагодження торгівлі.

Таким чином, оточуюче середовище багато у чому визначило ряд важливих особливостей розвитку Ольвійської держави. Продовжувало воно активно впливати і в подальшому. Це добре видно по змінах у житті ольвіополітів, що збігаються зі змінами оточуючого середовища. Найважливішу роль в історії поліса відіграли зміни узбережжної лінії і, частково, клімату, котрі, як здається справили вплив не тільки на розвиток економіки, але й на фізичне існування міст і поселень і, врешті-решт, на їх історичну долю.

Якщо при заснуванні у VI ст. до н. е. античних північнопричорноморських держав річища Дніпровського, Бузького, Дніпро-Бузького та Березано-Сесницького лиманів були чи не у два рази вужчими ніж зараз, перебуваючи у межах заплавних терас, які створилися під час Фанагорійської регресії (про наявність таких терас та їх заболочування свідчить, зокрема, Діон Христостом)¹⁴ (рис. 4), то внаслідок Німфейської трансгресії, яка почалася приблизно у I ст. н. е. і досягла максимуму на початку другої половини I тис. н. е., у перші сторіччя нової ери, відбулися серйозні зміни. Почалося поступове руйнування корінних узбережж (рис. 5). Приблизно у цей же час утворюється о. Березань, формуються Березанський та Сосицький лимани, Ягарлицька затока, починається складання сучасної форми Кінбурнської та Тендрівської кіл¹⁵.

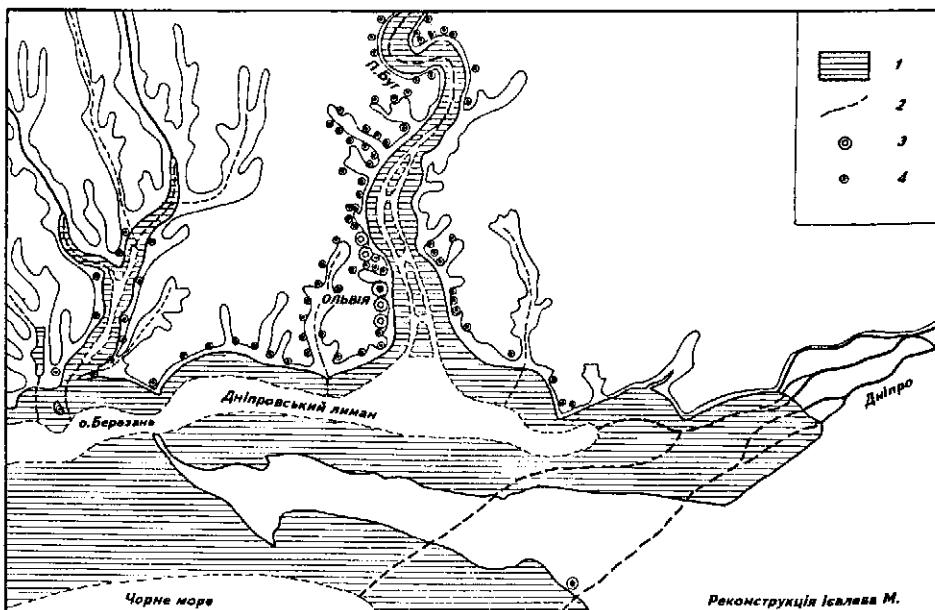

Рис. 4. Нижнє Побужжя у VI—V ст. до н. е. (за М. М. Іевлевим): 1 — оголені ділянки заплавних терас; 2 — русла річок, які тоді існували; 3 — великі поселення; 4 — невеликі поселення та хутори.

До особливо негативних наслідків у житті Ольвії повинна була привести ерозія корінних узбережж, оскільки саме на них розташовувалася основна кількість поселень ольвійської хори. Судячи зі зміни рівня лиманів від I тис. н. е., коли рівень був нижчим за сучасний на 7—9 м, до III ст., коли цей же рівень був нижчим за сучасний лише на 44 м¹⁶, у перші сторіччя н. е. повинні були відбутися досить значні руйнування узбережжих поселень. Саме тоді почалося і безпосереднє підтоплювання Ольвії. У зв'язку з цим відзначимо, що навіть у нашому сторіччі, коли темпи трансгресії близькі нулю, а рівень лиманів (за П. В. Федоровим) відповідає III ст. н. е., відбувається до-

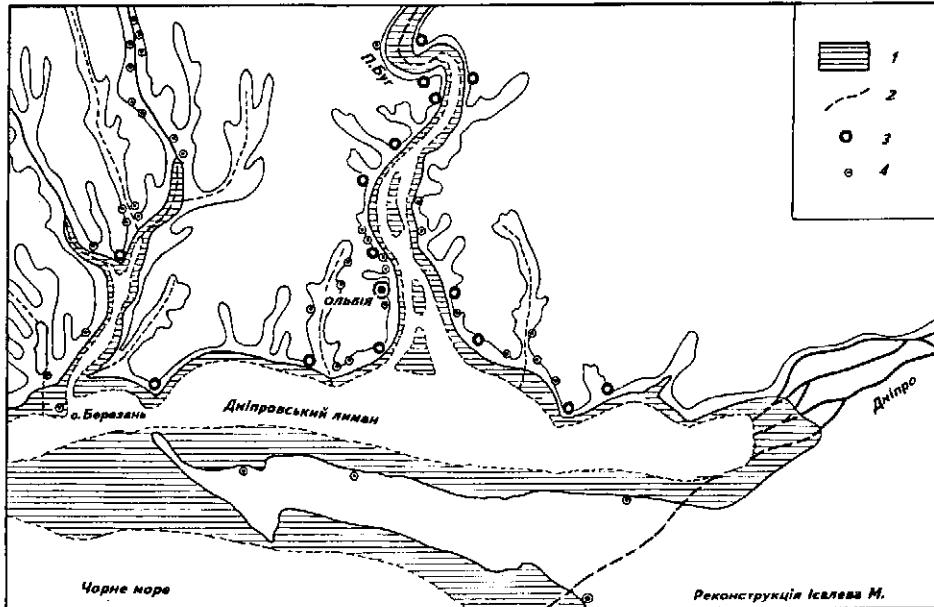

Рис. 5. Нижнє Побужжя у перші сторіччя нової ери (за М. М. Ісавловим): 1 — оголені ділянки заплавних терас; 2 — русла річок, які існували; 3 — укріплені городища; 4 — неукріплені поселення.

сить значне руйнування античних поселень внаслідок ерозії та зсуву, активність яких зростає через підняття рівня лиманів. Так, наприклад, за 60 років (1913—1973) територія городища Мис скоротилася майже на третину; городища Сіверські Маєк та Станіслав за 6 років (1979—1985 рр.) втратили відповідно 300 і 400 м² площин; городище Золотий Мис щорічно втрачає від 0,6 до 0,9 м узбережжної смуги¹⁷.

При цьому, необхідно підкреслити, що руйнівні процеси, пов'язані, очевидно, зі змінами гідрологічного режиму, почалися ще, принаймні, в елліністичний час, тобто тоді, коли власне, вода лиманів ще безпосередньо не загрожувала узбережжю. Про це свідчать дані розкопок Ольвії, де вдалося виявити два великих зсуви. Один — близько I ст. до н. е., у районі уявного місцезнаходження театру, другий — приблизно у II ст. до н. е. у Північній частині Нижнього міста, де розташовувалися житлові квартали. Значні руйнування відбулися, очевидно, до часу будівництва римської цитаделі у другій половині II ст. у південно-східній частині городища, де ольвіополіти були змушені будувати стіни цитаделі на рельєфі зі значним падінням, про що свідчить різниця у глибині закладення підошов внутрішнього та зовнішнього фасадів однієї з куртин, що становить понад 1 м при товщині стіни близько 2 м.

Таким чином, у нас є всі підстави припускати, що в елліністичний час ольвіополіти почали переконуватися у виникненні факторів, які загрожували існуванню міста, а у перші сторіччя нової ери — і життю сільських поселень.

Загроза місту певною мірою могла обумовити скорочення міської території у перші сторіччя нової ери приблизно втрічі — зона згаданих зсувів залишилася за межами міських мурів Ольвії перших сторіч нової ери (рис. 6). Таке значне скорочення території міста навряд чи можна пояснити лише нечисленністю мешканців Ольвії, які повснулися на зарище рідного міста після навали Буребісти. Саме ця нечисленність могла бути обумовлена не придатністю, вірніше, загрозою, для населення значної частини Терасного та Нижнього міста. У зв'язку з цим ольвіополіти залишили потужні укріплення елліністичного часу, що оточували, в тому числі, зсувну зону і замість них обгородили територію неміцними мурами. Потреба у додатковій території була досить гострою. На користь цього свідчить скучність внутрішньої забудови міста перших сторіч нової ери, розташування поміж мурами Ольвії вка-

заного періоду та елліністичними захисними лініями значних господарсько-виробничих нежилих передмість¹⁸, а також намагання розширення території міста за рахунок терасування стрімких схилів.

Загроза фізичному існуванню сільських поселень (наявність давніх зсувів зафіксована на багатьох поселеннях) цілком вірогідно могла стати однією з важливих причин повного запустіння античної сільської округи від середини III ст. Істотна роль цього чинника побічно підтверджується тим, що після припинення життя хори ще близько сторіччя продовжувала існувати не тільки сама Ольвія, але й черняхівські поселення Нижнього Побужжя. Невпевненість у завтрашньому дні внаслідок невпинного поступового стихійного руйнування поселень

та міста обумовила недоцільність подальшого перебування та витрат зусиль для військового захисту у неспокійну добу переселення народів. У зв'язку з цим слід зазначити, що, наприклад, у Пантикеї і Херсонесі, території яких очевидно не були у такому загрозливому стані, активне життя тривало і у ранньосередньовічний час.

Щодо кліматичних змін, то, на жаль, дослідження які є, не дають досить чіткої однозначної картини. Так, за одними авторами у VII—VI ст. до н. е. клімат був сухий та теплий; потім — з початку V ст. до н. е. він холоднішає та зростає вологість (зокрема — холодні зими та дощове літо знаходять підтвердження у Геродота (IV, 28). У IV—III ст. до н. е. вологість різко зростає і до рубежу ер клімат наближається до сучасного¹⁹. На думку інших дослідників приблизно з третьої четверті I тис. до н. е. спостерігається потепління клімату та зменшення кількості опадів. Ці процеси тривають і у перші сторіччя нової ери²⁰.

Однак, є надійніші дані. Винятково сухий та жаркий період протягом II—I ст. до н. е. (150—175 років) зафіксований для Західного Криму на підставі дослідження відкладів мінеральних озер, що, звичайно, можна поширити і на південь Європейської частини України²¹, і тим більше на Нижнє Побужжя, розташоване поруч із Західним Кримом. Посушливість клімату у другій половині III ст. до н. е. знаходить побічне підтвердження і у декреті на честь Протогена, де згадується ряд неврожайних років (ІOsPE, І², № 32).

Загалом, у перші сторіччя нової ери клімат стає стабільнішим, помірним та вологим²².

Проте, навіть з урахуванням відзначених суперечностей у гіпотезах сучасних дослідників кореляція кліматичних та історичних змін у житті поліса «АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1995 р.

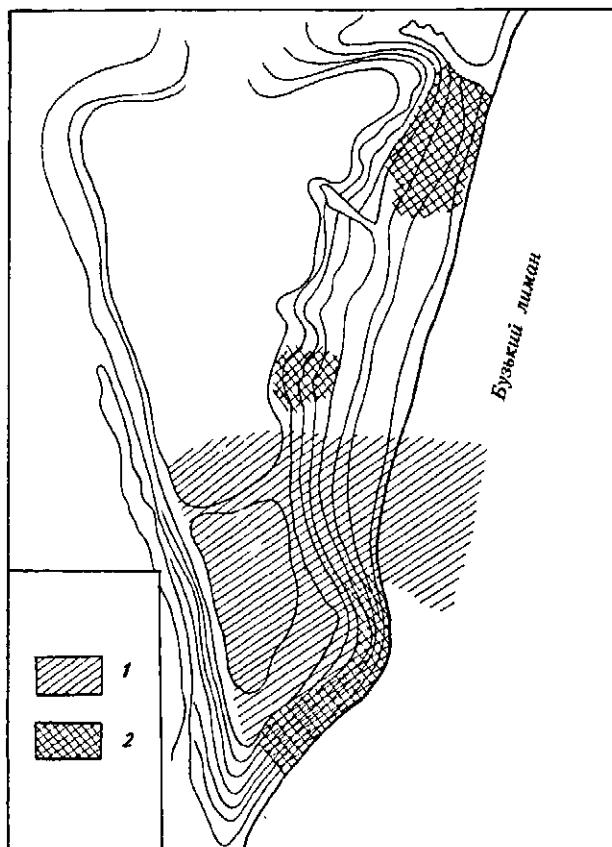

Рис. 6. Ольвійське городище у перші сторіччя нової ери: 1 — територія міста, забудована у перші сторіччя нової ери; 2 — зони давніх зсувів.

досить реальна, оскільки в них є, по-перше, науково встановлені факти, хоча й нечисленні, по-друге, повідомлення давніх авторів.

До перших належать: декрет на честь Протогена середини — другої половини III ст. до н. е. (IOsPE, 1², № 32), де засвідчується ряд неврожаїв; відомості по озерах Західного Криму, які однозначно фіксують наявність сухого та жаркого клімату у II—I ст. до н. е.²³; дані про переважання до рубежу ер лісової фауни, а у перші сторіччя нової ери — степової, що свідчить про скорочення площі лісів внаслідок посушливості клімату або діяльності людини²⁴.

Щодо другої групи свідоцтв — повідомлень давніх авторів, то серед них мас високий ступінь вірогідності лише повідомлення ритора з Віфінії Діона Христостома, який побував у Ольвії наприкінці першого століття нової ери і на власні очі бачив напівзатоплені дерси (XXXV). Менш надійним є скіфський логос Геродота, оскільки й досі точаться суперечки про те, чи дійсно він сам відвідував Ольвію, чи користувався повідомленнями інших людей. Свідчення ж таких авторів як Теофраст, Аристотель, Страбон без будь-яких сумнівів були вторинними. І все ж загальне уявлення про кліматичні умови Північного Причорномор'я з урахуванням специфіки їх сприйняття мешканцем Середземномор'я ці автори дають.

Виходячи з цих даних, є підстави припускати, що саме посушливість клімату, яка встановилася до VII ст. до н. е. і як наслідок — неможливість ведення досить ефективного землеробства та скотарства привели у Нижньому Побужжі до припинення життя на постійних поселеннях епохи пізньої бронзи.

Збігаються зі змінами клімату і переламні події у житті сільської округи Ольвії²⁵. Похолодання та збільшення вологості на початку V ст. до н. е. із редукцією великої хори, відновлення якої збігається з переходним етапом до посушливого жаркого клімату II—I ст. до н. е., тобто з стапом перетворення регіону у IV — частково III ст. до н. е. на зону досить впевненого землеробства. Загибелъ великої хори у середині III ст. до н. е. збігається з наступом посушливого клімату у другій половині III ст. до н. е., тобто з переходом регіону до зони невпевненого землеробства. Становлення клімату сучасного типу відбувається саме в той час, що й початок відновлення хори наприкінці I ст. до н. е.— початку I ст. н. е. У зв'язку з цим підкreslimo, що в перші сторіччя нової ери відбувається розвиток виноградарства²⁶, виникнення якого напевно, можна віднести ще до елліністичного часу, про що можуть свідчити знахідки зерен напівдикого винограду у відповідних культурних нашаруваннях Ольвії.

Багатоплановим, хоча й не визначальним, у свою чергу був вплив діяльності населення Ольвійського полісу на оточуюче середовище.

Найбільш обмеженим, локальним був цей вплив відносно змін рельєфу. Такі зміни мають місце у зонах розташування поселень і, зокрема, самої Ольвії. Вони виявляються у зростанні товщини культурних шарів, появі ровів та валів навколо укріплених городищ у перші сторіччя нової ери, поглибленні балок з метою захисту та добування будівельних матеріалів, іноді терасування схилів. Особливо яскраві такі зміни у самій Ольвії. Тут товщина культурних нашарувань становить звичайно 2—4 м на горизонтальних ділянках і до 6 м та більше на схилах. В елліністичний час були терасовані та забудовані схили між Верхнім та Нижнім містами. Характер сучасного рельєфу місцевості дас підстави вважати, що ольвіополіти розширювали Заячу балку, яка захищала місто з заходу, з метою видобутку глини для міського будівництва. Як відомо, у будівництві Ольвії досить широко використовувалися сирцева цегла та шарові підвалини, які складалися з лесових та земляно-золистих прошарків²⁷.

Посилювало ерозію узбережжя добування будівельного каміння — черепашкового вапняку, який видобувався відкритим способом з берегових зрізів. Залишки давніх каменоломен зафіксовані на узбережжі Бузького лиману²⁸. Стосовно ж можливості наявності значних гідротехнічних споруд, добре відомих у античному світі, то будь-які дані про це відносно Нижнього Побужжя відсутні. Є лише гіпотеза про створення у витоках Заячої балки в Ольвії водосховища²⁹. Але це з ряду міркувань дуже сумнівно³⁰. Відсутні в нас і будь-які залишки гідротехнічних споруд в Ольвійській гавані, будівництво яких могло б призвести до зміни гідротехнічного режиму. Розвал каміння у затоп-

лесній частині Ольвії — так зв. пристань, що видше за все належав до оборонного комплексу, хоча остаточна інтерпретація цього об'єкту поки що неможлива³¹. Що стосується побутових систем життезабезпечення,— водогона та каналізації, рівень технічних рішень та масштаби не були такими, щоб призвести до якихось суттєвих змін оточуючого середовища. Зокрема, водопостачання міста здійснювалося за допомогою окремих каптажів природних джерел, колодязів, водозберігних цистерн³². Не були централізовані й каналізаційні системи, що визначило їх невеликі розміри та малу пропускну спроможність кожної з них, і, тим самим, не могло призвести до виникнення більш-менш значних руйнівних процесів.

Сильніше повинен був виявитись антропогенний вплив на оточуюче середовище з боку сільськогосподарської та промислової діяльності ольвіополітів. У зв'язку з цим слід зазначити, що щільність заселення грецькими переселенцями Нижнього Побужжя була щонайменше на два-три порядки вищою, ніж у епоху пізньої бронзи. Відповідно зросло й навантаження на сільськогосподарські угіддя. А це при регулярному веденні сільськогосподарських робіт, але низькому рівні агротехніки, недостатньому досвіді у нових для греків географічних умовах не могло не призвести до виснаження ґрунту.

Серед промислових занять населення Ольвійської держави реальні та масштабні втрати оточуючому середовищу могли нанести лише заготівля лісу та, частково, мисливство. Ні рибальство, судячи за відсутністю цистерн для засолювання риби та її зберігання (як було у Херсонесі та на Боспорі), ні обмежене використання гематитових пісків, ні видобуток осадочної солі досить значного місця у заняттях населення не займали. Як відзначалося вище і здобування каміння та глини могло призвести лише до локальних змін. У зв'язку з цим, слід додати тільки те, що як показують приблизні розрахунки для будівництва навіть такого відносно великого центру як Ольвія, одноразово було б потрібно не більше як 150 тис. м³ будівельного каміння і близько 450 тис. м³ глини³³. У зв'язку з цим досить сказати, що таку кількість глини, навіть з урахуванням потреб наступних етапів будівництва могли цілком забезпечити Північна та Заяча балки, розташовані навколо Ольвії. Сучасна форма цих балок дає підстави вважати їх частково штучне походження. Звичайно, подібні руйнування рельєфу мали локальний характер.

Інакше було із заготівлею лісу, який використовувався для стель, крокв, сходів, іноді підлог, виробництва меблів, будівництва кораблів, опалення будинків, випалювання керамічних виробів, виготовлення деревного вугілля. На час прибутия грецьких колоністів у Північне Причорномор'я лісами були вкриті не лише балки, але й Гілея (Кінбурнський півострів), де, за Геродотом, ріс густий ліс з деревами різних порід (IV, 76)³⁴. Однак, виходячи з даних палеоцологів, кількість лісів до перших сторіч нової ери значно скорочується. Здається цілком вірогідним, що зникнення лісів було наслідком дій, головним чином, антропогенного фактора. Воно торкнулось не лише балок і заплав, але, як можна гадати і Гілеї. У зв'язку з цим відзначимо, що, судячи за декретом II ст. до н. е. на честь Нікерата, ольвіополіти мали цілком певні інтереси в Гілеї (IOSPE, I², № 34). Враховуючи те, що в декреті йдеться очевидно про більш-менш масове відвідання Гілеї ольвіополітами, можна пропустити, що це було зроблено у зв'язку з якоюсь виробничою потребою. А такою в умовах Гілеї, що видше за все, могла бути заготівля лісу.

Таким чином, загалом можна стверджувати, що вплив населення Ольвійської держави на оточуюче середовище не міг бути вирішальним відносно якихось більш-менш кардинальних змін. На користь цього, крім зазначеного вище, свідчить також рівень розвитку технічних засобів, характер господарства, відносно невелика густота населення. Так, навіть на етапі максимального розвитку у IV—III ст. до н. е. у Нижньому Побужжі вона навряд чи могла становити більше 50—55 тис. чоловік на 1 тис. км² активно використовуваної узбережжної смуги при повній економічній зоні у двічі-тричі більшій³⁵.

У світі викладеного вище, зіставляючи досить серйозні та тривалі переламні події у житті ольвійського поліса (такі, як колапси хори, скорочення території міста і зменшення густоти населення сільськогосподарської округи у перші сторіччя нової ери, остаточна загибель Ольвії) і зміни в оточуючому

середовищі, уявляється можливим припустити наявність певної залежності перших від других.

Так, перший колапс ольвійської хори, який відбувся наприкінці першої чверті V ст. до н. е., зараз пояснюється військово-політичними³⁶ або виробничими та соціально-економічними причинами³⁷. З часом певну роль могли відіграти і кліматичні фактори (похолодання, підвищення вологості), а також виснаження ґрунту і пов'язана з цим недостатня врожайність. Як вже відзначалось, в останньому випадку, безпосередні дані відсутні, але це могло бути цілком реально. Тим більше, що першою у житті великої хори затягнулася майже на сторіччя без будь-яких очевидних у подальшому військово-політичних причин. У зв'язку з цим, відзначимо, що навіть виходячи з можливості залежності Ольвії від скіфських царів у V ст. до н. е. у формі протектората, логічно припустити наявність зацікавленості скіфів у економічному розвитку міста. А це було б реально внаслідок, у першу чергу, існування великої хори.

Широка реколонізація ольвійської хори, що відбулася у IV ст. до н. е. (термін «реколонізація» ми приймаємо умовно — у значенні нове сільсько-гospодарське освоєння території), могла бути обумовлена зміною кліматичних умов і поступовим природним відродженням родючості ґрунту. У зв'язку з цим нагадаємо, що «реколонізація» не мала обバルного характеру. Нове освоєння хори відбувалося протягом приблизно півсторіччя. Тобто, не можна сказати, що цей процес був чітко організований та сувро регламентований, як це мало б бути у випадку, коли «реколонізація» була обумовлена лише політичними або державно-економічними цілями.

Другий колапс ольвійської великої хори, який почався близько середини III ст. до н. е., пов'язується, звичайно, з нестабільністю військово-політичної ситуації у степу навколо Ольвії³⁸. Але ця нестабільність мала мінливий характер, а у такому випадку, як свідчить приклад Боспорського царства, сільські округи не зникають, а їх поселення змінюють оборонними стінами та баштами. Інакші кажучи, поселення могли загинути внаслідок навали варварів, але згодом, вони значною мірою мали бути відновлені. Нам здається, що у даному випадку причиною невідновлення великої хори протягом майже двох з половиною сторіч при тому, що власне місто продовжувало існувати, і досить активно, швидше за все могли бути зміни кліматичних умов. Саме у цей час настає посушлива погода, яка досягає максимуму у II—I ст. до н. е. Саме цим, у першу чергу, а додатково, можливо і черговим виснаженням ґрунту можна пояснити часте повторення неврожайних років, які згадуються у декреті на честь Протогена (IOsPE, I², 32). У зв'язку з цим слід зазначити, що аналогічна ситуація у цей час складається й у степу. Так, саме зміною, у першу чергу, кліматичних умов пояснюється запустіння не пізніше III ст. до н. е. раніше відносно щільно заселених степових просторів Північного Причорномор'я³⁹. Для виникнення цієї кризи кочового скотарства стало основою виснаження природних ресурсів⁴⁰. Це є ще одним побічним доказом того, що колапси хори Ольвії могли бути пов'язані не тільки з кліматичними змінами, але й з періодичним виснаженням ґрунту. На користь останнього може свідчити також і зростання інтервалів між етапами активного існування великої хори — близько сторіччя між першим і другим етапами і 250 років між другим та третім етапами. У зв'язку з цим, підкреслимо, що у перші сторіччя нової ери густота населення була майже у три рази нижчою, ніж у IV — першій половині III ст. до н. е.

Що ж до скорочення території Ольвії у перші сторіччя нової ери, то, як вже відзначалося, цілком вірогідно одну з істотних причин цього вбачати у розвитку зсуvinих процесів. Побічно, на користь цього свідчить те, що навіть у час розквіту міста у перші сторіччя нової ери (у другій половині II ст. н. е.) незважаючи на надзвичайну скучність забудови всередині оборонних мурів, нічого не розширювалося.

Очевидно, наступом лиману і активним внаслідок цього руйнуванням узбережжих поселень хори Ольвії можна пояснити й зменшення густоти населення сільської округи у перші сторіччя нової ери.

Наступом лиману та виснаженням ґрунту значною мірою могло бути обумовлене остаточне припинення життя в Ольвії у першій половині IV ст. н. е.

На завершення, ще раз підкреслимо, що метою цієї статті аж ніяк не було протиставлення дій природних факторів історичним і тим більше ігнорування останніх. Була зроблена спроба показати лише те, що кардинальні зміни в історичному розвитку Ольвії можна певною мірою пояснити і дією природних факторів; обґрунтывать невипадковість збігу поворотних моментів в історії цього полісу зі змінами в оточуючому середовищі при визначальній ролі останніх у деяких випадках. Виходячи з цього, нам уявляється, що наразіла необхідність ширшого і комплексного підходу до пояснення причин виникнення важливих змін в історії Ольвійської держави.

Примітки

¹ Гаврилюк Н. А. Домашнее производство и быт степных скифов.— К., 1989.— С. 21—24;
Нолин С. В. От Скифии к Сарматии.— К., 1992.— С. 101 и сл. У відомій праці В. Л. Блаватського (Природа и античное общество.— М., 1976) йдеється про вплив сусільства на оточуюче середовище, а не навпаки, та про античний світ загалом.

² Крижицкий С. Д. Ольвия. Историческое исследование архитектурно-строительных комплексов.— К., 1985.— С. 42.

³ Крижицкий С. Д. О развитии городской территории Ольвии в первом тысячелетии до н. э. // Проблемы греческой колонизации Северного Причерноморья.— Тбилиси, 1979.— С. 122.

⁴ Крижицкий С. Д., Щеглов О. М. Про зерновий потенціал античних держав Північного Причорномор'я // Археологія.— 1991.— № 1.— С. 54.

⁵ Крижицкий С. Д. Основные итоги изучения затопленой части Нижнего города Ольвии // АКСП.— 1984.— С. 63.

⁶ Крижицкий С. Д., Буйских С. Б., Отрешко В. М. Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта).— К., 1990.— С. 40, 74, 94.

⁷ Крижицкий С. Д., Щеглов О. М. Вказ. праця.— С. 51, 54.

⁸ Крижицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Сельская округа Ольвии.— К., 1989.— С. 36.

⁹ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота.— М., 1982.— С. 233.

¹⁰ Шилік К. К. К палеографии Ольвии // Ольвия.— К., 1975.— С. 60.

¹¹ Там же.

¹² Там же.— С. 73 и сл.

¹³ Крижицкий С. Д., Щеглов О. М. Вказ. праця.— С. 54.

¹⁴ Шилік К. К. Указ. соч.— С. 88.

¹⁵ Новиков Б. И. Донные отложения лиманов Северо-Западного Причерноморья и их влияние на качество воды при опреснении // Гидробиология Дуная и лиманов Северо-Западного Причерноморья.— К., 1986.— С. 67.

¹⁶ Шилік К. К. Указ. соч.— С. 72, 90. Ці ж величини за Н. В. Федоровим: 2 м і близько 0 відповідно. Проте, безпосередні археологічні дані свідчать про те, що максимум Фанагорійської регресії в районі Ольвії був не менше ніж на 3—4 м нижче сучасного, оскільки найнижчий рівень розтанування будівельних залишків у затопленій частині Ольвії знаходиться на 2—3 м нижче сучасного рівня лиману. Крижицкий С. Д. Основные итоги изучения затопленой части Нижнего города Ольвии // Античная культура Северо-Западного Причерноморья.— К., 1984.— С. 45. Ще більші цифри німфейської трансгресії наводяться в одній з нещодавніх статей, у яких знаходять певне підтвердження висновки К. К. Шиліка. Приймаючи рівень моря до часу грецької колонізації рівним — 10—11 м (відносно сучасного), автори доходять висновку про те, що німфейська трансгресія (що почалася у III—II ст. до н. е.) до середини I тис. н. е. досягає по-значки 0+1 м (тобто перевищує сучасний рівень на 1 м) і усикому випадку, судячи з обох варіантів запропонованої кривої, спостерігаються катастрофічні наступи моря як у I ст. до н. е., так і особливо наприкінці III ст. н. е. Бруяко И. В., Карпов В. А., Петренко В. Г. Изменение уровня Черного моря от эпохи камня до средних веков (по результатам исследования северо-западного шельфа) // Изучение памятников истории и культуры в гидросфере.— М.— 1991.— Вып. 2.— С. 11, 13.— Рис. 1 приложения).

¹⁷ Крижицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Указ. соч.— С. 152.

¹⁸ Крапивина В. В. К вопросу о застройке Ольвии во II—III вв. н. э. // Античная культура Северного Причерноморья.— К., 1984; Крижицкий С. Д. Ольвия. Историографическое исследование.— С. 137 и сл.; Лейпунская Н. А. Предместье первых веков нашей эры в Нижнем городе Ольвии // Античные древности Северного Причерноморья.— К., 1988.— С. 79 и сл.

¹⁹ Адаменко В. Н., Масанова М. Д., Четвериков А. Ф. Индикация изменений климата: методы анализа и интерпретации.— Л., 1982.— С. 60.— Рис. 4, 4; Блаватский В. Д. Природа и античное общество.— М., 1976.— С. 4; Борисов А. А. Климаты СССР в прошлом, настоящем и будущем.— Л., 1975.— С. 401 и сл.; Брукс К. Климаты прошлого.— М., 1952.— С. 282; Фізична географія Української РСР.— К., 1982.— С. 50.

Такий характер кліматичних змін знаходить підтвердження й у дослідженнях останнього часу. Див.: Новгородецький П. Д. Природа Западного Крыма в античную эпоху // Северо-Западный Крым в античную эпоху.— К., 1994.— С. 17 и сл.

²⁰ Лосев К. С. Климат вчера, сегодня и завтра.— Л., 1985.— С. 98; Бучинский И. Е. Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем.— К., 1963.— С. 59.

²¹ Дзенс-Литовский А. А. Геологический возраст слоевых отложений минеральных озер // Природа.— 1936.— № 12.— С. 53, 54.

²² Адаменко В. Н. и др. Указ. соч.— С. 60; Борисов А. А. Указ. соч.— С. 403, 406.

²³ Дзенс-Литовский А. А. Указ. соч. Дані О. О. Дзенс-Литовського підтверджуються сучасними дослідженнями. Див.: Николаев С. Д. Изменение климата в районе Черного моря и в голоцене по изотопно-кислородным данным // Вестник МГУ.— Сер. геогр.— 1972.— № 6.— С. 52—60; Федорова Р. В. Применение споро-пыльцевого анализа в археологических исследованиях Прикаспия и Предкавказья // СЛ.— 1959.— № 1.— С. 287.

²⁴ У першій сторіччя нової ери повністю домінують степові види дикої фауни, вони становлять близько 60%. Зокрема, кулан і, особливо сайгак, тоді як у доримський час переважають лісові види — бобер, ведмідь, олень звичайний, лось та інші. Журавлев О. П. Животноводство, охота и ландшафтные особенности античного ольвийского государства (по костным остаткам) // Морфологические особенности позвоночных животных Украины.— К., 1983.— С. 45; Журавлев О. П. Історія фауни і тваринництва Нижнього Побужжя в античний час.— Автореф. дис... канд. іст. наук.— К., 1993.— С. 9.

²⁵ Крижицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Указ. соч.

²⁶ Усі 6 знайдених в Ольвії виноробень датуються лише першими сторіччями нової ери. Крапивина В. В., Кудренко А. И. Винодельни первых веков новой эры в Ольвии // Античная культура Северного Причерноморья в первые века нашей эры.— К., 1986.

²⁷ Крижицкий С. Д. Ольвия. Историографическое исследование ...

²⁸ Рубан В. В., Буйских С. Б. Исследования в урочище Дицова Хата // ИАО.— 1975.— 1976.— С. 386. Сліди видобутку каміння були відкриті і у Нижньому місті Ольвії у 70-ті рр.

²⁹ Карасев А. Н. Оборонительные сооружения Ольвии // КСИИМК.— 19.— Вып. 22.— С. 34.

³⁰ Крижицкий С. Д. Ольвия. Историографическое исследование...— С. 55, 56.

³¹ Крижицкий С. Д. Основные итоги изучения затопленной части Нижнего города Ольвии // АКСП.— 1984.— С. 42—45.

³² Крижицкий С. Д. Жилые ансамбли древней Ольвии IV—II вв. до н. е.— К., 1971.— С. 128—130.

³³ На будівництво стін одного одноповерхового будинку з кількома підвальми загальною площею забудови 200 м² при умовній планувальній сітці розташування стін 2×6 і висоті 4 м потрібно приблизно 280 м³ матеріалу — каміння та глини. Оскільки ольвійські будинки робили головним чином з сирцевої цегли, а з каміння лише цоколі та стіни підваль, співвідношення цих матеріалів становитиме приблизно 3 (глина) до 1 (каміння). Звідси при території міста 50—55 га буде потрібно 147—161 тис. м³ каміння і 441—483 тис. м³ глини. Якщо ж враховувати наявність у місті крім житлових квартирів площ, культових ділянок, а також внутрішніх подвір'їв у житлових будинках, то ці цифри можуть бути приблизно у два рази меншими. У доповненні до цього було б потрібно не лише 100000 м³ глини та каміння для будівництва оборонних мурів Ольвії (периметр — близько 2600, товщина стін — 4,4, висота 9 м). Крижицкий С. Д. О развитии городской территории Ольвии в первом тысячелетии до нашей эры // Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья.— Тбилиси.— 1979.— С. 122, при максимальному проценте забудовы — 84%. Крижицкий С. Д. К вопросу об определении количества населения в греческом эллинистическом городе // Причерноморье в эпоху эллинизма.— Тбилиси.— 1985.— С. 96.

³⁴ Тут росли дуб, сосна, берест, вільха, береза, граб, клен, горіх, липа та сосна. Нештадт М. И. История лесов и палеография СССР в голоцене.— М., 1977.— С. 362.

³⁵ Крижицкий С. Д., Щеглов О. М. Вказ. праця.— С. 54.

³⁶ Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. е. историко-эпиграфическое исследование.— М., 1989.— С. 81 и сл.; Марченко К. К. Модель греческой колонизации Нижнего Побужья // ВДИ.— 1980.— № 1.— С. 142 и сл.

³⁷ Крижицкий С. Д. О развитии городской территории Ольвии в первом тысячелетии до н. э. // Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья.— Тбилиси.— 1979.— С. 123; Крижицкий С. Д., Отрешко В. М. К проблеме формирования ольвийского полиса // Ольвия и ее округа.— К., 1986.— С. 14 и сл.; Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья.— К., 1989.— С. 11 и сл.; Крижицкий С. Д., Буйских С. Б., Отрешко В. М., Бураков А. В. Указ. соч.— С. 95.

³⁸ Там же.

³⁹ Полин С. В. Указ. соч.— С. 101.

⁴⁰ Гаврилюк Н. А. Указ. соч.— С. 21 и сл.

С. Д. Крыжницкий

О РОЛИ ВЛИЯНИЯ ИЗМЕНЕНИЙ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ НА ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ОЛЬВИЙСКОГО ГОСУДАРСТВА

В статье рассматривается проблема совпадений изменений природной среды, в первую очередь таких, как колебание уровня моря и связанные с ним оползневые и эрозионные процессы, а также климатические изменения с достаточно серьезными изменениями в жизни Ольвийского полиса (коллапсами хоры, уменьшением плотности заселения Нижнего Побужья в первые века нашей эры, окончательная гибель сельской округи и самой Ольвии). Высокая степень синхронности этих совпадений позволяет ставить вопрос об их неслучайности. По-видимому, изменения окружающей среды оказали на развитие полиса, по крайней мере не меньшее влияние, чем военно-политические и социальные факторы. Проблема определения степени воздействия изменений окружающей среды на развитие и судьбу Ольвии заслуживает специального углубленного изучения.

S. D. Kryzhitsky

CONCERNING THE ROLE OF ENVIRONMENT VARIATION EFFECT ON HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE OLBIAN STATE

The paper is concerned with a problem of coincidences of environment variations (first of all such as the sea level variations and landslip and erosion processes induced by them, climatic changes) and rather grave changes in life of the Olbian polis (chora collapses, a decrease in the population density of the lower Bug banks in the first centuries A. D., final fall of the rural environs and Olbia itself). A high level of simultaneity of those coincidences permits supposing that they are not occasional. It seems that environment variations exerted at least not less effect on the polis development than military-political and social factors. A problem on the effect of environment variations on development and fate of Olbia needs a particular insight.

Одержано 22.11.94

ПОХОДЖЕННЯ ХРЕСТОПОДІБНИХ БЛЯХ СКІФСЬКОГО ЧАСУ

С. Я. Ольговський

На підставі стилістичного та картографічного аналізів і порівняння ступінню розвитку бронзоварного виробництва Ольвії та лісостепової Скіфії автор дійшов висновку, що місцем винайдення та виготовлення хрестоподібних блях були майстерні Ворсклинського металообробного осередку на чолі з Більським городищем. Певну роль у поширенні цих виробів відіграли майстри, які працювали на візьді.

Одним з типових виробів архаїчної Скіфії, виконаних у звіриному стилі, є бронзові хрестоподібні бляхи, конструктивно побудовані у вигляді центрального круглого тавра із зображенням тварини, з трьох боків якого розміщені

© С. Я. Ольговський, 1995.

щє три кола із зображенням тварин або профільовані голови птахів чи інших тварин. Ці три кола або ажурні зооморфні фігурки утворюють короткі кінцівки хреста. Четверта верхня видовжена чотирикутна кінцівка починається від вільного краю центрального тавра і також прикрашена фігурками тварин. Зараз відомо близько тридцяти подібних блях і їх ареал досить широкий, що і зумовило численні думки щодо їх походження. Найбільше їх відомо у Карпато-Дунайській області — 18 знахідок; виявлені вони також у Молдавії, в археологічних похованнях лісостепової Скіфії та по одному виробу відомо в Прикам'ї, у похованні № 168 Зуєвського могильника ананьїнської культури та в похованні № 12 ольвійського некрополя. Датуються вони кінцем VI — першою половиною V ст. до н. е. і разом із дзеркалами так званого ольвійського типу традиційно пов'язувались із ольвійським бронзоливарним виробництвом.

Публікуючи одну з останніх знахідок — хрестоподібну бляху із ранньо-скіфського поховання поблизу с. Гусарка, Запорізької обл., В. Ю. Мурзін називав її «ольвійською» і пише, що «у зображені тварин на ній помітно вплив грецького мистецтва, під дією якого, реалістичні зображення самобутнього скіфського стилю поступово перетворилися у вичурний орнамент»¹. Цілком у грецькому дусі трактовані, на думку Б. В. Фармаковського, баранячі голівки на подовженні кінцівці хрестоподібної бляхи з ольвійського некрополя, а Б. М. Грakov припускає, навіть, можливість їхнього виготовлення в Ольвії, хоча вважав, що такі бляхи не грецького походження, але з підстави пов'язувати їх з районом Ольвії. Не зовсім зрозуміло, на чому базуються ці підстави, якщо бляхи не грецького походження, але саме картографія знахідок хрестоподібних блях та дзеркал «ольвійського» типу дала нагоду Б. М. Грakovу поєднувати Ольвію торговельними шляхами з Уралом та Поволжям. Щоправда, Б. М. Грakov виділяє в окрему групу бляхи, знайдені в Угорщині, в яких на його думку, «як ніяк не можна запідоозрити вироби ольвійського циклу», а в їх стилізації і художній техніці нема нічого, що дозволило б бачити в їх звіриному стилі майстерну руку наддніпрянського художника. Тобто угорські речі явно викривають своє походження від українських блях, а наслідуванням останніх вказують, що саме в Ольвії з'явився їх прототип². Таким чином, із контексту зрозуміло, що Б. М. Грakov вважав угорські бляхи виготовленими місцевими західнопонтійськими майстрами, але за зразком українських, які, в свою чергу, могли бути виготовленими в Наддніпрянщині скіфськими майстрами, а також в Ольвії грецькими ливарниками. Його думка дещо відрізняється від думки Б. В. Фармаковського, який, пов'язуючи бляху з ольвійським некрополем із ольвійським ремеслом, стверджував, що все мистецтво скіфів Причорномор'я було створене в грецьких колоніях, які перетворили убогі елементи в перлину творчості³. Загалом, на думку Б. В. Фармаковського, звіриний стиль виник в Іонії, звідкіля колоністами був привезений у Північне Причорномор'я і потім запозичений скіфами.

Лишімо на совіті Б. В. Фармаковського це твердження, хоча важко сказати, на чому воно основане. Але в наступних працях, присвяченіх бронзоливарному ремеслу або торговельним зв'язкам Ольвії, учені, посилаючись на висновки Б. В. Фармаковського та Б. М. Гракова, без будь-яких сумнівів приписують виготовлення хрестоподібних блях та дзеркал з фігурками тварин ольвійським майстрам і, більше того, пишуть, що ці автори переконливо довели їх ольвійське походження⁴, хоча ні у Б. В. Фармаковського, ні у Б. М. Гракова жодних переконливих аргументів наведено не було, крім тверджень про відсутність або низький рівень бронзоливарного виробництва у скіфів. Але на той час бронзоливарне ремесло скіфів не привертало увагу дослідників, пам'ятки осілого побуту місцевого населення не досліджувались, тобто не було матеріалів по скіфській металообробці і такі твердження неаргументовані.

Але Є. О. Прушевська, посилаючись на праці Б. В. Фармаковського, виділяє особливу школу художньої обробки металів в Ольвії, майстри якої налагодили виробництво речей з елементами звіриного стилю для задоволення попиту місцевої верхівки⁵.

М. В. Скржинська, відстоюючи пріоритет ольвійських майстерень у причорноморському ливарництві, стверджує, що ольвійські майстерні налагодили

ли виробництво дзеркал, виконаних у звіриному стилі, ще в другій половині VI ст. до н. е. і з Ольвії вони поширювались як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. А Ольвія в цей період була найпотужнішим і, мабуть, єдиним металообробним центром Північного Причорномор'я⁶.

Багато уваги ольвійському ливарництву та мистецтву приділяє А. С. Островерхов. Він також намагається виділити особливу ольвійську школу звіриного стилю, вважаючи, що всі вироби з зображенням тварин, виявлені у Нижньому Побужжі, були виготовлені в майстернях Ольвії або Березані⁷. На його думку VI—V ст. до н. е.— це час найвищого піднесення грецьких майстерень Нижнього Побужжя, які працювали на скіфський ринок⁸. І саме Березань і Ольвія були місцем виготовлення хрестоподібних блях, хоча в регіоні виявлено лише одну таку бляху, це вищезгаданий примірник з ольвійського некрополя. Таке твердження видається нелогічним лише тому, що автор пов'язує «ольвійські» дзеркала виключно з ольвійськими майстернями⁹, хоча в Ольвії і на території її округи при різних обставинах їх було виявлено 16 екземплярів, а на Березанському поселенні відомо лише чотири¹⁰. І хоча теорія ольвійського походження дзеркал має свої хиби, з боку А. С. Островерхова було б більш закономірним пов'язувати з березанським ремеслом саме дзеркала, а не хрестоподібні бляхи. Уламок ливарної форми з Березані для виготовлення бляшок у вигляді хижака, який згорнувся у кільце, не пов'язаної ні з ливарницьким комплексом, ні з житлом для нього з новим підтвердженням думки, що Березань була виробничим центром, частково орієнтованим на Скіфію¹¹.

Стосовно бронзоволиварного виробництва в античних центрах Нижнього Побужжя в архаїчний час висловлювалася думка про досить низький його рівень¹², а враження про виняткове значення кольорової металообробки Ольвії для всієї території Північного Причорномор'я склалось внаслідок диспропорції, яка виникла у вивчені античних пам'яток, досліджуваних уже понад 150 років, з одного боку, і скіфських пам'яток осілого побуту з іншого, що привернули увагу дослідників лише у повосні роки. Немас потреби ще раз наголошувати на унікальності знахідок з Більського городища та цілого ряду сусідніх поселень, досліджених в останні десятиліття, які можна об'єднати у потужний осередок кольорової металообробки в басейні р. Ворскли. Сталі традиції ремесла цього регіону мають глибоке коріння в діяльності ремісників початку раннього залізного віку. Власне порівняння бронзоволиварного виробництва Ольвії та ворсклинського осередку дало можливість не тільки спростувати твердження про винятковість ольвійської металообробки, а й довести неможливість виробництва в Ольвії дзеркал з зображенням тварин, які зараз лише за традицією, але дуже умовно називають «ольвійськими»¹³.

Виришуючи питання про походження хрестоподібних блях, можна посилатись на аргументи, висловлені і щодо походження «ольвійських» дзеркал. Але, враховуючи типологічну різноманітність, що свідчить про можливість виготовлення їх у кількох центрах, будемо діяти методом виключення.

Серед відомих хрестоподібних блях виділяється орнаментацією знахідка із Зуєвського могильника ананьїнської культури. Форма її ідентична причорноморським, але замість зображень тварин вона прикрашена солярними символами. На верхньому чотирикутному відгалуженні хреста п'ять рядків зубців, які, на думку Б. М. Гракова, передають зображення пантер. У центральному таврі і бокових круглих кінцях видно кола із зображеннями ніби в оберточному русі, язиками, у нижньому колі трикутні зубці утворюють два концентричні кола, які, за Б. М. Граковим, також передають незрозумілих майстрів, зігнутих в кільце пантер оригіналу¹⁴.

Для носій ананьїнської культури властиві культури, пов'язані з вогнем і сонцем¹⁵, тому ні у А. В. Збрусової, ні у Б. М. Гракова не викликає сумніву місцеве виготовлення бляхи, але за зразком скіфської. Б. М. Граков пов'язує це з походами ольвійських купців у цей далекий край¹⁶. Але дивно, що ольвійські негоціанти здійснили свій похід у землі ананьїнської культури лише для того, щоб ознайомити далекий народ з формою хрестоподібних блях, бо серед матеріалів двадцяти поселень та дванадцяти могильників не трапилось жодної речі античного імпорту. Зате увагу дослідників чомусь не привернули

кістяні псалії з елементами звіриного стилю з Маклашівського могильника та городища Сорочині Гори, які знаходять численні аналогії в посульських та тисъминських курганах; скіфські акинаки з метеликоподібними перехрестьми із Зуєвського та Луговського могильників; скіфське дзеркало з центральною ручкою у вигляді двох стовпчиків, які підпирають бляшку ізображенням тварини з Маклашевського могильника; ажурна бляха у вигляді хижака, який згорнувся у кільце з Ананьїнського могильника¹⁷. Походження цих речей не викликає сумніву і потрапити вони могли до ананьїнців лише зі Скіфії. До речі, Геродот пише про людей, лисих від народження, які живуть біля високих гір, ім'я цього народу аргіпей, а країни до цих людей добре відомі, тому що до них іноді приходять скіфи і ведуть з ними розмову за допомогою товмачів на семи мовах (IV, 23, 24). Ананьїнську бляху виявлено в похованні V ст. до н. е., а це свідчить, що такі речі могли потрапити до ананьїнців пізніше скіфської експансії на територію сучасної України і не були результатом випадкових зв'язків.

Натомість можна погодитись, що угорські бляхи були компільовані з українських і виготовлені в центрах Карпато-Дунайського басейну. Цю думку підтвердили дослідження К. Хоредта, який розробив типологію хрестоподібних блях дунайського регіону і простежив їх зміну від зразків, які повторюють українські, до спрощених екземплярів у вигляді простого хреста. Деякі угорські бляхи виконані в ажурній техніці. Цікавим є екземпляр з Комлада, короткі кінцівки якого закінчуються кінськими головами¹⁸. Але у зв'язку саме з угорськими привертас увагу хрестоподібна бляха з ольвійського некрополя. Від центрального тавра зображенням хижака, що згорнувся у кільце, відходять три орліні голови з надмірно великими очима і загнутими дзьобами. На прямокутній кінцівці зображені чотири баранячі голови, а між ними вміщено рельєфне зображення монети-стрілки. Ця деталь дивним чином пройшла поза увагою дослідників, хоча її досить чітко видно і на фотографії у монографії Б. М. Грекова і на малюнку в статті В. Ю. Мурзіна.

Деякі дослідники пов'язують походження монет-стрілок саме з районом Нижнього Побужжя. Так, В. В. Лапін вважав, що насамперед, Березанське поселення — це місце, де вони були винайдені й виготовлялись¹⁹. В. М. Скуднова вбачала в монетах-стрілках свідчення зв'язків Ольвії з фракійським світом²⁰. Враховуючи давній стійкі бронзоливарні традиції на Балканах, фракійське походження монет-стрілок виглядає більш аргументованим. Тим більше, що спектроаналітичне дослідження цих виробів показало, що виготовлені вони з металу, відмінного від іншого нумізматичного матеріалу Нижнього Побужжя і походження його треба пов'язувати з Балканами²¹.

В. В. Лапін підтверджував тезу про березанське походження монет-стрілок лише великою кількістю останніх серед матеріалів з Березані та зображенням їх на свинцевих та бронзових гирках, хоча ці знахідки можуть свідчити, насамперед, про широкі торговельні зв'язки Березані і про велику долю фракійського населення в цій торгівлі. Якщо говорити про відзначений Б. В. Фармаковським грецький вплив, що відбився на зображеннях баранячих голівок, то ймовірно він здійснювався з боку західно-понтийських колоній, а не з Ольвії. Тому ольвійська хрестоподібна бляха за своїми морфологічними властивостями близчча до угорської групи знахідок.

Щодо можливості виготовлення хрестоподібних блях грецькими майстрами з Ольвії або на Березанському поселенні, слід звернути увагу на деякі обставини, пов'язані з колонізаційним процесом у Нижньому Побужжі. Насамперед треба мати на увазі, що на Березані взагалі відсутній культурний шар VII ст. до н. е. Звертаючи увагу на цей факт, В. П. Яйленко пише про нечисленні знахідки архайчної кераміки та дескілька графіто цього часу і припускає, що на Березані спочатку було засновано емпорій і лише з початку VII ст. до н. е. поселення стає самостійним політичним організмом²². Інші дослідники, йдучи далі, наполягають, що масовий процес освоєння греками Нижнього Побужжя починається з першої половини VI ст. до н. е. і закінчується наприкінці століття. Саме на цей час припадає формування ольвійської хори. Ці ж автори зазначають, що колонізація на початковому етапі

ольвійської історії мала суто аграрний характер і цю точку зору зараз підтримує більшість дослідників²³. Враховуючи цю обставину, важко уявити, що в період становлення полісу, коли у населення було багато проблем, пов'язаних з освоєнням регіону і налагодженням побуту, була можливість не тільки розпочати ремісничу діяльність, а й докладно вивчити сюжети місцевого образотворчого мистецтва і налагодити виробництва незнайомих для еллінів речей у звіриному стилі для задоволення потреб зовнішнього ринку. Можливо, остаточну стабілізацію життя і налагодження побуту в Ольвії та на поселеннях Нижнього Побужжя можна пов'язувати з зародженням наземного кам'яного будівництва, яке на Березанському поселенні датується не раніше як початком V ст. до н. е. В Ольвії теж не виявлено жодної наземної сирцево-кам'яної житлової споруди, яку можна було б датувати раніше V ст. до н. е.²⁴, тому твердження про розквіт ольвійського бронзоливарного виробництва в архаїчний період не мають реальної підстави.

За кількістю ливарних форм, виявлених на Березані і в Ольвії, піднесення бронзоливарного виробництва в регіоні припадає на IV—III ст. до н. е., але асортимент виробів навіть у цей час був досить вузький — в основному це дрібні прикраси та вістря стріл. Але це не означає, що в цих районах в архаїчний час не працювали бронзоливарники. Залишки виробництва, не пов'язані з виробничими комплексами, виявлені на Березані. В Ольвії відомо принаймні три бронзоливарні майстерні у центральній частині міста на агорі і ями з металобрухтом і залишками виробництва архаїчної доби. Але привертає увагу відсутність у цих майстернях ремісничого реманенту — ливарних форм, інструментів. Крім того, в них не виявлено ні зразків готової продукції, ні напівфабрикатів. Ймовірніше, ми маємо справу з ремісниками — вихідцями із варварського середовища, які працювали тут сезонно, як це було на Ягорлицькому поселенні²⁵. Вони і були авторами варварських прикрас — шпильок, браслетів, гравін, які трапляються на Березані, у ранніх шарах Ольвії, а особливо численні на Ягорлицькому поселенні. І уламок вищезгаданої ливарної форми, який А. С. Островерхов приписує березанським ремісникам, ймовірно лишили варварські заїжджі майстри. Вражає різноманітність бронзових виробів з Ягорлицького поселення, які знаходять собі яскраві аналогії серед старожитностей Північного Кавказу, Карпато-Дунайського басейну, лісостепової Скіфії²⁶. Напівфабрикати цих виробів свідчать, що вони не тільки привозились у готовому вигляді, а й виготовлялись на місці заїжджими майстрами. Пізніше такі майстри працювали на Березанському поселенні, де також досить численні варварські вироби, але вістря стріл зустрічаються лише дволопатеві та трилапові з овальною голівкою, що свідчить про більш пізню діяльність бронзоливарників на цьому поселенні порівняно з Ягорлицьким. Але апогеєм діяльності заїжджих майстрів була їхня робота в Ольвії, де, можливо, існували майстерні, які здавались їм в аренду. Тим, що в цих майстернях працювали по черзі і пояснюється відсутність у них ливарних форм та інструментів. Кожен майстер, відпрацювавши певний час, вишукаючи додому або в інший центр, забираєв свій реманент, лишаючи лише металобрухт та деякі уламки ливарних форм, які не підлягали відновленню, а це і є основним заповненням культурного шару майстерень.

Стосовно роботи заїжджих майстрів треба згадати ще одну знахідку, яка традиційно пов'язувалася з ольвійським бронзоливарним ремеслом. Йдеться про двостулкову форму з Марицинського могильника, у якій відливались бляшки у вигляді профільованої голівки пантери або барса²⁷. Самі бляшки також неодноразово траплялися на поселеннях Нижнього Побужжя²⁸. Але дослідники обмінили увагу ту обставину, що ця формочка була знайдена в курганному похованні, що не властиво грекському обряду. Сам факт, що формочка знаходилася у похованні, також вимагає тлумачення. Звичай супроводжувати поховання атрибутами ливарного ремесла, зокрема формами, притаманний періоду ранньої та, подекуди, середньої бронзи. Від середини II тис. до н. е. до V ст. до н. е. таких знахідок більше не відомо. Для раннього залізного віку можна назвати лише два випадки виявлення ливарних форм у похованнях. Це вищезгадана форма з Марицинського могильника та уламок стулки від форми для виготовлення налобників у вигляді голівки грифона з «АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1995 р.

Подніпров'я²⁹. На тлі загальної обстановки ці дві знахідки виглядають анахронізмом, який можна пояснити лише тим, що небіжчики з цих поховань були ремісниками-ливарниками, які загинули далеко від домівки. Супутники, ховаючи своїх колег, ливарницькою атрибутикою підкреслювали їхню причетність до вогняного ремесла, а, можливо, хотіли вказати їх зверхнє становище в ремісничій ієрархії. Тож з ольвійським ремеслом марцинська знахідка не має безпосереднього зв'язку і для характеристики останнього використана бути не може.

Таким чином, і твердження про особливу ольвійську школу художньої обробки металів або звіриного стилю не мають реальної підстави і ольвійські, а тим більше березанські майстри, повинні бути виключені із списку можливих авторів хрестоподібних блях.

Отже, єдиним можливим центром виготовлення хрестоподібних блях лишається Середнє Подніпров'я. Враховуючи унікальні знахідки на Більському городищі та сусідніх пам'ятках у басейні Ворскли, ймовірно тут створювались найкращі вироби у скіфському звіриному стилі, в тому числі й хрестоподібні бляхи, хоча безпосередні свідчення цього нема. Остаточно це питання можна вирішити лише після виявлення ливарної форми в металургійному комплексі. Оскільки такі форми поки що невідомі, треба враховувати, що прийоми стилізації скіфських виробів чужі образотворчій традиції греків, як і сам образ згорнутої у кільце хижака, і навпаки є цілком органічним для скіфського звіриного стилю. Висловлюючи цю думку, Ю. Б. Полідович припускає можливість виготовлення поодиноких екземплярів, які випадають із логіки розвитку скіфського мистецтва, ольвійськими майстрами³⁰. Але, враховуючи низький рівень власне ольвійського ремесла, про що йшлося, і діяльність в Ольвії заїжджих майстрів, таке припущення не має підстав.

Примітки

¹ Мурзин В. Ю. Два раннескифских комплекса из Запорожской области // Новые исследования археологических памятников на Украине.— К., 1977.— С. 56, 57.

² Граков Б. М. Чи мала Ольвія торговельні зносини з Поволжям і Приураллям в архаїчну і класичну епохи? // Археологія.— 1947.— № 1.— С. 32—35.

³ Фармаковский Б. В. Архаический период в России // МАР.— СПб., 1914.— № 34.— С. 37.

⁴ Скряжинская М. В. Зеркала архаического периода из Ольвии и Березани // Античная культура Северного Причерноморья.— К., 1984.— С. 120, 121.

⁵ Прущевская Е. О. Художественная обработка металла Ольвии, Боспора и Херсонеса // Античные города Северного Причерноморья.— М.— Л., 1955.— С. 329, 330.

⁶ Скряжинская М. В. Зеркала архаического периода из Ольвии и Березани // Античная культура Северного Причерноморья.— К., 1984.— С. 125.

⁷ Островерхов А. С. Экономические связи Ольвии, Березани и Ягорлыцкого поселения со Скифией (VII — середина V вв. до н. э.).— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1978.— С. 9.

⁸ Островерхов А. С. Этапы и характер греко-скифских экономических связей в Поднепровье и Побужье // Исследования по античной археологии Юго-Запада Украинской ССР.— К., 1980.— С. 28.

⁹ Островерхов А. С. Экономические связи Ольвии...— С. 10.

¹⁰ Скряжинская М. В. Зеркала архаического периода из Ольвии и Березани...— С. 119.

¹¹ Островерхов А. С. Об одной литейной форме с Березани // Древности Причерноморья.— Одесса, 1993.— С. 66.

¹² Ольговський С. Я. Обробка міді і бронзи у Нижньому Побужжі та лісостеповій Скіфії в VI—V ст. до н. е. // Стародавнє виробництво на території України.— К., 1992.— С. 72.

¹³ Ольговський С. Я. Походження дзеркал «ольвійського» типу // Археологія.— 1992.— № 3.— С. 14—21.

¹⁴ Граков Б. М. Чи мала Ольвія торговельні зносини...— С. 35.

- ¹⁵ Збруева А. В. История населения Прикамья в аланьинскую эпоху // МИА.— 1952.— № 30.— С. 126, 132.
- ¹⁶ Граков Б. М. Чи мала Ольвія торговельні зносини...— С. 35.
- ¹⁷ Збруева А. В. История населения Прикамья в аланьинскую эпоху.— С. 30, 35, 37, 100.
- ¹⁸ Мурзин В. Ю. Два греко-скифских комплекса из Запорожской области.— С. 58, 59.
- ¹⁹ Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья.— К., 1966.— С. 145.
- ²⁰ Скуднова В. М. Монеты-стрелки из Ольвии // СГЭ.— 1956.— Вып. 10.— С. 39.
- ²¹ Ольговский С. Я. Металл литых монет Нижнего Побужья // Ольвия и его округа.— К., 1986.— С. 90.
- ²² Яйленко В. П. Греческая колонизация VII—III вв. до н. э.— М., 1982.— С. 266.
- ²³ Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отреенко В. М. Сельская округа Ольвии.— К., 1989.— С. 15—21.
- ²⁴ Крыжицкий С. Д. Градостроительство // Культура населения Ольвии и ее округи в археологическое время.— К., 1987.— С. 21, 24.
- ²⁵ Ольговский С. Я. Социально-экономическая роль Каменского городища // Скифы Северного Причерноморья.— К., 1987.— С. 51.
- ²⁶ Острoverхов А. С. Обработка кольорових металів на античних поселеннях // Археологія.— 1981.— № 36.— С. 26—37.
- ²⁷ Ebert M. Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn // Gouv. Chepson (Süd. Russland) // Prähistorische Zeitschrift.— Leipzig, 1913.— Bd. 5.— S. 113.
- ²⁸ Яченко И. В. Скифия VII—V вв. до н. э. // Тр. ГИМ.— 1959.— Вып. 36.— С. 29.
- ²⁹ Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья.— К., 1968.— С. 34.
- ³⁰ Полидович Ю. Б. Изображение свернувшегося хищника из архаического некрополя Ольвии // Древнее Причерноморье.— Одесса, 1993.— С. 65.

С. Я. Ольговский

ПРОИСХОЖДЕНИЕ КРЕСТОВИДНЫХ БЛЯХ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ

В результате стилистического анализа и картографирования находок крестовидных блях, а также сравнивая уровень развития бронзолитейного ремесла в Ольвии и на лесостепных скифских памятниках, автор пришел к выводу о невозможности производства этих изделий греческими мастерами в Ольвии, а также распространения их в Карпато-Дунайском бассейне и Поволжье. Возможным центром изготовления крестовидных блях может быть Ворсклинский очаг цветной металлообработки во главе с Бельским городищем. В Поволжье и в Северо-Западном Причерноморье подобные изделия компилировались со скифских. Большую роль в распространении крестовидных блях сыграли бродячие мастера-металлурги.

S. Ya. Olgovsky

ORIGIN OF CROSS-SHAPED PLATES

Proceeding from the results of stylistic analysis and cartographing of findings of cross-shaped plates as well as from comparison of the level of development of the bronze-casting handicraft in Olbia and in the forest-steppe Scythian relics, the author has come to the conclusion on the impossibility of production of these plates by Greek masters in Olbia and of their spreading in the Carpathian-Danube basin and in the Volgariver basin. The Vorskla centre of mornferrous metal working (the main point being in Belsk settlement) was probably engaged in production of cross-shaped plates. In the territories of the Volga river basin and in the North-Western Black Sea territories articlis of the kind were compiled from the Scythian ones. Walking masters-metallurgists contributed much to spreading of the cross-shaped plates.

Одержано 8.06.94

«АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1995 р.

ГОТИ В I—VII СТ.: ТЕРИТОРІЯ РОЗСЕЛЕННЯ ТА ПРОСУВАННЯ ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

Ф. Бірбруаер

I. Континентальний етногенез чи мандрівка через море?

Вельбарська культура ранньоримського часу (любовидзька фаза, що відповідає ступеням B1-B2/C1) здавна і цілком доречно пов'язується з гутонами, які займали територію на захід від нижньої течії Вісли в Помор'ї та Великопольщі, на півдні переходячи рр. Нетце та Варту¹ (рис. 1). Ця культура зберігає свою специфіку протягом усієї першої половини I тис. н. е. Безперечно, на її формування значний вплив мала оксивська культура пізньолатинського

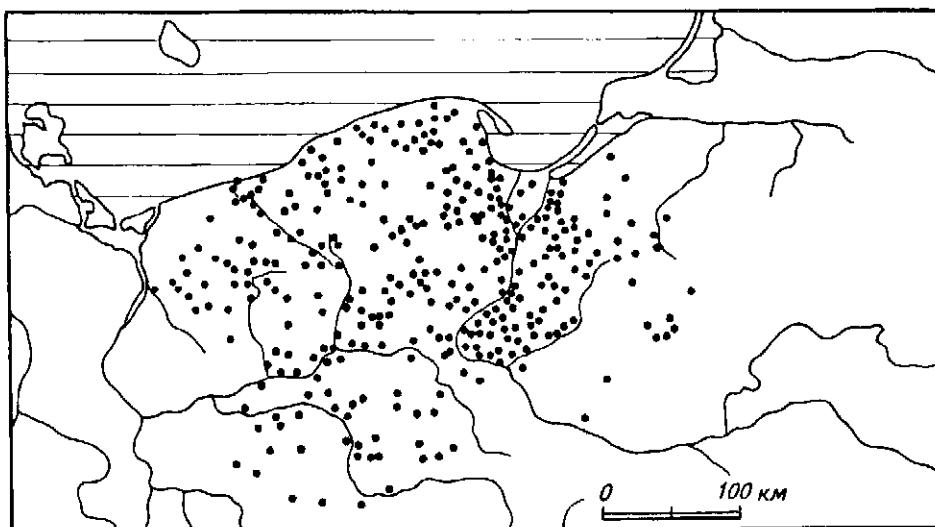

Рис. 1. Вельбарська культура в ранньоримський час (за: Kokowski A. Problematyka... — Рис. 1).

часу хоча між ними існує значна різниця: перш за все наявність зброї в похованнях, інші звичай, пов'язані з похованнями та їх спорядженням². Ці відмінності узгоджені дослідниками з «мандрівними сагами» наведеними Іорданом³ власне й породили усталену в історіографії думку про переселення готів через море із Скандинавії⁴. Проте різні спроби зіставляти писемні відомості та археологічні джерела викликали тривалі дискусії⁵. Є. Кмецінський першим помітив, що прояснити ці суперечливі проблеми можливо лише шляхом здійснення міждисциплінарних досліджень і, перш за все на археологічних матеріалах⁶. На жаль, ця точка зору, за винятком хіба що Р. Волонгевича⁷, надалі не одержала розвитку. Наявність інших позицій з боку польських, як до речі й інших, дослідників має свої причини, які (як я можу припустити) пов'язані зі станом джерелознавчої бази⁸, оскільки більшість матеріалів післявоєнних досліджень могильників у Польщі лишилися неопублікованими.

Все ж можна зробити важливий висновок про безперервність здійснення поховань, які почали функціонувати як оксивські і продовжували як вельбарські на більшості могильників⁹ (рис. 2). Вони поширені на Поморському узбережжі у східній частині Нижнього Повіслення та у Похелм'ї. До того ж

оксивська (фази A1—3) та вельбарська (фаза B1) культури територіально збігаються¹⁰ (рис. 3;4). У фазі B2 вельбарська територія розширяється¹¹.

Лиш один великий могильник з розкопок 1960—1961 рр. структурно інтерпретований. Це некрополь Румія під Гданськом з 343 кремаціями¹². Він безперервно існує зі ступеня A1, але тільки три (?) поховання датуються ступенем B1. Цього для нашої проблематики, жаль, замало.

Існує ще один, неповністю опублікований великий могильник Прущ Гданський X, де досліджено 534 трупопоспалення та трупопокладення. Тут ми маємо справу з двома хронологічними стадами в розвитку планіграфії¹³, які дозволяють в загальних рисах визначити зростання кількості поховань. Він виникає у передримський час у фазі A1, мабуть, спочатку у північній частині. З фази A2 могильник розширюється на півден-

Рис. 2. Хронологічні позиції могильників пізнього передримського — римського періодів (за: Wolagiewicz R. Die Goten... — Abb. 13).

ХРОНОЛОГІЧНІ ФАЗИ	ОКСИВСЬКА			МІСОВОРДСЬКА			ІШЕЛЬСЬКА			ЗОНА РОСПАДІННЯ	
				B1			B2				
	МОГИЛЬНИКИ			1	2	3	а	б	с	д	
1. НОВЕ ДОБРА											
2. ВЕЛЬБАРІ											
3. СКОВАРЧ											
4. НОРК ТАРГ											
5. ЧЕПЛЕ											
6. ЛАСИ											
7. КРОСНО											
8. РАКОВЕЦІ											
9. СТАРТ ТАРГ											
10. ПРИЧ 10											
11. ПРИЧ 4											
12. ПРИЧ 5											
13. ЕНСТЕЦІ											
14. ЕЛЬБЛОНГ ПОЛЕ НОВОМ.											
15. ВЕКЛІЦЕ											
16. РУДЗЕНІШЕ											
17. ТОНГАРІН											
18. ПЕХАЛАІ											
19. ЗЕКУВО											
20. ПОЛІВІТЕ											
21. БОНІЩЕ											
22. ОСІКІ											
23. ОКСІКЕ											
24. ЖИКЧИ											
25. ОДІВА											
26. РУМЯ											
27. НАЧЕДО											
28. ГРУБНО											
29. ЖОНДА											
30. ХЕЛІНД											
31. ПОДЛЕСК											
32. ГОСТКОВО ФОЛКОНГ											
33. РІДЕ											
34. ЗЕМБОВО											
35. ЯНОВО											
36. ПОДЛЕСК 4											
37. ПАРСЕНІШО											
38. БУЧКІ											
39. АРАВСКО											
40. КОНІКОВО											
41. ВАРДКОВО											
42. КЕНТЦА											
43. ГОСТКОВО											
44. ЛЮБОВІЦІ											
45. ОСІКІ											
46. РОГОВО											
47. ГРОНОВО											
48. ЗАГОВІЦЕ											
49. ХІНЧЕВО											
50. ВІНСЬОРІ											
51. ОДІ											
52. ГЛЕНІНЦА											
53. ЛОТОМ											
54. СЛОПАНЬГВО											
55. ПОЗНАНЬ-ШЕЛЯГ											
56. КОЧЕЛЬДЖА ЯНІ											
57. ОСІ											
58. БАВІНОСТ											
59. БРОДІК											
60. МІХАЛКОВО											
61. КОЗЛІВКО											
62. КІТКІ											
63. ВАРЧАВА-КАВЕЧЧІ											
64. КЛОЧЕВ											
65. НАКАЛІЗ											
66. БРУЛІНО-КОСКІ											
67. ЦЕШЕ											
68. ДРОГІЧИН											
69. САРНЯКИ											
70. НЕДАНОВО											
71. ПАЛІКИ											
72. ПІВОВ-ІВЕЛІЦ											
73. КЛЕШЕВО											
74. КОЛОЗІВ											
75. ТУХЛІН											
76. СТАРА ВЕСЬ											
77. КРУПІЦЕ											
78. ОПОКА											
79. БРЕСТ-ТРИЦІ											
80. ЛІСТОЛЬ											
81. ВІНЧИНЧІ											
82. БАІВ											
83. НАСЛОНІЧ											

||||| ВЕЛЬБАРСЬКА К-РА ||||| МІСОВОРДСЬКА К-РА ||||| ЧЕРНАХІВСЬКА К-РА

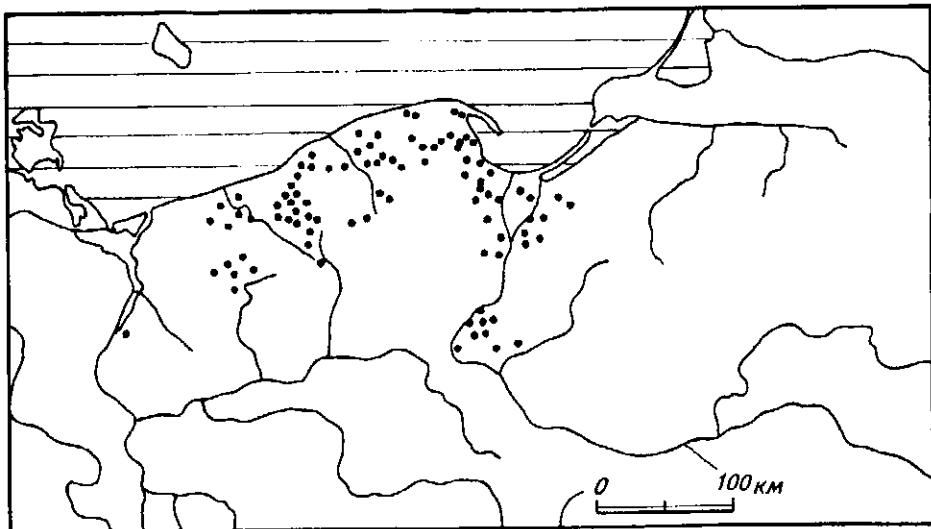

Рис. 3. Оксивська культура (за: Dabrowska T. Wczesne fazy kultury przeworskiej.— Warszawa, 1988.— Karte 2).

та схід. Складається враження що він розвивався арсалами, тобто відбувалось кількісне зростання родових або сімейних груп могил. При тому між фазами A1 та C2 давніші з них поступово залишались і прийдешніми поколіннями засновувались нові «кланові арсали». Пізні поховання здійснювалися — і це важливо — у разі потреби на вільних місцях. Різночасові могили періодів A1 — B2, виходячи з плану, не перекривали одна одну. Якщо ця інформація вірна, то це стає вирішальним аргументом на користь не тільки безперервності здійснення поховань, але особливо у вирішенні проблеми етнічного континенту. Поява великої групи етнічно чужого населення таким чином виключається, зокрема для населення Нижньої Вісли. Подібні висновки, мабуть, стосуються й інших могильників — Прущ Гданський, пункт 7 (поле Венса)¹⁴ та Нови Тарг¹⁵.

З викладеного вище випливають важливі аргументи проти переселення великих етнічно чужих груп населення в період Р. Х.: безперервність поховань на багатьох некрополях, структура знахідок у Прущі, пункти 10 та 7.

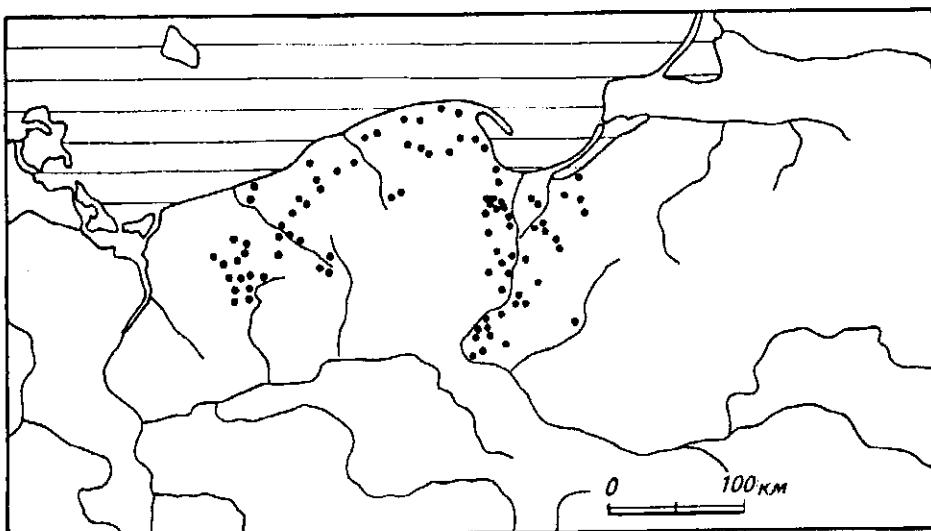

Рис. 4. Вельбарська культура в фазі B1 (за: Wolagiewicz R. Stan badań...— Karte 3).

Щодо походження обряду інгумації слід згадати, що трупопокладення в Прущі 7 могли бути здійснені вперше вже в пізній передримський час (A2)¹⁶.

У зв'язку з розглянутими проблемами треба виділити й таку важливу обставину, як відсутність специфічних культурних зв'язків між Скандинавією та вельбарською територією періоду формування. Це ж стосується всіх рис названої культури пізньоримського часу (фаза Любовидз), за винятком могильників типу Одри-Венсьори-Гжибниця. Можна припустити, що група переселенців лишається невизначененою внаслідок активного процесу асиміляції з автохтонним населенням. Але цю тезу неможливо довести.

Деякі археологічні свідоцтва скандинавського впливу на оксивську культуру все ж є; можливий він і на вельбарську культуру. У першому випадку присутність мандрівників з Готланду засвідчує наявність відповідних деталей одягу на згаданому могильнику Нови Тарг поблизу Ельблонга на схід від гирла Вісли. На жаль, цей важливий некрополь досі не опублікований за винятком частини матеріалів, серед яких — 4 поховання з готландськими речами (пряжки, фібули)¹⁷. Вони датуються кінцем ступеня A2 — початком A3 (приблизно середина I ст. до н. с.). Ці поховання заморських переселенців на оксивських некрополях, найімовірніше, є винятковим явищем і про прихід значних груп мова йти не може.

Стосовно вельбарської культури: переселення її носіїв зі Скандинавії є лише припущенням, хоча і воно не виключене. Цим пояснюють феномен курганних поховань з кам'яними конструкціями у вигляді кол, характерних для могильників типу Одри-Венсьори-Гжибниця зі ступеня B2, а можливо вже з кінця B1¹⁸. Поява цього нового, раніше невідомого звичаю, припадає, таким чином, не на той час, коли за писемними джерелами здійснилося континентальне осідання гутонів-готів (початок I ст. н. с.)¹⁹, а принаймні, двома генераціями пізніше. Ці кургани з їх дуже специфічною конструкцією (яку Р. Волонгевич пов'язує безпосередньо з Скандинавією²⁰) через розбіжності в археологічних та писемних даних не можна розглядати як доказ гутонського переселення в період близько рубежу ер. Враження від цього подвійне: по-перше новий обряд хронологічно наврядчи відповідає часові збільшення кількості поселень на попередній території проживання і значного поширення території вельбарської культури у фазі B2 на південні Середнє та Південне Помор'я до Великопольщі через Нотець та Варту, а також східніше Вісли (рис. 1; 4)²¹. По-друге, курганий обряд поховання майже виключно лишається в межах цієї новозаселеної території (рис. 5).

Нині ці кургани з притаманними їм особливостями конструкції²² та кам'яними колами, очевидно, можна виводити тільки зі Скандинавії, що

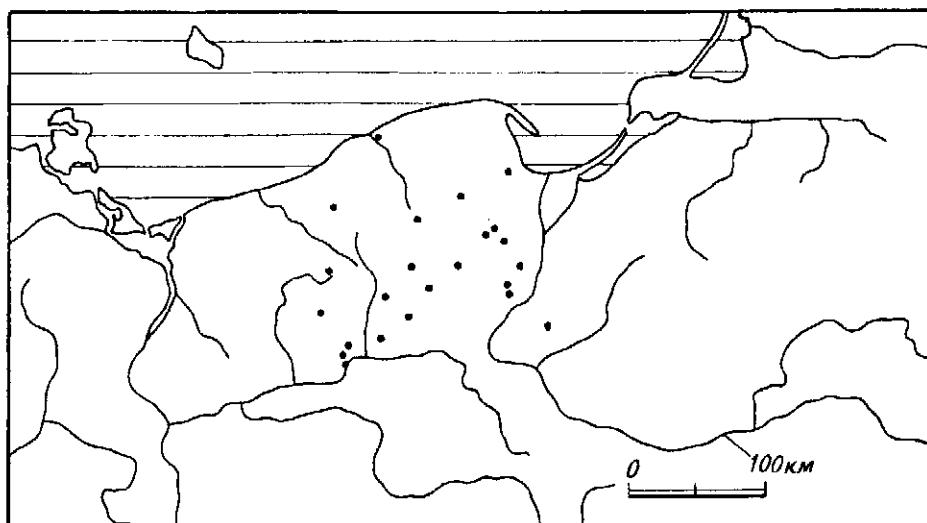

Рис. 5. Кам'яні кола у вельбарській культурі (за: Kokowski A. Zagadnienie... — Rys. 6).

пов'язується саме з переселенням. Однак поховання в цих курганах нічим не відрізняються від синхронних кремацій та інтумаций у вельбарських грунтових могильниках, на яких у фазі В2 з'явилися кургани та кам'яні кола. Незмінним залишився поховальний інвентар (наявність тих чи інших речей залежно від статі небіжчика, відсутність зброї), а також деталі одягу фаз В1 та В2. Можна запропонувати таку гіпотезу: переселення на територію оксивської культури могло бути здійснене тільки невеликою групою людей, яка розселилася в Середньому та Південному Помор'ї. Вона принесла новий поховальний обряд, але не мала значного впливу на вельбарську культуру, що випливає з наявних археологічних матеріалів. Але ця конструкція не завжди задовільна.

Усе сказане не дає підстав вважати переселення через море масовим явищем, яке спричинило відмінності в поховальному обряді та інвентарі оксивської та вельбарської культур на рубежі ср. Міграція із Скандинавії окремих груп мала місце, але вона суттєво не впливала на місцеві культури.

II. Вельбарська культура I—II ст. н. е. (фаза Любовидз): територія поширення та етнічне обґрунтування.

У польських дослідженнях не раз підкреслюється, що вельбарська культура є самобутньою, відносно єдиною та незмінною і через це чітко виділяється поміж сусідніх. У першу чергу через такі риси: біритуальні могильники, відсутність зброї в похованнях, різне спорядження, яке залежало від статі небіжчика, багаті та специфічні деталі одягу, прикраси певних типів, вироби з бронзи, типи кераміки²³. Сукупність цих ознак, а також окремі прояви, наприклад змісподібні браслети²⁴ мають явно етнографічні риси і не дають підстав сумніватися в стінчній єдності вельбарської культури взагалі. Проте вже зараз відомі деякі регіональні особливості (згаданий вище тип могильників Одри-Венсьори-Гжибниця), а також не вичерпані до кінця можливості внутрішнього розчленування вельбарської культури (див. розділ IV). Це потребує детальнішого вивчення, як і проблема густоти поселень у фазі В2 і перш за все В1, бо відомі ще просторові лакуни на півдні на Поморському підвищенні та на Поозер'ї до Великопольщі, а на сході до Пасарги та Дверенця. Великі незаймані території на стиках з сусідніми культурами (зокрема пшеворською) зменшуються, що веде до створення суміжних змішаних зон²⁵.

Ці загальні відомості з I—II ст. вельбарське вторгнення спочатку в область східніше Середньої Вісли (цецельська фаза), потім через Волинь у Південну Україну та частково Румунію (культури черняхівська та Синтана де Муреш) — дозволяють методично коректно пов'язати вельбарську людність з готами писемних джерел III—IV ст.²⁶ На ґрунті цих джерел з певною імовірністю можливо в загальному вельбарському ареалі, крім готів, відокремити також інші (східно-) германські популяції, наприклад гепідів та ругіїв (див. розділ IV).

III. Пересування вельбарської культури на схід від Середньої Вісли (1-а область експансії).

Провідними напрямками переселення вельбарської людності з Помор'я та Великопольщі (тобто з Нижньої Вісли) були Мазовія, Підлясся, на південь до р. Вепш, а також у Люблінський регіон. Переселення розпочалося у фазі В2 і закінчилося у В2/С1 (приблизно кінець I — рубіж II/III ст.). Однак у літературі існують розбіжності щодо його тривалості та етапів²⁸. Вони лишатимуться спірними, доки не буде розроблена детальна хронологія на ґрунті кореляції всього поховального інвентаря з вельбарської території²⁹. Процес переселення (вірогідніше неодноразовий) досяг апогею та завершився у фазі В2/С1, бо саме в цей час, з одного боку, були залишені поселення у Помор'ї та Великопольщі, а з іншого, починається стабілізація вельбарських селищ східніше Середньої Вісли (рис. 6). Приблизно цим же часом визначається припинення поховань на більшості місцевих некрополів пшеворської культури. Загалом маємо таку картину:

1. Наприкінці фази В2 та у В2/С1 на схід від Середньої Вісли (1-а зона експансії) за рахунок припливу вельбарських груп збільшилося населення, яке витіснило носіїв пшеворської культури. При цьому заселялися й не зай-

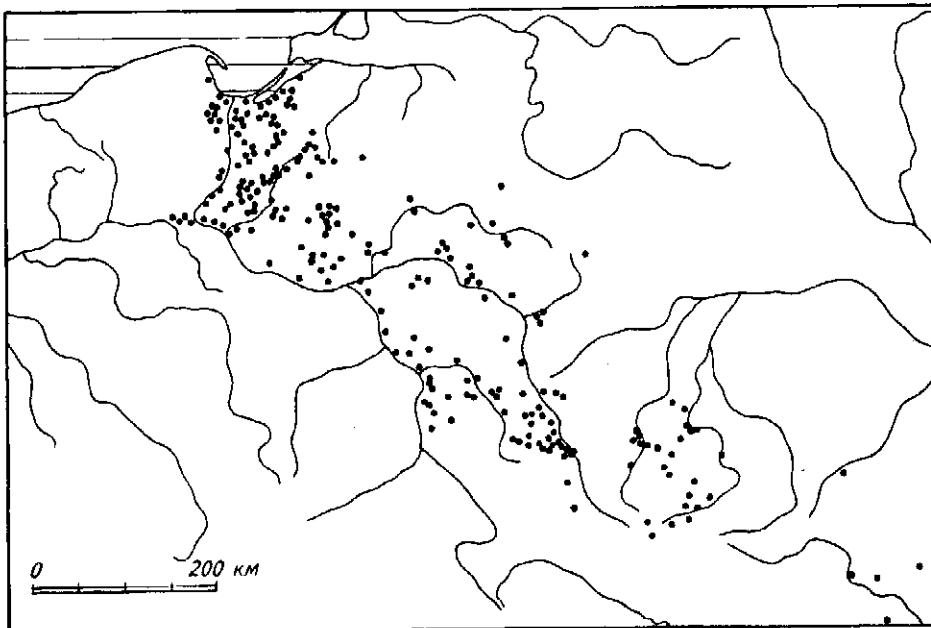

Рис. 6. Вельбарська культура в пізньоримський час (за: Kokowski A. Problematyka... — Рис. 2).

няті раніше пшеворцями землі Південної Польщі, Північної Угорщини, Верхнього Подністров'я³⁰.

2. Залишки пшеворського населення протягом фаз C1в-С2 вельбарижуються, що помітно на матеріалах могильників³¹.

3. Вельбарські поселення в 1-й зоні експансії (рис. 6) зберігаються до фази D1 (час близько 400 р. або початок V ст.)³². З іншого боку, цю область вже у фазі B2/C1 треба розглядати як шлях просування окремих, на мою думку, малих вельбарських груп. У той же час окрім вельбарські матеріали відомі на південному сході Волині і далі (рис. 6). Масове переселення туди з 1-ї зони експансії відбулося дещо пізніше, мабуть протягом фаз C1а та C1в з першою кульмінацією на Волині (2-а зона експансії). З цього часу обидві зони експансії треба розглядати як території з високим ступенем мобільності населення. Це відбилося на подальшому просуванні в фазах С2 та С3 з 1-ї зони експансії далі на південний схід — на Волинь та Україну (черняхівська культура) і частково у Румунію (Синтана дс Мурсеш).

4. Повний збіг у поховань звичаях, інвентарі, костюмі, а також хронологічні спостереження не викликають сумніву, що нове населення 1-ї зони експансії прийшло з ареалу вельбарської культури.

5. Місця попереднього розселення — Помор'є, Великопольща, Похелм'є у фазах B2/C1 були залишені. Але вельбарська територія на Нижній Віслі і далі на схід, навпаки, залишається постійною. Тут у фазі B2/C1 продовжується виникнення нових могильників³³. Не виключено, що частина місцевої людності в процесі переселення заступається іншою.

6. Звичай курганних поховань проникав до 1-ї зони експансії зі своїми специфічними рисами, хоча з деякими змінами (тип Ростолти)³⁴. Це локалізує вихідну область переселення західніше Вісли, а не східніше.

Полишення старих територій проживання та освоєння нових (1-а зона експансії) дістаеть кульмінації в фазі B2/C1 і з великою імовірністю може припадати на 60-і роки II ст., тобто на часи маркоманських війн. Як показав К. Годловський, ці територіальні зміни ми можемо пов'язувати з даними писемних джерел³⁵.

IV. Постійна осілість у вельбарському ареалі: готи чи гепіди?

На відміну від Помор'я та Великопольщі постійність вельбарського населення на Нижній Віслі та східніше неї зберігається до фази D1, хоча з явним

чисельним скороченням після фази С2³⁶. Всеж, можливо припустити причетність цієї території до процесів міграції в напрямку 1-ї та 2-ї зон експансії. Про це свідчать такі основні дані:

1. Збільшення числа нових могильників саме на рубежі ранньо- і пізньоримського часів³⁷, яке, найімовірніше, пов'язане з пересуванням вельбарських груп з Помор'я та Великопольщі.

2. Мобільність типів речей, яку можна пояснити тільки мобільністю людей. До таких речей належать «гусеничні» фібули³⁸, специфічні форми «вісімкоподібних» пряжок³⁹ або подовжених відеркоподібних підвісок⁴⁰, а також гончарна кераміка типу Синтана де Муреш⁴¹ та літній посуд (наприклад, групи VI та VII за Р. Шиндлером)⁴².

3. Скорочення кількості поселень після фази С2.

Викладені в попередніх розділах факти з великою імовірністю свідчать, що вельбарське населення Помор'я та Великопольщі стінично можна визначити як гутонів-готів. Але навряд чи так можна визначити й населення I—II ст., що залишилось у пониззі Вісли та східніше неї. Ця проблема в польській літературі поглиблено ще не обговорювалась. Методичний підхід до її вирішення лежить у спробах детальнішого розчленування культурних особливостей (наприклад: обряд поховання та інвентар, структурний аналіз некрополів, кераміка). Проте однорідність вельбарської культури означає, що групи населення західніше та східніше пониззя Вісли, певно, були дуже тісно між собою пов'язані. Для пояснення цього було висловлене припущення⁴³, що східну частину басейну Нижньої Вісли займали гепіди. Це підтверджується пізнішою писемною традицією у Іордана, де підкреслено близьку племінну спорідність готів та гепідів⁴⁴.

V. Рух до Чорного моря (Скіфія/Ойум) і постійне населення в 1-й зоні експансії.

Рух до Чорного моря відомий нам коротко і без чіткої хронології, в основному за мандрівними сагами Іордана. Мабуть у результаті перенаселення під проводом короля Філімера «в постійній війні, з дітьми й жінками вони рухалися у Скіфію, яку вони на своїй мові називають Ойум... Перемагаючи, вони по тому досягли віддаленої частини Скіфії, що межує з Понтом»⁴⁵. Що можуть до цього додати археологічні матеріали?

1. Чисельність та методичну доведеність матеріалів з України, датованих фазами B2/C1 та C1a (160—230%), через незадовільний стан публікацій обговорювати важко. Але ясно, що з великої кількості опублікованих старожитностей черняхівської культури до цього періоду належить дуже мала частина. Я не згоден з обґрутованою тільки станом досліджень думкою⁴⁶ датувати міграцію вельбарських груп на Волинь та південну Україну вже з фази B2/C1. Російські та українські колеги вже багато років звертають увагу на вельбарські знахідки, важливі для проблем черняхівської культури⁴⁷. Матеріалів з B2/C1 небагато (перш за все, це комплекси з фібулами)⁴⁸. Проте певні форми вельбарської кераміки відомі на Україні у великий кількості. Вони такі ж, як на вихідній вельбарській території та в 1-й зоні експансії у фазах B2, B2/C1 та C1a. Це різні типи з широкотою поверхнею горщиків групи Шиндлер I і дворучні посудини групи Шиндлер II, кубки Шиндлер VIIc, миски та горщики з вушками (або шишечками) Шиндлер XV та XVII⁴⁹. Ці керамічні форми треба розглядати з точки зору детальної хронології. Вони відомі в Помор'ї та Великопольщі з ранньоримського часу, але невідомо, як довго їх вигробляли у фазі C1.

2. На ґрунті датованих матеріалів (найперше з могильників) можна припустити, що в фазі B2/C1, а також ще у C1a, Волинь, а тим більше інші землі України ще не повністю включилися в 1-у зону експансії (східніше Середньої Вісли до Люблінського регіону). Тому 1-у зону не можна розглядати, як прохідну область масового міграційного потоку на південний схід. Проте ясно, що малі групи (я б їх назвав «exploratores» — «розвідники») на рубежі раннього та пізнього римського часів вторглися в Україну і утворили тут, так би мовити, формативну фазу черняхівської культури.

3. Більш-менш суцільне освоєння нових областей, а також Північної Молдови (тобто виникнення поселень) сталося в фазі C1b (220/230—

260/270 рр.). Хоча Україна загалом належить до 2-ї зони експансії, хронологічно поселення Волині більш ранні (С1в), ніж південноукраїнські, де остаточна стабілізація осілості припадає на фазу С2 (260/270—300 рр.). Ця масова міграція походила в першу чергу з 1-ї зони експансії, стабільної вже з В2/С1. Також можливо й пересування із згадуваної вище області східніше Нижньої Вісли.

4. З точки зору абсолютної хронології та історії це означає, що одночасно з освоєнням 1-ї зони експансії у фазі В2/С1 (дещо пізніше середини II ст.) «розвідники» вже досягли Скіфії (Ойум). Освоєння Волині та дуже обмежене освоєння решти територій України сталося значно пізніше — десь близько 220/230 рр. при остаточній стабілізації близько середини III ст. або дещо пізніше.

5. Лишається нерозв'язаною проблема автохтонного населення у 2-ї зоні експансії. Відзначимо, що ці землі в фазі С1 були заселені ісцільно, бо зарубинецькі та постзарубинецькі групи були невеликі, а сарматські поселення (якщо вони існували) мали обмежений вік⁵⁰. Взагалі не ясно, чи процес вторгнення у 2-у зону йшов таким же чином, як у 1-у (вторгнення вельбарців-готів на землі пшеворців-вandalів). Те, що на північному заході України у створенні черняхівської культури брали участь пшеворські групи — досить ясно⁵¹.

6. Як висновок із вищесказаного зазначимо: заселення двох зон експансії проходило по-різному. Якщо йдеться про тотальне захоплення 1-ї зони готами та племенами, що їх супроводжували, то проникнення у 2-у зону інтерпрестується інакше. Це було переселення (насамперед з 1-ї зони) протягом тривалого часу і (що важливо) тепер переселилася тільки частина готів, що випливає з постійної заселеності 1-ї зони у фазі Д1.

Загалом це означає, що про готську міграцію в розумінні короткосрочного переселення всього племені або навіть про «рух до Чорного моря» у вузькому розумінні говорити не доводиться (як це подається у скіптичних писемних джерелах та історичних концепціях, що на них базуються).

VI. Кінець черняхівської культури.

Найважливішим тут лишається питання внутрішньої хронології фаз С2 та С3. Безперечно, більшість некрополів «класичної» черняхівської культури припиняє існування у фазі пізня С3 (С3в), тобто наприкінці римського періоду; цьому відповідає те, що велика кількість поселень у 2-й зоні експансії гине від пожеж. Згідно з абсолютною хронологією (найкраще розробленою Й. Тейралом), ступінь С3 закінчується близько 370/80 рр. з максимальним запізненням в окремих випадках до 400 р.⁵². Сьогодні немає підстав сумніватися, що кінець черняхівської культури є археологічним відображенням загибелі Остготської держави грейтунгів у 375/76 рр., що було спричинено гунською навалою⁵³.

Таким чином, черняхівська культура припиняє існування на ступені С3, але генетично споріднені з нею пізні некрополі (фази Д1—Д3) знаходяться на Чорноморському узбережжі та в Криму, тобто на периферії та за межами її попереднього ареалу, до Північного Кавказу та Верхньої Кубані⁵⁴ (рис. 7). Це означає, що, розглядаючи могильники Причорномор'я (за винятком локальних скіфо-сарматських компонентів та античних традицій), Північного Кавказу та Верхньої Кубані (крім сарматів та аланів, що також розсялися), враховуючи причорноморський варіант черняхівської культури, відомий від фази С2⁵⁵, може йтися тільки про готів, що залишилися тут, або розсялися по Криму, Керчі та Таманському півострову. Саме тут на ступені Д1 виникає ряд некрополів і в кожному випадку це «готи, що лишилися» під гунським пануванням⁵⁶.

Цей східногерманський, з фази Д1 виразно дружинно-номадський горизонт західок близько 400 р. вплінув на формування східногерманської області Подунав'я (Д1—Д2, або близько 400 р.— перша половина V ст.). Це без сумніву вказує на міграції не тільки у фазі Д1, а навіть до Д3 у другій половині V ст.⁵⁷

Для культури Синтана де Муреш у Румунії відносини складалися подібно, тільки в Семиградді некрополі доживають до фази Д1. Це важливі та по-різному інтерпретовані дані, з якими тут можна не погодитися⁵⁸.

На ґрунті писемних джерел більшу частину черняхівської культури загалом можна пов'язати з грейтунгами-остроготами, а культуру Синтана де Муреш — з тервінгами-взгіготами. Порівняння двох споріднених культур показує, що зараз археологія мало чого може додати до питання про відмінності між вест- та остготами.

Археологічні матеріали все ж дозволяють прийняти одне ясне положення в дискусійному питанні про перебування остготів після 375/76 р.— залишились вони в ареалі черняхівської культури, чи пішли в Подунав'я. Ця проблема здавна обертається навколо бідних та по-різному інтерпретованих джерел: як відомо, до 451 р. ніяких прямих згадок про остготів немає⁵⁹. Перебування основної частини остстроготів після 375/76 р. на Україні в межах черняхівської культури, у будь-якому випадку, за археологічними матеріалами виключене. Можливо, що остстроготи після роз'єднання з везіготами зробили не так, як повідомляє Іордан: «в залежності від гунів залишились в тій країні (eadem patria)»⁶⁰. Інша вказівка, що вони «все ще в Скіфії під тиском гунів зітхали»⁶¹, в історичних дослідженнях сприймалася по-різному тому, що Скіфію не обов'язково пов'язують тільки з Україною. За Х. Вольфрамом «античні обриси Скіфії простягались на Захід»⁶². На його думку, «остготи, що залишились під гунами» вже в 404/05 р. в основній своїй масі відмандрували на Захід⁶³. Але перебування ще одного покоління остстроготів на попередніх землях після 375/76 р. також мало підтримане археологічними матеріалами, як і їх перебування там до 451 р.

VII. Остготи в V ст.

Археологія нічого не може сказати про міграції та перебування остготів у Подунав'ї у V ст. (до 488 р.) — ні до 454/55 р. (загибель Гунської держави), ні між 456/57 — 473 рр. (так звана паннонська Остготська держава) та 473—488 р. (остготське панування в Нижній Мезії). З поширенням східногерманських та частково дружинно-номадських старожитностей ступеня ДІ з Причорномор'я (та Північного Кавказу) на велику частину Подунав'я, через зміни в поховальних звичаях та інвентарі⁶⁴, виникає приблизно єдина картина, що характеризує східно-германську старшину⁶⁵. Численні спроби локалізації остготів, гепідів, скірів, герулів, ругіїв та інших не є переконливими

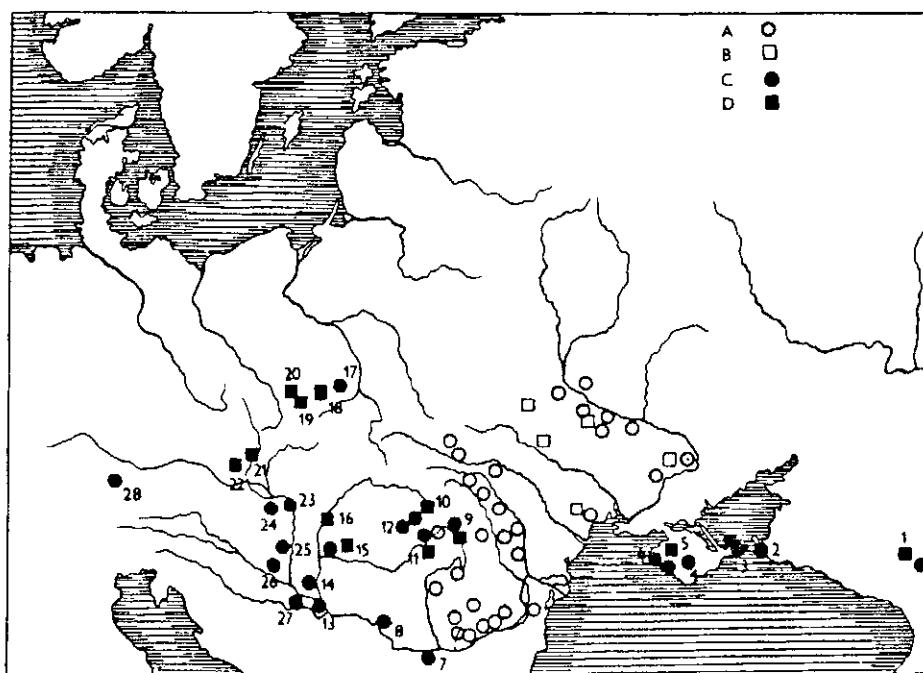

Рис. 7. Двошарикові фібули (А/С) та пряжки (В/Д) ступеня С3 (незаповнені позначки) та Д1 (заповнені позначки) (за: Tejral J. Fremde Einflusse... — Karte 2).

через вражаючу подібність германських старожитностей від Чорного моря до Середнього Подунав'я⁶⁶. Не кращі справи й з намаганнями територіального розмежування та локалізації східногерманських племен у історичних дослідженнях⁶⁷. Якщо раніше, в римський час, територія германців на основі комплексу археологічних ознак добре виділялася з сусідніх культур, то це стає неможливим на ступені D1 (блізько 400 р.), як і для остготів Паннонії (455/57—473 рр.) та їхньої племінної території в Нижній Мезії після 473 р.⁶⁸.

VIII. Остготи в Італії.

Незважаючи на незадовільне становище джерел, проблема остготів в Італії у своїх головних позиціях тепер добре розроблена⁶⁹ (рис. 8). Для останньої третини V ст. східногерманські знахідки можна виділити достатньо легко, бо вони значно відрізняються від місцевих романських старожитностей. Це звичайно жіночі поховання, у складі невеликих груп або окремі, що надійно пов'язуються зі східними германцями, які на той час переселилися з Подунав'я. Східногерманські матеріали останньої третини V ст. та блізько 500 р. треба співвідносити не тільки з повідомленнями писемних джерел про остготів, які прибули 488 р. з Нижньої Мезії під проводом Теодоріха, але також із скірами Одоакра, що переселилися у 469/70 р. Обидві близькі за часом групи мігрантів не можна розчленувати за матеріалом ні хронологічно, ні етнічно⁷⁰.

Східногерманські та остготські старожитності першої половини VI ст. представлені небагатьма не дуже виразними пам'ятками. Вони відображають обряд поховання,

який змінився ще в Подунав'ї; окрім поховання або малі групи, ізольовані від кладовищ простого народу. Германці Одоакра та Теодоріха переселилися в Італію досить рано, коли вони ще не встигли багато запозичити від поширеного на Заході «звичаю рядових поховань».

Незважаючи на невелику кількість в Італії місцезнаходжень, пов'язаних зі східними германцями (рис. 8), характер готського освоєння країни можна добре уявити і узгодити з писемними джерелами. Остготські старожитності відсутні в Південній Італії, на західному узбережжі та на північному заході. Це може означати лише те, що остготське розселення було підпорядковане стратегічному задуму, спрямованому проти візантійського вторгнення, як це і сталося пізніше

Рис. 8. Східногерманські, переважно остготські, місцезнаходження (за: Bierbrauer V. Die ostgotischen... — Abb. 20) з доповненнями для Італії.

1 — поховання передостготського часу; 2 — остготські поховання;
3 — скарби; 4 — невизначені місцезнаходження (поховання?);
5 — східногерманські поховання, етнос невизначений.

під час великої війни зі Східним Римом⁷¹. Нашарування романської культури, вірніше демографічне переважання місцевої більшості над домінуючою в воєнно-політичному плані германською меншістю, привело (як і в інших германських державах Середземномор'я) до романізації провідного прошарку остготів уже в першому поколінні, особливо в містах⁷². Це відбилося і в численних остготських похованнях — в костюмі та прикрасах померлих⁷³.

Між археологічними матеріалами італійських остготів та східно-германського світу Подунав'я V ст. великої різниці нема. Значний розрив помітний між кінцевим ступенем черняхівської культури (пізній C3) та культурою Подунав'я розвинутого D1⁷⁴. Проте можливо виявити постійні риси, що походять з часів континентального етногенезу готів: 1) відсутність зброї в чоловічих похованнях; 2) неоднакове спорядження померлих різної статі, в тому числі поширеність безінвентарних чоловічих поховань; 3) традиційні прикраси — парні фібули на плечах. Такий консерватизм переконливо свідчить про сталість уявлень про потойбічний світ та традиційність «народного костянту». Цей феномен не був поширеній серед інших великих германських племен, він, наприклад, не простежується серед меровінгських поховань V—VII ст.

IX. Вестготи в V—VII ст.

Простежити період між кінцем черняхівської (Синтана де Муреш) культури на території Румунії та завоюванням вестготами Іберійського півострова (494—497 pp.) до 507 р. (поразка від франків⁷⁵) за археологічними даними практично неможливо. Це зрозуміло для часів міжрегіональних міграцій⁷⁶, але не можна пояснити для періоду Толозанської держави в Аквітанії (418—507 pp.), яка існувала протягом майже чотирьох поколінь⁷⁷. Нема ні окремих поховань, ані могильників, які б можна було хронологічно чи етнічно пов'язати з вестготами. Це неможливо пояснити станом збереженості пам'яток або незнанням колекцій провінційних музеїв. Тим більше, що в Іспанії покоління перших переселенців (блізько 500 р.) археологічно визначається легко. Ряд іспанських некрополів із загальних міркувань класифікуються як вестготські, але археологічно це не доведено. Щоправда, зафіковані тут похованальні звичаї та деталі костянту, зокрема щиткові фібули ступеня D2b (420/30—440/450 pp.), можна пов'язати із східногерманськими старожитностями Подунав'я ступеня D2 (400/10—440/50 pp.).

Могильники цих переселенців до Іспанії потребують статистичної обробки для пояснення хронології шляхом кореляції знахідок. Зараз найкращим об'єктом для цього є некрополь Дуратон, пров. Сеговія, з 666 могилами, що вміщують понад 1000 поховань. На жаль, повністю опублікована тільки західна ділянка (поховання 1—291, Дуратон I), східна (Дуратон II) представлена тільки таблицями інвентаря. В основному, кореляційно-статистичному аналізу піддається Дуратон I⁷⁸. Так, Дуратон I та II автору вдалося розділити меншою мірою на три хронологічні фази, за якими йдуть ще дві. Перші три фази, ще з типово вестготськими деталями одягу (парні фібули та велика пряжка), загалом збігаються з опублікованою нещодавно хронологією Г. Ріполл⁷⁹ (рис. 9), при цьому розроблені мною фази I—II відповідають фазі II за Ріполл, фази III—V збігаються. Те ж з абсолютним датуванням: мої фази I—II (за Ріполл — II) — приблизно 480/90 — 520/30 pp., фаза III — приблизно 520/30 — 560/80 pp.

Найдавніший вестготський горизонт знахідок в Дуратоні та інших подібних некрополях Іспанії (фаза I за Бірбраусром, покоління переселенців) добре визначається за такими речами: 1) різні форми маленьких арбалетних фібул з бронзи або заліза; 2) бронзові фібули подунайських форм (на Дунаї датуються ступенем D2b, 426/30 — 440/50 pp.); 3) залізні пряжки з прямо-кутними обоймами, орнаментовані переважно геометричним штампованим орнаментом, здебільшого з багатьма кабошонами; 4) бронзові пряжки з прорізними обоймами (рис. 10; 11). Поховання фази I лежать у центрі північної найдавнішої частини Дуратона. Тут міститься і масив жіночих поховань з цілковито готським вбранням — парою щиткових фібул та великою пряжкою⁸⁰. Оскільки межі некрополя не знайдено, його пізній ареал залишився не дослідженим. Тільки в південно-східній частині могильника знайдено безінвентарні поховання з окремими прикрасами. Їхній похованальний обряд мало

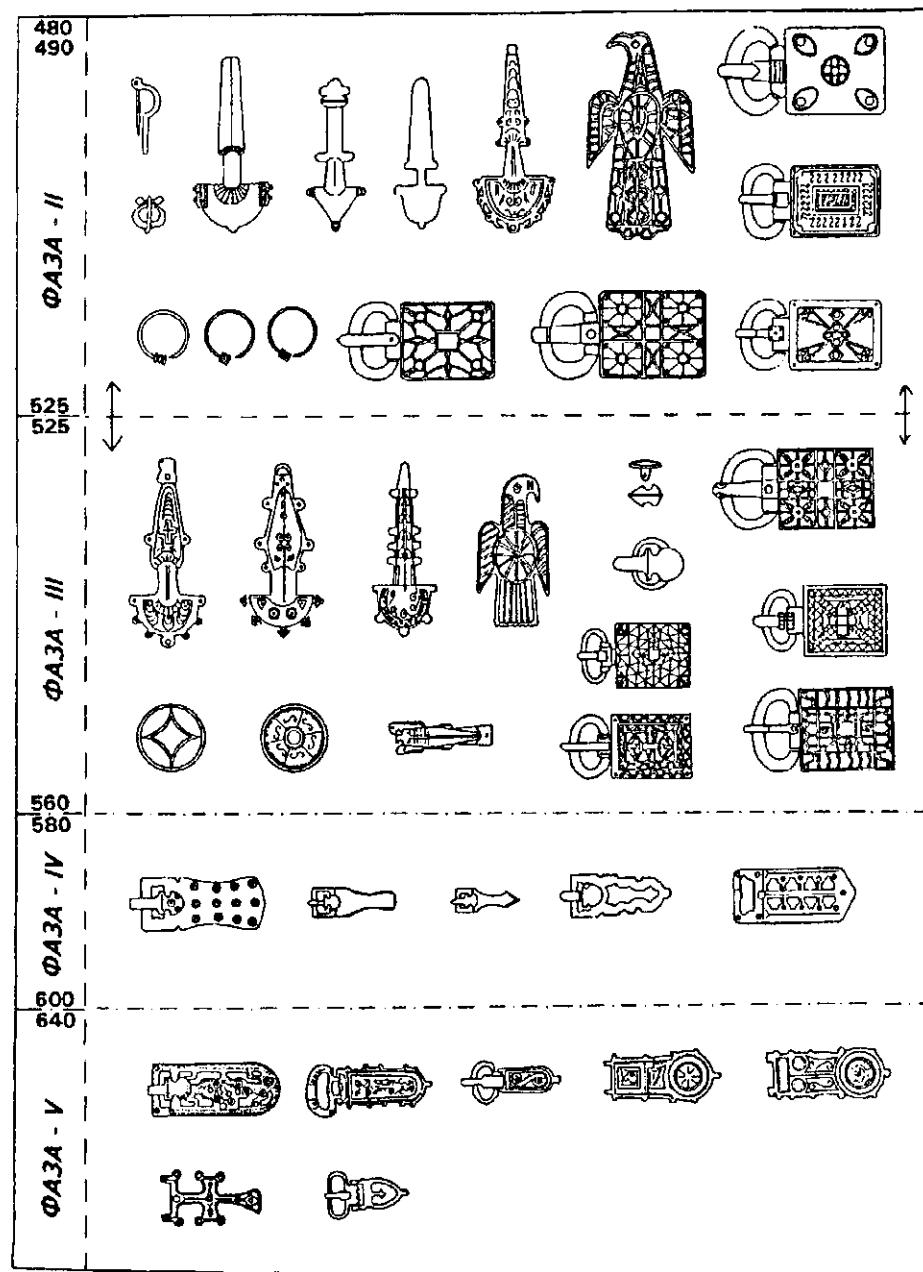

Рис. 9. Хронологія вестготських знахідок в Іспанії (за: Ripoll G. *Materiales... — Abb. 1*).

чим різниється від обряду місцевого романізованого населення. На цій ділянці ховали з другої половини VI ст. (фази IV—V). Романізація вестготів почалася поступово вже на фазах II—III, що виявилося у частковій втраті національних рис готського жіночого вбрання та засвоєнні романо-середземноморських типів фібул⁸¹.

Серед поховань покоління переселенців (фаза I) два жіночих № 294 та 526 з арбалетними та щитковими фібулами дунайського типу містили монети — соліди Анастасія I (491—508 pp.), причому один карбовано у 491/92 р. (рис. 10). Це узгоджується з датуванням найранішого ареалу могильника часом близько 500 р.— початком VI ст. Таке датування підтверджують і зовнішні аналогії, а саме численні поховання вестготсько-іспанських жінок у франкських могильниках часів Хлодвіга⁸².

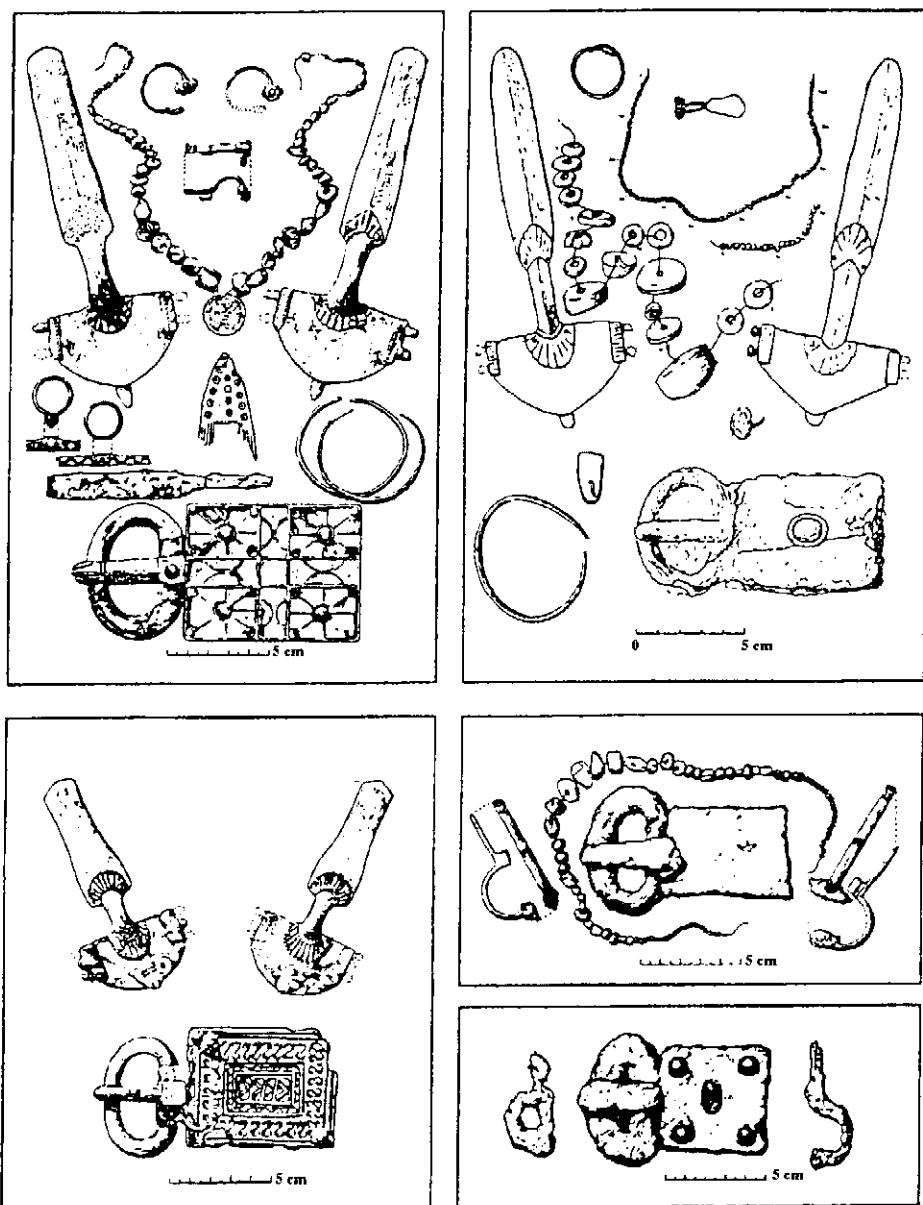

Рис. 10. Знахідки з вибраних вестготських поховань могильника Дуратону часів переселення — фаза І за Бірбрауером (за: Molinero Peres.— Excav. Arqueol. en Hispania.— 1971.— 72.— Taf. 15).

Вестготські поховання Іспанії від переселення (близько 500 р.) до фази III (початок другої половини VI ст.— за Ф. Бірбрауером та Г. Ріпоплом) етнічно визначаються, як і в римський час, за розбіжностями в похованальному інвентарі померлих різних статей. Принадлежність саме жіночих поховань — це пара фібул на плечах та велика пряжка з прямокутною обоймою. Інколи вбрання включало три фібули. Цей специфічний ансамбль костюму (з прикрасами: парні браслети, парні сережки, персні, намиста) який походить зі східногермансько-дунаїського регіону першої половини V ст., етнографічно визначає готський ареал розселення (остготи в Італії, кримські готи). По цьому ж можна відповісти поховання вестготських жінок з Іспанії в Державі франків або на аламаннській території⁸³, як чужі за своїм національним народним вбранням. Відповідну етновизначальну цінність мають і фібули-орли (14 знахідок в Іспанії та 3 в Італії)⁸⁴.

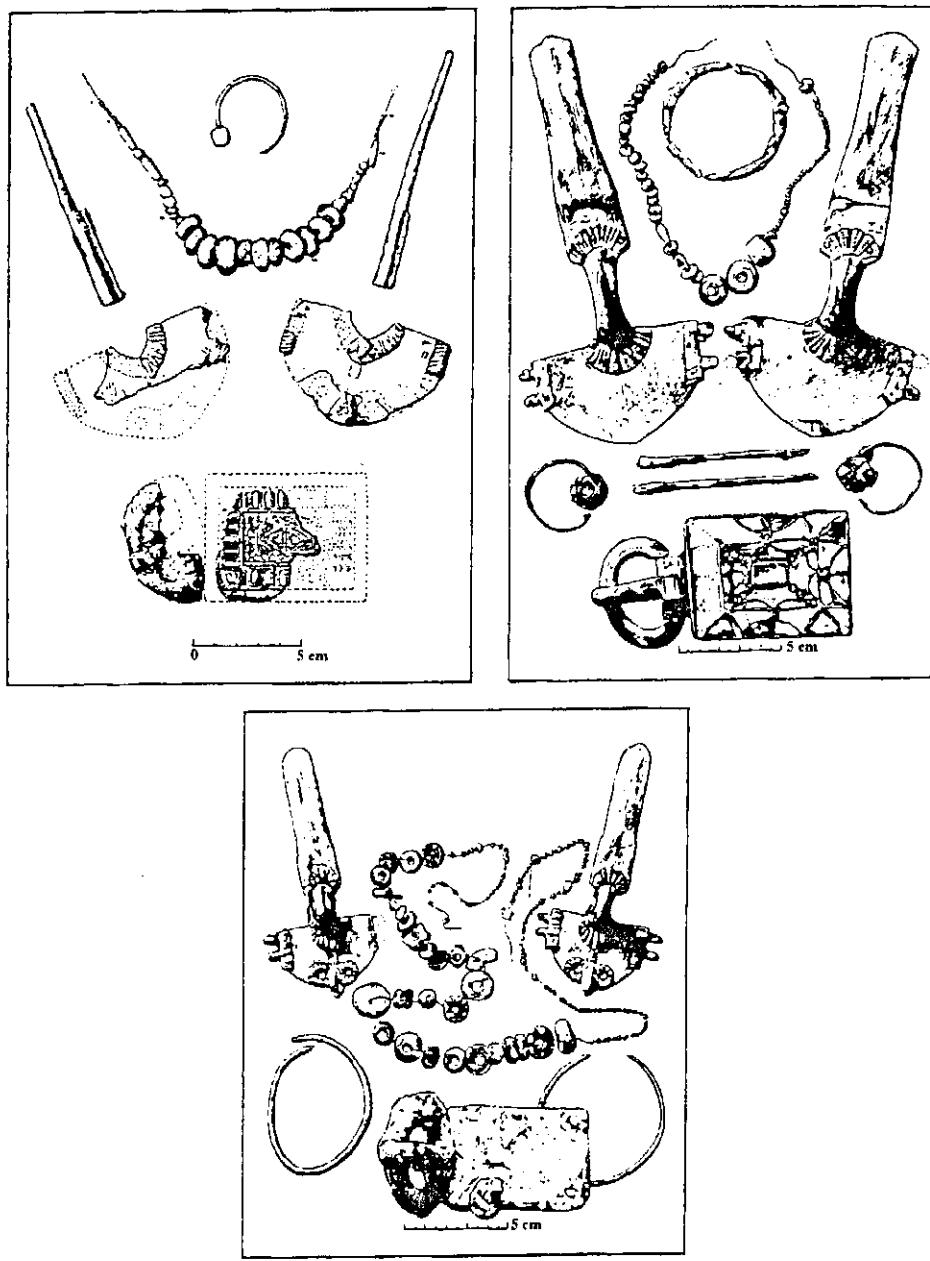

Рис. 11. Знахідки з вибраних вестготських поховань могильника Дуратон часів переселення — фаза I за Бірбрауером (за: Molinero Peres.— Excav. Arqueol. en Hispania.— 1971.— 72.— Taf. 15).

Характерним для іспанської Готії є також відсутність зброї в чоловічих похованнях, як і взагалі інвентаря (крім пряжок), що наслідує давню традицію. Вестготів Іспанії характеризує і відрізняє від остготів Італії влаштування великих кладовищ. Оскільки ми не знаємо поховань V ст., які б можна було без сумніву пов'язати з вестготами, лишається питання, чи ці звичаї йдуть ще від культури Синтана де Муреш III—IV ст., чи це франкський вплив періоду Толозанської держави в Аквітанії.

Привертає увагу картина поширення вестготських могильників на Іберійському півострові, які майже виключно пов'язані з плоскогір'ям Месета в Старій та Новій Кастилії (рис. 12). Це найменш урбанізовані території

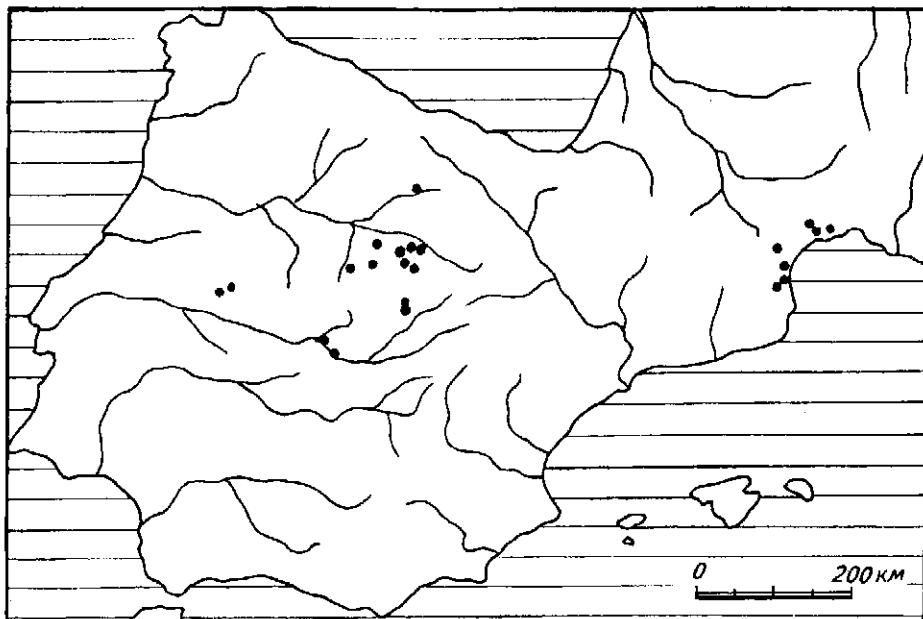

Рис. 12. Вестготські могильники в Іспанії (за: König G. Zur Gliederung...)

пізньоантичної Іспанії та найбільш аграрні. Варто уваги, що тут відсутні східногерманські топоніми. Задовільного пояснення такого обмеженого розселення ще немає⁸⁵. У зв'язку з цим наведемо два важливі спостереження: 1 — про соціологічну структуру могильників: за незначним винятком відсутні поховання, які можна пов'язати з вищими верствами суспільства; багато тисяч вестготських поховань виглядають дуже одноманітно і відбивають структуру «сільського» населення. 2 — некрополі розташовані в областях, де крім столиці Толедо та вестготського укріплення Реккополіс не має ніяких скупчень монетних знахідок цього часу, але вони оточують вестготський регіон в Месеті⁸⁶. Цілком очевидно, що центральноіспанська Кастилія мала структуру натурального господарства, чому добре відповідає «сільська» структура населення.

Якщо проаналізувати ландшафтне середовище вестготських некрополів, як це спробував зробити Г. Кьюніг⁸⁷, ми одержимо важливі результати. Могильники розташовані на периферії плоскогір'я Месета, переважно на північних схилах Сирра Гуадаррама, у пограниччі між семігумідною (середньоволовою) та семіаридною (середньопосушливою) кліматичними зонами, тобто у сприятливому для землеробства районі.

Готський вищий прошарок археологічно не встановлюється тому, що мається вже в часи Толозанської держави (418—507 рр.) він значно романізується. Писемні джерела вказують на переважно міський спосіб життя всетготів у Південній Іспанії⁸⁸. Як лангобарди в Італії, так і всетготи в Іспанії інтенсивно романізуються. Археологічно простежений інтенсивний процес змішування почався вже на ступенях II—III і завершився зміною поховальних звичаїв та костюму у другій половині VI ст. (ступені IV—V). Ще до 580 р. при Леовігільді було скасовано заборону на шлюби між всетготами та романцями, з 589 р. відбувається перехід всетготів-аріанців до ортодоксального римського вчення. Ці два фактори сприяли подальшому швидкому злиттю обох народів. З'явилися причини для занепаду родових інститутів та виникнення нації на територіальному базисі (загальні конфесія, мова та право, королівська влада). Нові назви Hispani та Hispania, що з'являються в писемних джерелах кінця VII ст., позначають завершення цього процесу⁸⁹.

Примітки

- ¹ *Wolagiewicz R. Rury oksywska i wielbarska // Prahistoria Ziemi Polskich.* T. V. Wrocław i inn., 1981.— S. 135—190; *Wolagiewicz R. Die Goten im Bereich der Wielbark-Kultur // Peregrinatio Gothica.*— (Archaeologia Baltica).— 1986.— N 7.— S. 63—98; *Godłowski K. Gegenseitige Beziehungen zwischen der Wielbark — und der Przeworsk — Kultur. Veränderung ihrer Gebiete und das Problem der Gotenwanderung // Peregrinatio Gothica.*— Archaeologia Baltica.— 1986. № 7.— S. 125—152; *Kokowski A. Problematyka kultury wielbarskiej w młodszym okresie rzymskim // Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim.* I. Lublin, 1988.— S. 15—32.
- ² *Godłowski K. Op. cit.*— S. 125.
- ³ *Йордан. Гетика, 24 і далі (Йордан. О происхождении и деяниях гетов // Пер. и коммент. Е. Ч. Скржинской.*— М., восточной литературы, 1960.
- ⁴ До дискусії: *Hachmann R. Die Goten und Skandinavien.*— Berlin, 1970.— S. 221—239; *Strzelczyk J. Einige Bemerkungen zur Diskussion über die Frühgeschichte der Goten // F.-D. Grothusen u. K. Zernack. Europa Slavika — Europa Orientalis. Festschr. f. II. Ludat. Berlin, 1980.*— S. 4—12; *Wolfram H. Geschichte der Goten.*— München, 1979.— S. 32—37.
- ⁵ *Hachmann R. Op. cit.*— S. 328 і далі.
- ⁶ *Kmiecinski J. Zagadnienie tzw. kultury gocko-gepidzkiej na Pomorzu wschodnim w okresie wczesnorzymskim.*— Łódź, 1962.
- ⁷ *Wolagiewicz R. Kultury oksywska i wielbarska; Wolagiewicz R. Die Goten...*
- ⁸ *Godłowski K. Op. cit.*— S. 125.
- ⁹ *Wolagiewicz R. Die Goten...— S. 70.— Abb. 13, 14.*
- ¹⁰ *Wolagiewicz R. Kultura pomorska a kultura oksywska // Problemy kultury pomorskiej.*— Koszalin, 1979.— S. 33—64; *Wolagiewicz R. Stan badań nad okresem rzymskim na Pomorzu // Stan i potrzeby badań nad młodszym okresem wpływów rzymskich w Polsce. Konferencja.*— Kraków, 1986.— S. 299—317.
- ¹¹ *Godłowski K. Op. cit.*— S. 126—132; *Codłowski K. Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim.*— Wrocław, 1985.— S. 41—48, додатки 3—5; *Wolagiewicz R. Stan badań...— S. 310.*
- ¹² *Pietrzak M. Rumia. Cmentarzysko z młodszego okresu przedrzymskiego i wpływów rzymskich.*— Gdańsk, 1987.
- ¹³ *Pietrzak M. Bemerkungen über die Eigenschaftsbildung der Wielbark — Kultur in den Forschungen des Grberfeldes aus der vorromischen und romischen Kaiserzeit in Pruszcz Gdańsk, Fundstelle 10.*— Słupsk, 1981.— S. 107—115; *Pietrzak M. Cmentarzyska z Pruszcza Gdańskiego w młodszym okresie rzymskim // Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymski 1.*— Lublin, 1988.— S. 51—65.
- ¹⁴ *Pietrzak M. Cmentarzyska...— S. 51—65, ryc. 3.*
- ¹⁵ *Kazimierczak E. Pochówki poznańskie i z wczesnego okresu wpływów rzymskich w Nowym Targu, woj. Elbląg // Sprawozdania Archeologiczne.*— 1980.— № 32.— S. 135—159, rys. 1.
- ¹⁶ *Pietrzak M. Cmentarzyska...— S. 65.*
- ¹⁷ *Kazimierczak E. Op. cit.*— S. 135—159.
- ¹⁸ *Wolagiewicz R. Die Goten...— S. 63—98; Kokowski A. Zagadnienie kregow kamiennych w środkowej strefie Pojezierza Pomorskiego // Acta Universitatis Lodzienensis. Folia Archaeologica.*— 1987.— 8.— S. 63—79.
- ¹⁹ *Тацит. Аннали. Кн. II, 62 Корнелий Тацит. Сочинения.*— Л., 1969.— Т. 1.— С. 73—74; *Страбон. География, VII, 3.*— М., 1964.
- ²⁰ *Wolagiewicz R. Die Goten...*
- ²¹ *Godłowski K. Gegenseitige Beziehungen... Abb. 1, 2; Wolagiewicz R. Die Goten...— Додаток 3—4.*
- ²² *В появі курганів я, на відміну від інших, вбачаю кланову традицію, а не соціологічний феномен: Bierbrauer V. Ostgermanische Oberschichtgräber der römischen Kaiserzeit und des frühen Mittelalters // Peregrinatio Gothica.*— Archaeologia Baltica.— 1989.— 8.— S. 39—106.
- ²³ *Godłowski K. Gegenseitige Beziehungen...; Godłowski K. Przemiany kulturowe...; Godłowski K. «Superiores barbari» und die Markomannerkriege im Lichte archäologischer Quellen // Slovenska Archeológia.*— 1984.— 32.— S. 327—350; *Nowakowski W. Kultura wielbarska a zachodniobaltyjski krag kulturowy // Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim.* 11. Lublin, 1989.— S. 143—159; *Nowakowski W. Kulturowy krag zachodniobaltyjski // Archeologia Bałtyjska. Konferencja.* Olsztyn, 1991.— S. 42—66; *Wolagiewicz R. Stan badań...*
- ²⁴ *Wjećik T. Pomorskie formy bransolet wezowatych z okresu rzymskiego // Materiały zachodniopomorskie.*— 1978.— 24.— S. 35—113.
- ²⁵ *Godłowski K. Gegenseitige Beziehungen...— S. 126—134, Abb. 1—3; Godłowski K. Przemiany kulturowe... Abb. 3—5; Wolagiewicz R. Stan badań...— S. 301—307.— Ryc. 3, 4.*
- ²⁶ *Wolfram H. Op. cit.*— S. 41—82.

²⁷ Godłowski K. Gegenseitige Beziehungen...— S. 134—143; Godłowski K. Przemiany kulturowe...— S. 67—88; Godłowski K. «Superiores barbari»...— S. 327—350; Kokowski A. Problematyka...— S. 15—31; Kokowski A. Lubelszczyzna w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim.— Lublin, 1991; Dabrowska T. Zmiany kulturowe prawobrzeżnego Mazowsza i Podlasia w okresie wpływów rzymskich // Wiadomości Archeologiczne.— 1980.— 45.— S. 45—58.

²⁸ Andrzejowski J. Zagadnienie kontynuacji cmentarzyków we wschodniej strefie kultury przeworskiej // Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim.— Lublin, 1989.— S. 103—125.

²⁹ Хронологія дослідження головним чином на кореляції фібул: Wolagiewicz R. Chronologia wzgledna okresu wczesnorzymskiego na Pomorzu Zachodnim w swiecie niektórych jej wyznacznikow // Materiały zachodniopomorskie.— 1966.— 12.— S. 169—193; Wolagiewicz R. Zur Frage der Stilwandlung der frhen rrmischen Kaiserzeit in der Wielbark-Kultur // Studia Archaeologica Pomoraniaka.— Koszalin, 1974.— S. 129—152.

³⁰ Godłowski K. «Superiores barbari»...— S. 332—334; Godłowski K. Przemiany kulturowe...— S. 67—111; Godłowski K. Gegenseitige Beziehungen...— S. 138—140.

³¹ Dabrowska T. Zmiany kulturowe...— S. 45 i dalsi; Andrzejowski J. Zagadnienie kontynuacji...— S. 103—125.

³² Kokowski A. Lubelszczyzna...— S. 202—207; Wolagiewicz R. Kultury oksywska i wielbarska...— S. 178, 189.

³³ Wolagiewicz R. Stan badan...— Karte 5; Godłowski K. «Superiores barbari»...— S. 331, Abb. 1.

³⁴ Jaskaniś J. Kurhany typu rostolckiego // Prace Archeologiczne.— 1976.— 22.— S. 215—251.

³⁵ Godłowski K. Przemiany kulturowe...; Godłowski K. Gegenseitige Beziehungen... S. 139; Godłowski K. Zur Chronologie der romischen Kaiserzeit // Scripta Archaeologica.— Warszawa-Krakow, 1988.— S. 38 i dalsi.

³⁶ Godłowski K. Gegenseitige Beziehungen...— Karte 5; Kokowski A. Problematyka...— S. 15 i dalsi,rys. 2; Nowakowski W. Kultura wielbarska...— S. 143—159; Nowakowski W. Kulturowy krag...— S. 42—66; Tuszyńska M. O zapinkach z gasicenicowatym kablakiem w obrebie kultury wielbarskiej // Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim. I.— Lublin, 1988.— S. 177—188.

³⁷ Напр.: Godłowski K. «Superiores barbari»...— S. 330

³⁸ Tuszyńska M. O zapinkach...— S. 177—188.

³⁹ Наприклад, пряжки з могильників Вельбарт (поховання 554), Данчени, Дерев'янс: Schindler R. Die Besiedlungsgeschichte der Goten und Gepiden im unteren Weichselraum auf Grund der Tongefasse.— Leipzig, 1940.— S. 86; Abb. 56; Рафалович И. А. Данченко. Могильник черняховской культуры III—IV вв. н. э.— Кишинев, 1986.— С. 187.— Рис. 3; Кухаренко Ю. В. Волынская группа полей погребений // СА.— 1958.— № 4.— С. 224.— Рис. 7, 1; Кухаренко Ю. В. Могильник Брест-Тришин.— М., 1980.— С. 121.— Рис. 2.

⁴⁰ Напр.: Schindler R. Die Besiedlungsgeschichte...— S. 118, Abb. 77; Zeitschrift f. Ethnologie.— 1880.— 119.— № 10.— Taf. IV, 21, V, 26, 28.

⁴¹ Kokowski A. Z studiów nad ceramika wykonana na kole w kulturze wielbarskiej // Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim. I.— Lublin, 1988.

⁴² Wolagiewicz R. Chronologia ceramiki kultury wielbarskiej w swiecie dotychczasowego stanu badań // Archeologia Polski.— 1987.— 32; Wolagiewicz R. Chronologia ceramiki kultury wielbarskiej // Kultura wielbarska...— I.— Lublin, 1988.

⁴³ Schindler R. Die Besiedlungsgeschichte...— S. 140.

⁴⁴ Йордан. Гетика, 94—98.

⁴⁵ Йордан. Гетика, 27—29.

⁴⁶ Godłowski K. Gegenseitige Beziehungen...— S. 145.

⁴⁷ Scukin M. B. Zabytki wielbarskie a kultura czerniachowska // Problemy kultury wielbarskiej.— Slupsk, 1981.— S. 135—161; Щукин М. Б. О начальной дате черняховской культуры // Prace archeologiczne.— 1976.— №22.— S. 303—317; Щукин М. Б. Население Лепесовка: вельбарт или черняхов? // Kultura wielbarska... II.— Lublin, 1989.— S. 195—215; Винокур И. С. Вельбарские элементы и черняховские древности лесостепи Украины II—V вв. н. э. // Kultura wielbarska... II.— Lublin, 1989.— S. 217—224; Карапова К. В. Конец зарубинецкой культуры и появление вельбарской в Белоруссии и на Украине // Kultura wielbarska... II.— Lublin, 1989.— S. 263—282; Смиленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї.— К., 1975.— С. 31.— Рис. 6; Козак Д. Вельбарская культура на Волыни // Kultura wielbarska... I.— Lublin, 1988.— S. 117—136.

⁴⁸ Наприклад Любомль, Машів, Величковичі, Лепесівка: Кухаренко Ю. В. Могильник Брест-Тришин.— С. 64—86; Кухаренко Ю. В. Могильник II—IV вв. н. э. г. Любомль // КСИА.— 1971.— Вып. 128.— С. 97—99; Кухаренко Ю. В. Могильник у дер. Величковичі // КСИА.— 1969.— Вып. 119.— С. 81, 82; Тиханова М. А. Раскопки поселения у с. Лепесовка // VIIe Congrès international des Sciences Préhistorique e Protohistorique.— Prag, 1970.— S. 1059—1063.

⁴⁹ Див. вище, а також: Кропоткин В. В. Могильник черняховского типа в с. Ризино Чер-

касской области // *Slavia antiqua*.— 1971.— 18.— S. 197—205; Кухаренко Ю. В. Волынская груша...— С. 219—226.

⁵⁰ Тиханова М. А. Еще раз к вопросу о происхождении черняховской культуры // КСИА.— 1970.— Вып. 121.— С. 89—94; Щукин М. Б. К предыстории черняховской культуры // АСГЭ.— 1979.— Вып. 20.— С. 66—110; Щукин М. Б. Некоторые проблемы хронологии черняховской культуры и истории ранних славян // *Rapport du IIIe Congres International d'Archeologie Slave*.— Bd. II.— Bratislava, 1980.— S. 399—411.

⁵¹ Godłowski K. Gegenseitige Beziehungen...— S. 139; Козак Д. Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї в Західному Побужжі.— К., 1984; Kropotkin V. V. Denkmäler der Przeworsk-Kultur in der Westukraine und ihre Beziehungen zur Lipiza — und Cernjachov-Kultur // Symposium: Ausklang der Latene-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet.— Bratislava, 1977.

⁵² Tejral J. Fremde Einflusse und kulturelle Veränderungen nordlich der mittleren Donau zu Beginn der Volkerwanderungszeit // *Archaeologia Baltica*.— 1986.— S. 175—238; Tejral J. Zur Chronologie und Deutung der sudostlichen Kulturelemente in der frühen Volkerwanderungszeit Mitteleuropas // *Kolloquium Treuchtlingen*.— Nürnberg, 1988.— S. 11—46; Bierbrauer V. Das Frauengrab von Castelbolognese in der Romagna (Italien). Zur chronologischen, ethnischen und historischen Auswertbarkeit des ostgermanischen Fundstoffs des 5. Jahrhunderts in Sudosteropa und Italien // *Bonner Jahrbücher*.— 1992.— 192.

⁵³ Wolfram H. Geschichte der Goten.— S. 97—102. Я не можу погодитись з культурно-хронологічними висновками М. Казанського, як і з його узгодженням археологічних та історичних даних, які лежать поза загальними уявленнями дослідників (наприклад Й. Тейрала). На його думку, не тільки черняхівська культура невірно дефінована, але й інші відносно- та абсолютно-хронологічні підрозділи: тривалість цієї культури він визначає до фази Д2 включно, тобто до середини V ст.: Kazanski M. Contribution l'étude des témoignages archéologiques des Goths en Europe orientales à l'époque des Grandes Migrations: La chronologie de la culture de Cernjahov récente // *Arch. Medievale*.— 1988.— 18.— S. 7—53; Kazanski M. Contribution à l'étude des migrations des Goths à la fin du IVe et au Ve s.: le témoignages de l'archéologie // *Gallo-Romains, Wisigoths et Francs en Aquitaine, Septimanie et Espagne*.— Rouen, 1991.— S. 11—25.

⁵⁴ Tejral J. Fremde Einflusse...; Tejral J. Zur Chronologie und Deutung...; Айбабин А. И. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени // МАИЭТ.— 1990.— Вып. 1; Ниоро И. С. Крымская Готия.— К., 1990.

⁵⁵ Magomedov B. B. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья.— К., 1987.

⁵⁶ Tejral J. Fremde Einflusse...; Tejral J. Zur Chronologie und Deutung...; Айбабин А. И. Хронология...; Bierbrauer V. Das Frauengrab...;

⁵⁷ Tejral J. Zur Chronologie und Deutung...; Tejral J. Zur Chronologie der frühen Volkerwanderungszeit im mittleren Donauraum // *Archaeologia Austriaca*.— 1988.— 72; Bierbrauer V. Das Frauengrab...

⁵⁸ Tejral J. Fremde Einflusse...— S. 198 і далі; Tejral J. Zur Chronologie und Deutung...— S. 20 і далі.

⁵⁹ Wolfram H. Geschichte der Goten.— S. 308—321.

⁶⁰ Іордан. Гетика XLVIII, 246.

⁶¹ Іордан. Гетика. XXX, 174.

⁶² Wolfram H. Geschichte der Goten.— S. 216.

⁶³ Ibid.— S. 315.

⁶⁴ Bierbrauer V. Zur chronologischen, soziologischen und regionalen Gliederung des ostgermanischen Fundstoffs des 5. Jahrhunderts in Osteuropa // H. Wolfram u. F. Daim (Hrsg.), Die Volker an dem mittleren Donau im 5. und 6. Jahrhundert. Symposium Zwettl 1978.— Wien, 1980.— S. 131—136.

⁶⁵ Bierbrauer V. Zur chronologischen...; Bierbrauer V. Das Frauengrab...; Tejral J. Fremde Einflusse...— S. 195—215; Tejral J. Zur Chronologie und Deutung...; Tejral J. Zur Chronologie der frühen...

⁶⁶ Kiss A. Ein Versuch, die Funde und das Siedlungsgebiet der Ostgoten in Pannonien zwischen 456 und 471 zu bestimmen // *Acta Academiae Scientiarum Hungaricae*.— 1979.— 31; Kiss A. Germanischer Grabfund der Volkerwanderungszeit in Jobagy. Zur Siedlungsgeschichte des Karpatenbeckens in den Jahren 454—568 // *Alba Regia*.— 1981.— 19.

⁶⁷ Hanp.: Pohl W. Die Gepiden und die Gentes an der mittleren Donau nach dem Zerfall des Attilareiches // H. Wolfram u. F. Daim (Hrsg.), Die Volker an der mittleren Donau im 5. und 6. Jahrhundert. Symposium Zwettl 1978. Wien, 1989; Lotter F. Die Germanischen Stammesverbände im Umkreis des Ostalpen-Mitteldonau-Raumes nach der literarischen Überlieferung zum Zeitalter Severins // H. Wolfram u. A. Schwarcz (Hrsg.), Die Bayern und ihre Nachbarn. I. Symposium Zwettl 1982; Wolfram H. Geschichte der Goten.— S. 307—355.

⁶⁸ Bierbrauer V. Das Frauengrab...; Bierbrauer V. Historische Überlieferung und archäologischen Befund. Ostgermanische Einwanderer unter Odoaker und Theodorich nach Italien. Aussagemöglichkeiten und Grenzen der Archäologie // Tagung Karniowice.— 1992.

⁶⁹ Bierbrauer V. Die Ostgotischen Grab- und Schatzfunde in Italien.— Spoleto, 1975.

⁷⁰ Bierbrauer V. Das Frauengrab...; Bierbrauer V. Historische Überlieferung...

- ⁷¹ *Bierbrauer V.* Die ostgotischen Grab...— S. 25—41; 209—215.
- ⁷² *Bierbrauer V.* Fruhgeschichtliche Akkulturationsprozesse in den germanischen Staaten am Mittelmeer (Westgoten, Ostgoten, Langobarden) aus der Sicht des Archäologen // Atti del 6° Congresso internationale di studi sull'alto medioevo. Milano 1978. Spoleto, 1980.— S. 102—104.
- ⁷³ *Bierbrauer V.* Die ostgotischen Grab...— S. 53—58.
- ⁷⁴ *Bierbrauer V.* Zur chronologischen...— S. 131—135.
- ⁷⁵ *Claude D.* Geschichte der Goten. Stuttgart, 1970.— S. 59.
- ⁷⁶ *Wolfram H.* Geschichte der Goten.— S. 137—206; *Claude D.* Geschichte der Westgoten.— S. 14—27.
- ⁷⁷ *Wolfram H.* Geschichte der Goten.— S. 207—301; *Claude D.* Geschichte der Westgoten.— S. 28—53.
- ⁷⁸ *Bierbrauer V.* Zur chronologischen...— S. 92—96; *König G.* Duraton // Reallexikon der germanischen Altertumskunde.— 1985.— № 6.— S. 284—294.
- ⁷⁹ *Ripoll G.* Materiales funerarios de la Hispania visigoda: problemas de la cronología y tipología // Gallo-romains, wisigoths et francs en Aquitaine, Septimanie et Espagne. Actes du VIIe Journées internationales d'Archéologie mérovingienne. Toulouse 1985.— Rouen, 1991.— S. 111—132.
- ⁸⁰ *Bierbrauer V.* Zur chronologischen...— S. 92.
- ⁸¹ *Ibid.*— S. 94 і далі.
- ⁸² Нарп.: *Survat E.* Exemple d'exogamie dans la nécropole de Vicq (Yvelines) // Association Française d'Archéologie Mérovingienne, Bulletin de Liaison.— 1979.— 1.— S. 40 і далі. Велика готська пряжка з поховання 756 має аналогію в похованні 445 з Дуратона.
- ⁸³ *Schnurbein A. V.* Der alamannische Friedhof bei Fridingen an der Donau. 1987.— S. 41 і далі, Taf. 31. У жіночому похованні 139 (перша чверть 6 ст.) знайдено залишну пряжку з кабошонами.
- ⁸⁴ *Priego Fernandez del Campo M. C.* Nuevas fibulas aquiliformes del centro de España // Actas do II Congresso Nacional de Arqueología. Coimbra, 1971.— S. 535—541; *Fernandez de la Mora J.* Un importante ajuar visigodo // Pyrenae.— 1974.— 10.— S. 195—201; *Bierbrauer V.* Die ostgoti Grab...— S. 121 і далі.
- ⁸⁵ *Ripoll G.* Características generales del poblamiento y la arqueología funeraria visigoda de Hispania // Espacio, tiempo y forma. Rivista de la Facultad de Geografía e Historia.— 1989.— 1, 2. Madrid.— S. 399—401.
- ⁸⁶ *Palol de P.* Demografía y Arqueología Hispánicas. Siglos IV—VIII // Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología.— 1966.— 32.— Karte 11.
- ⁸⁷ Неопублікована магістерська дисертація: *König G.* Zur Gliederung der Archäologie Hispaniens vom 5. bis 7. Jahrhundert. Freiburg, 1977.— S. 200—207.
- ⁸⁸ *Claude D.* Geschichte der Westgoten.— S. 61; *Claude D.* Gentile und territoriale Staatsideen im Westgotenreich // Fruhmittelalterlichen Studien.— 1972.— S. 12 і далі.
- ⁸⁹ *Claude D.* Gentile...— S. 1—38.

Ф. Бирбрауэр

ГОТЫ В I—VII ВВ.: ТЕРРИТОРИЯ РАССЕЛЕНИЯ И ПРОДВИЖЕНИЯ ПО АРХЕОЛОГИЧЕСКИМ ИСТОЧНИКАМ

Различия между оксывской и вельбарской культурами, а также сообщения Иордана подорвали историографическую традицию о переселении племени готов из Скандинавии в район Нижней Вислы. Анализ археологических материалов позволяет говорить только об ограниченной миграции из-за моря, которая существенно не повлияла на местные народы. Несмотря на единство вельбарской культуры в I—II вв., имеется возможность для выделения на ее территории областей, заселенных не только готовами, но и другими германскими племенами (гепиды, ругии). На протяжении фаз B2 и B2/C1 (конец I — рубеж II/III вв.) вельбарское население продвигается на юго-восток Польши (1-я область экспансии). Здесь происходит процесс ассимиляции местного пшеворского населения. Часть прежней территории была покинута, а оставшийся заселенным восточный район Нижней Вислы можно связывать с племенем гепидов.

Освоение готовами Волыни, а затем более южных областей Украины и Молдовы (2-я область экспансии) началось на рубеже раннего и позднего римских периодов с вторжения малых групп, которые образовали здесь «формативную fazу» черняховской культуры. Стабилизация оседлости приходится на fazу C2 (260/270—300 гг.). Проблема автохтонного населения на черняховской территории остается неясной. На основании письменных источников большую часть черняховской культуры можно связывать с грейтунгами-остроготами, а культуру Сынтана де Муреш (в Румынии) — с тервингами-везиготами. Черняховская культура прекратила существование в fazе

C3 (по Й. Тейралу — к 370/80 гг.), что связано с гибелью Остготской державы в результате гуннского нашествия. Генетически родственные черняховским некрополи Черноморского побережья, Крыма и Северного Кавказа (т. е. периферийных и смежных с черняховским ареалом областей) продолжают функционировать и позже (до второй половины V в.). Они связаны с группами готов, оставшихся в Восточной Европе под гуннским господством.

О местах пребывания остготов в V в. судить трудно из-за единобразия восточно-немецких древностей между Черным морем и Средним Поднавьем. В Италии подобные находки конца V—VI вв. надо соотносить не только с остготами, прибывшими в 488 г. под предводительством Теодориха, но и со скирями Одоакра, переселившимися в 469/70 г. Однако, постоянные черты, присущие только готовам, сохраняются и здесь. Это отсутствие оружия (а часто и иного инвентаря) в мужских погребениях, традиционные украшения — парные фибулы на плечах. Период истории вестготов между концом черняховской (Сынтан де Муреш) культуры и завоеванием Иберийского полуострова (494—497 гг.) археологически не прослежен, включая время существования Толозанского государства в Аквитании (418—507 гг.). В Испании ряд некрополей археологически надежно связывается с вестготами до второй половины VI в. Процесс слияния германцев и местных романцев завершился появлением в письменных источниках конца VII в. названий «испанцы» и «Испания».

F. Birbrauer

GOTHS IN THE 1ST-7TH CENT.: TERRITORY OF SETTLING AND WAYS OF TRAVELS ON ARCHAEOLOGICAL SOURCES

Differences between Oxyvarian and Velbarian cultures, as well as Jordan's information gave rise to a historiographical tradition about migration of the Gothic tribe from Scandinavia to the Lower Vistula region. An analysis of archaeological findings confirms only restricted migration from Scandinavia which exerted no significant effect on native peoples. Despite the unity of Velbarian culture in the 1st-2nd cent., it is possible to identify in its territory some regions populated not only by Goths, but by other German tribes (hepids, rugia). During phases B2 and B2/C1 (end of the 1st cent. and the 2nd/3rd cent) the Velbarian population moves towards the south-east of Poland (the 1st region of expansion). Here assimilation of the native pshevorskian population takes place. They left a part of the territory and the populated eastern region of the Lower Vistula territory may be associated with a tribe of hepids.

Assimilation of Volyn and further of more southern regions of Ukraine and Moldova by Goths (the 2nd region of expansion) began at the border of the early and late Roman periods with invasion of small groups which formed there a «formative phase» of Chernyakhov culture. Stabilization of the settled way of life took place at phase C2 (260/270—300). A problem of autochthonous population in the Chernyakhov territory still remains vague. Written sources permit attributing most part of Chernyakhov culture to Greytung-Austrogoths, and Syntan de Muresh culture (in Romania) to the Therwings-Vesigoths. Chernyakhov culture ceased existing at the C3 phase (by 370/380 according to J. Theirai), which is a result of a fall of the Ostgothic state as a result of the Hunnish invasion. Necropoles of the Black Sea coast, Crimea and Northern Caucasus (i. e. the regions peripheral and contiguous to the Chernyakhov area) genetically affine to the Chernyakhov necropoles continued functioning later (till the second half of the 5th cent.). They are associated with groups of the Goths who remained in Eastern Europe under the supremacy of the Huns.

It is difficult to dwell on places of habituation of Ostgoths as East-German relics in the territory between the Black Sea and the Mid Danube are rather similar. In Italy findings of that kind are to be attributed not only to the Ostgoths who came in 488 under the command of Theodoric, but also to the Skyrans of Odoachr who migrated there in 469/470. Persistent attributes intrinsic only to the Goths are, however, preserved there: absence of armament (often also of other stocks) in male barrows, conventional adornment as paired fibules on the shoulders. The period of history of the Westgoths between the end of Chernyakhov (Syntan de Muresh) culture and conquest of the Iberian peninsula (494—497) is not archaeologically traced, the period of the Tolozan state existence in Aquitania (418—507) included. In Spain a series of necropoles is reliably associated with the Westgoths till the second half of the 6th cent. The process of confluence of the Germans and native Romans was over when such terms as «Spaniards» and «Spain» appeared in written sources of the late 7th cent.

Одержано 10.12.93

«АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1995 р.

51

КАМ'ЯНА СОКИРА В ПАМ'ЯТКАХ ЗРУБНОЇ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ СПІЛЬНОСТІ

Ю. Б. Полідович, В. В. Циміданов

У статті розглядається функціонування кам'яних сокир у різних сферах життя населення зрубної спільноти. Розгляд археологічних матеріалів на тлі індоєвропейської міфологічної традиції дозволяє встановити, що за доби зрубної культури кам'яні сокири виходять з ужитку в побутовій сфері, але посідають значне місце у ритуальній та соціальній сферах.

А деякий час по тому у Кантабрії
бліскавка вдарила в озеро, й там
знаїшли дванадцять сокир — без-
перечний знак верховної влади.

Гай Светоній Транквілл, VII, 8(2).

Сокира є одним з найвидатніших і найповоротніших винаходів людства. За тривалий час існування вона зазнала значних змін, що стосувалися, перш за все матеріалу виготовлення: від каміння і кременя до заліза, що в загальних рисах збіглося з головними напрямками розвитку технології. Але сокири, виготовлені з різного матеріалу, мали і власну історію та долю. У цьому відношенні доба пізньої бронзи є особливо цікавою тим, що це були останні сторінки історії кам'яної сокири, коли її використовували у певних сферах життя і остаточно не перетворили на міфічний предмет пращурів. Такі міркування і стали поштовхом до розгляду місця, яке займала кам'яна сокира у системі культури однієї із спільнот доди пізньої бронзи — зрубної.

Знахідки кам'яних сокир відомі на всій території зрубної спільноти. Вони походять з поховальних пам'яток, поселень, скарбів та випадкових знахідок.

У похованнях та пов'язаних з ними комплексах кам'яні сокири трапляються нечасто. З близько 9,5 тисяч вражованих авторами поховальних комплексів вони знайдені лише у 8: поховання з кургану 5 поблизу с. Новопавлівка (Самарська обл.)¹; № 24 кургану I поблизу м. Волзький (Волгоградська обл.)²; з кургану I поблизу с. Надеждіно (Пензенська обл.)³; № 2 кургану I поблизу с. Калинове (Донецька обл.)⁴; № 2 кургану 8 поблизу с. Петромихайлівка (Запорізька обл.)⁵, а також, з деякою долею ймовірності, у похованнях з Підстепків (Самарська обл.)⁶ та Великих Верхнів (Пензенська обл.)⁷. Поховання з Кордона Деркульського⁸ і 5 кургану 12 поблизу м. Покровська⁹, в яких також були знайдені кам'яні сокири, на нашу думку, є дозрубними. Таку атрибуцію засвідчують знайдені у похованні з Кордона Деркульського фрагменти керамічної посудини, скріплені бронзовою скобою, і крем'яні вістря стріл та бронзове тесло з покровського комплексу, яких немає у похованнях зрубного часу, але добре відомі у похованнях дозрубного (сингаштинського) пласта¹⁰.

Чотири з названих поховань були основними в кургані (Підстепки, Новопавлівка, Надеждіно, Великі Верхи), при цьому два мали велику поховальну яму, два були впущені в існуючий курган та перекриті насипом, що їх об'єднував, утворюючи «довгий» курган (Калинове, Петромихайлівка) і ще одне — впускне в невеликій ямі (Волзький). Крім сокири в похованнях були знайдені бронзові ніж (Надеждіно) та шило (Підстепки), кістяні вістря стріл та вироби з кістки (Новопавлівка), кременю (Петромихайлівка), керамічний посуд (Волзький, Калинове)¹¹. З похованням із Петромихайлівки пов'язані також черепи дрібної рогатої худоби та коня, що містились у ямі, три кінських черепа, знайдені над ямою в насипі, та керамічна посудина, яка знаходилася на дерев'яному перекритті ями. Місце сокири у похованні, очевид-

но, не було чітко визначенім. Звичайно ж вони містяться або в районі зігнутих до обличчя рук, або за спину, або на поясі небіжчика.

У II Верхньо-Баликльському могильнику (Саратовська обл.) кам'яна сокира була знайдена в ритуальному комплексі¹² (кургані 6, поховання 6)¹³: на дні ями, зробленої в насипі ямного кургану, знайдено 5 керамічних посудин (три біля східної стіни й по одній біля південної та північної), бронзовий ніж та кам'яна булава (в центрі ями), а розбита сокира містилася біля західної стіни. Фрагменти ще 5 посудин було знайдено в засипці ями.

В одному випадку (курган 1 поблизу м. Вуглегорська, Донецької обл.) сокиру знайдено в насипі кургану¹⁴. Її атрибуція В. Ф. Клименком як зрубної¹⁵ не безсумнівна, оскільки в цьому кургані поряд із зрубними було й поховання культури багатоваликової кераміки.

Охарактеризовані комплекси належать до різних періодів зрубної культури. Серед них є досить архаїчні (Новопавлівка, Верхній Баликль) і пізніші. Знайдені в них сокири за формами не утворюють однієї групи. Так, сокири з Волзького (рис. 1, 7) та Петромихайлівки (рис. 1, 6)¹⁶ близькі до типу скорочено-ромбічних, які відомі у комплексах доби середньої бронзи¹⁷. Сокира з Великих Верхів (рис. 1, 1) має аналогії у баланівській культурі¹⁸. Сокира з Підстепок (рис. 1, 2) близька до знахідки з поховання маницької культури¹⁹. Сокири з Надеждіно (рис. 1, 3) й особливо з Новопавлівки (рис. 1, 4) мають аналогії у Бородинському скарбі²⁰, а також серед сокир культури Монтеору²¹. Водночас, сокири, аналогічні надеждінській та новопавлівській за конфігурацією лезової частини та за пропорціями, походять з горизонту II Трої²² та ямних поховань другої хронологічної групи Прикубання²³. Сокира з Верхнього Баликля (рис. 1, 5) за наявністю лопаті може бути зіставлена з сокирою Бородинського скарбу²⁴ та деякими знахідками з пам'яток культури багатоваликової кераміки²⁵ та кам'янсько-лівенцовського типу²⁶. Сокира з Калинового досить своєрідна (рис. 1, 8). Аналогії цій знахідці нам невідомі. Отже, за винятком останньої, інші сокири з врахованих нами поховань зрубної спільноті знаходять аналогії у культурах раннішого часу.

На поселеннях знахідки сокир є також відносно рідкісними. На жаль, більшість матеріалів розкопаних поселень, особливо зі східної частини зрубного світу, не опубліковано, що не дає змоги навести узагальнюючі дані. Але

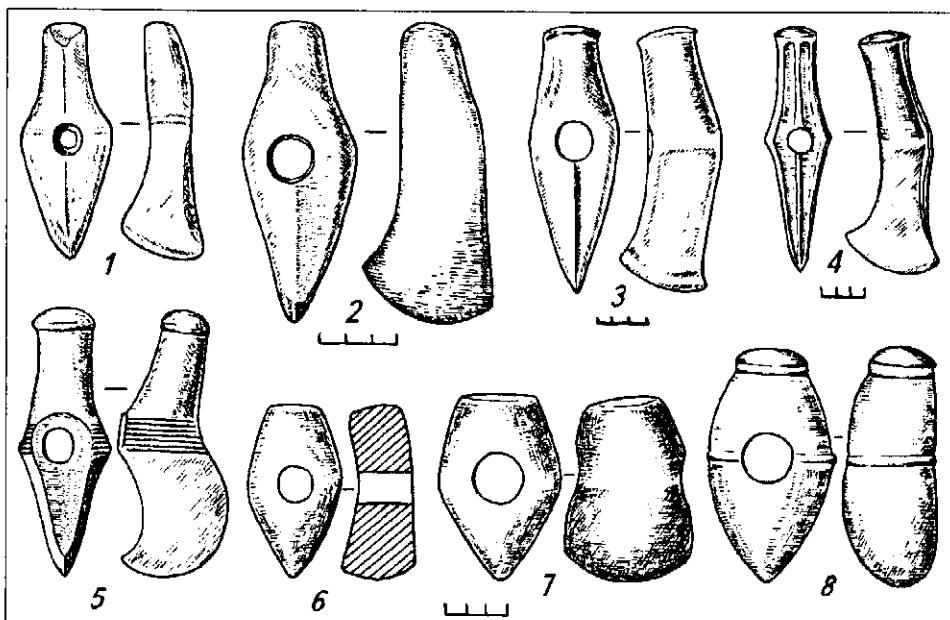

Рис. 1. Кам'яні провушні сокири з похованельних комплексів. 1 — Великі Верхи; 2 — Підстепки; 3 — Надеждіно, курган 1; 4 — Новопавлівка, курган 5; 5 — Верхній Баликль, II-й могильник, курган 6, поховання 6; 6 — Петромихайлівка, курган 8, поховання 2; 7 — Волзький, курган 1, поховання 24; 8 — Калинове, курган 1, поховання 2.

певною моделлю, притаманною й іншим територіям, може бути картина, емпірично одержана за матеріалами зрубних поселень Донецької області. З понад 20 досліджених поселень сокири знайдені лише на 9. При цьому вони належать до двох принципово різних типів — провушних та прив'язних. Знахідки провушних сокир (Усове озеро (рис. 2, 3—5, 7), Іллічівка, Дронівка III, Новоселівка I (рис. 2, 2), Безіменне II), як правило, поодинокі, представлені фрагментами²⁷, іноді зі слідами вторинного використання. Вони здебільшого належать до різних типів ретельно відшліфованих парадних чи бойових сокир, які, як і сокири з поховань, знаходять численні аналогії серед матеріалів попередніх культур. Фрагменти провушних сокир були знайдені як у комплексах (Усове озеро: разом зі знаряддями металургійного виробництва у вогнищах жител № 1—2²⁸), так і поза ними.

Прив'язні сокири походять з Новоселівки I, Іллічівки, Зливок, Макріхай, Тарами, Широкої Балки II. Трапляються вони також у підйомному матеріалі на кількох недосліджених поселеннях. Їх кількість у 2—3 рази перевищує знахідки провушних сокир. Крім того, прив'язні сокири представлені, в основному, цілими або ледь пошкодженими екземплярами. Ці сокири за формами не становлять якихось певних груп, оскільки майже кожна з них має індивідуальні риси, а в одному випадку виготовлена з лезової частини провушної. Загалом вони мають кут загострення леза 35—50°, саме лезо часто округлене. Лише поодинокі екземпляри прив'язних сокир вирізняються ретельністю обробки поверхні та наявністю ребер. Прив'язні сокири з'являються у дозрубний час²⁹, але пік їх використання припадає на пізньозрубний стап, коли вони поширені на території усього степового поясу Євразії³⁰.

Аналогічна картина (поодинокі знахідки фрагментів провушних і відносно численні — цілих екземпляров прив'язних сокир) спостерігається і на поселеннях Нижнього Подніпров'я³¹.

На поселенні Діброва-І (Краснолиманський р-н Донецької обл.) знайдено вохрову модель провушної сокири (рис. 2, 6). У цьому зв'язку можна згадати ще й знахідку глиняної моделі сокири, яка походить з поселення Липовий Овраг (Саратовська обл.)³².

З випадкових знахідок до зрубної культури достовірно можна віднести лише знахідки прив'язних сокир, загал яких здебільшого також пов'язаний з поселеннями³³. Зокрема, нами враховано 15 таких сокир з території Донецької обл.

Зрубним часом ймовірно датується скарб з Горілого Долу (Саратовська обл.), до складу якого входили бронзовий серп і уламки діоритових молотка і сокири³⁴.

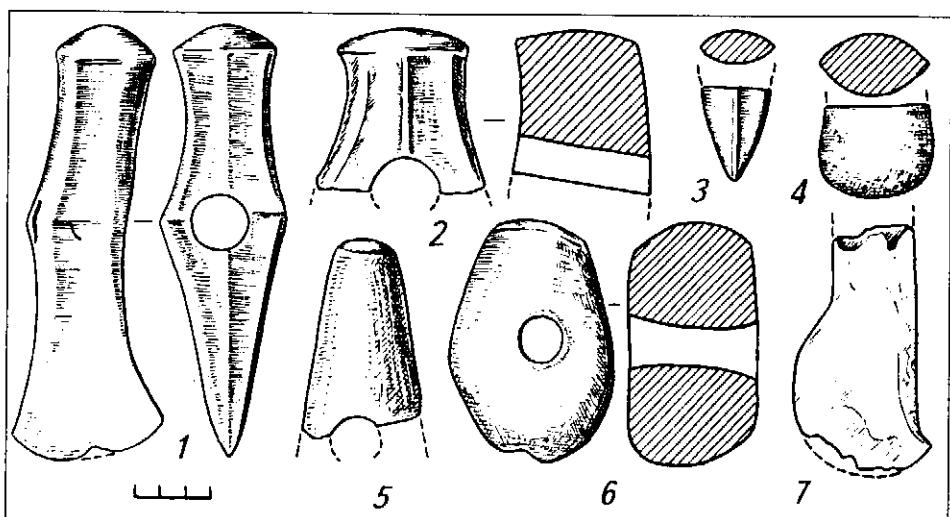

Рис. 2. Кам'яний провушні сокири та глинняна модель сокири з поселень Подонцов'я. 1, 3, 4, 5, 7 — Усове озеро; 2 — Новоселівка — I; 6 — глинняна модель з Діброви — I.

Отже, на пам'ятках зрубної культурно-історичної спільноті зустрічаються кам'яні сокири двох типів — провушні й прив'язні. При цьому, провушні сокири містяться, як правило, тільки в ритуально чи соціально обумовлених комплексах (поховання, скарб тощо). Їх же фрагменти, знайдені на поселеннях, часто мають сліди вторинного використання. На нашу думку, вони повинні розглядатися вже як відповідні знаряддя праці. Хоча, не виключено, що в контексті виробничих культів (наприклад, ковалських) вони могли ссмантично порівнюватися з цілими сокирами (про це ще йтиметься далі). Знайдені прив'язних сокири навпаки пов'язані здебільшого з побутовими ситуаціями і походять лише з поселень. Інша відмінність полягає в тому, що при виготовленні провушних сокир застосовувалися архаїчні дозрубні форми, а то й взагалі вживалися сокири, що належали до попередніх культур. Пік же виготовлення прив'язних сокир навпаки припадає саме на зрубний час. До того ж, якщо провушні сокири виготовлялися, як правило, з твердих порід каменю (іноді, навіть, довізних з досить віддалених регіонів), то загал прив'язних сокир зроблено з найпоширенішою сировини — дрібнозернистою пісковику, що часто використовувався для виготовлення найрізноманітніших знарядь праці. Тобто, за археологічними даними кам'яні провушні сокири у зрубний час у побутовій сфері не використовувалися, бо вони, найвірогідніше, були повністю витіснені бронзовими провушними сокирами та кельтами. Це стало можливим завдяки значному рівню розвитку бронзоливарного виробництва за доби пізньої бронзи, яке відзначається усіма дослідниками. Зокрема, на виробництві провушних сокир спеціалізувалися металурги Молосіївського поселення³⁵ та Усового озера³⁶.

Сумнівно, щоб провушні кам'яні сокири продовжували вживатися і як зброя, що припускають деякі дослідники, інтерпретуючи, зокрема, поховання з сокирами передзрубного та зрубного часу³⁷. Адже у системі озброєння завжди використовувався найпрестижніший і ефективніший матеріал, яким на цей час була бронза. На думку В. С. Бочкарьова, за доби пізньої бронзи саме військова аристократія сприяла розвитку металообробки³⁸. Камінь же і кам'яні сокири зокрема вийшли з широкого вжитку й навпаки стали певними архаїзмами, які для традиційних суспільств характерно використовувати у ритуальній або соціальній практиці. Тому вірогіднішим, на нашу думку, є припущення, згідно якого кам'яні провушні сокири у зрубний час були символами влади. Так, В. В. Отрощенко навів деякі аргументи на користь того, що кам'яні сокири поряд з булавами та кістяними й роговими різьбленими предметами були навершями жезлів³⁹. Розвиваючи цю гіпотезу, один з авторів спробував розглянути поховання з жезлами. Самі жезли були при цьому поділені на типи: 1) жезли з навершями у вигляді провушної сокири; 2) жезли у вигляді булав (в одному випадку металевої, в інших — кам'яної); 3) жезли-нагайки; 4) жезли-«тростини» з навершями з кістки або рогу. Кожен з цих типів був значно поширеніший на території усієї зрубної спільноти, вони існували практично одночасно. Тому наявність чотирьох типів жезлів не може пояснюватися локальними або хронологічними особливостями. Отже, цілком правомірно припустити, що знаходження у похованні носія влади жезлу якогось із типів пов'язано з певним статусом небіжчика у соціальній структурі суспільства. Поховані з жезлами 1 типу із врахуванням 9300 зрубних поховань становлять 0,07%, 2 типу — 0,21%. Поховання з жезлами 3 та 4 типу трапляються удвічі частіше, ніж з жезлами перших двох типів. Відстань між двома зрубними похованнями з жезлами 1 типу становить не менше 100 км. Їх немає у одному або сусідніх могильниках. Тоді як для жезлів 2—4 типів така ситуація цілком можлива. Водночас у межах одного могильника не було синхронних поховань з жезлами 1 та 2 типів. Різняться групи поховань з жезлами різних типів і за мірою вираженості ознак соціальної неординарності. Так, серед поховань з сокирами соціально неординарні комплекси (за критеріями В. В. Отрощенка) становлять 83,3%, серед поховань з булавами — 75%. А жезли 3 та 4 типів взагалі здебільшого зустрічаються в комплексах, які відрізняються від моделі рядового поховання лише наявністю жезла. Наведені спостереження дозволяють припустити існування певної градації жезлів, в якій найнижчий рівень займали жезли 3 та 4 типів.

Середній рівень ймовірно займали жезли 2 типу, найвищий — 1. Ієархія знаків влади породжувалася її структурою. Наявність же останньої добре відома для соціально стратифікованих суспільств, що перебувають на стадії розкладу первісного ладу. Отже, цілком вірогідно, що подібна ієархія влади існувала і в зрубних потестарних утвореннях. Для позначення носіїв влади, що перебували на різних її рівнях, було запропоновано похованнях з жезлами I типу називати А-володарями, 2 — В-володарями, 3 та 4 типу — С-володарями. Виходячи з того, що до складу зрубної спільноти входило кілька великих потестарних утворень, А-володарів цілком вірогідно можна вважати їх правителями⁴⁰.

Що стосується прив'язних сокир, то відносно велике їх поширення, ймовірно, було пов'язане зі специфікою використання. Сокири цього типу (або значна їх частина) вживалися не як власні сокири, а як молотки і при цьому, щонайвірогідніше, як ковальські молотки переважно середньої та легкої дії⁴¹. Таку інтерпретацію підтверджують форма лезової частини (вона здебільшого коротка і має відносно великий кут загострення леза, саме лезо часто сильно заокруглене) і, можливо, система кріплення. До того ж, камінь на той час був найпридатнішим у ковальстві матеріалом, оскільки використання у цій сфері діяльності таких м'яких металів як бронза та мідь було малосективним. А вже зазначений розквіт бронзової металургії у степовій частині Євразії у зрубний час і обумовив попит та широке виробництво кам'яних сокир-молотів поряд із вживанням і власні кам'яні молотів, які також були прив'язними. Не виключено, що певна частина прив'язних сокир, а саме ті, які мають подовжене загострене лезо, могла використовуватися й з іншими функціями, зокрема для деревообробки⁴². Слід зазначити, що такі знаряддя серед прив'язних поодинокі. Тобто для більшості т. зв. прив'язних сокир термін «сокира» не є коректним. Доречнішим, з нашої точки зору, було б називати ці вироби «сокироподібні молотки». Отже є певні підстави вважати, що з виробничої сфери за доби пізньої бронзи зникли не тільки кам'яні провушні сокири, а й кам'яні сокири взагалі. Але не виключено, що й деякі сокироподібні вироби також могли посіяти певне місце в престижній сфері, про що свідчать поодинокі знахідки цих предметів з ретельно обробленою поверхнню⁴³.

Але, припускаючи зникнення кам'яних сокир з виробничої сфери за доби пізньої бронзи, ми маємо на увазі насамперед пам'ятки зрубної спільноті. Інша ситуація властива білозерській культурі. На білозерських поселеннях відомі знахідки кам'яних провушніх сокир⁴⁴. «Повернення» до цих знарядь було наслідком певної кризи білозерської металообробки, що призвела до відмови від металомістких виробів⁴⁵. Показово, що більшість провушніх білозерських сокир належать до одного з найархаїчніших типів — клиноподібних. Не виключено, що використання кам'яних провушніх сокир на рубежі пізньої бронзи та залізного віку в перехідний період, коли степове населення відновлює її інші архаїчні технології (зокрема кременснобрбку) мало місце і в зрубному ареалі. Але безперечні аргументи на користь цього нам невідомі.

Все це приводить нас до висновку, що кам'яна сокира за доби пізньої бронзи була майже повністю витіснена з побутової сфери бронзовою, але все ще продовжувала функціонувати в соціальній та ритуальній сферах, що, очевидно, було обумовлено високим семіотичним статусом, який, в свою чергу, був пов'язаний з її місцем у релігійно-міфологічних уявленнях зрубних племен. Ці уявлення можна досить надійно реконструювати (хоча б у загальних рисах), виходячи із встановленого дослідниками факту належності носіїв зрубної культури до групи іранських племен⁴⁶, що дозволяє використовувати певні аналогії з іndoєвропейською міфологією, особливо в тій частині, яка є спільною для всіх її традицій.

Загальновизнано, що в іndoєвропейській міфології сокира (перш за все — кам'яна) виступає переважно як атрибут і зброя Бога Грози, бога-громовика і, відповідно, пов'язана з Основним Міфом — міфом про змісборство. Проте, тільки в балтійських казках і оповідях, які зберегли багато архаїчних мотивів, зброєю бога грози Перкунаса є кам'яна сокира⁴⁷. В інших же традиціях Бог Грози перемагає Змія за допомогою блискавки-перуна, палиці, молота, меча, стріл тощо. Але існує певна сукупність непрямих доказів, завдяки яким мож-

на впевнено реконструювати, що одвічно в Міфі збросю перемоги над Змісм була саме кам'яна сокира. Найважливішим з них є те, що в іndoєвропейській традиції та в уявленнях різних народів усього світу кам'яні сокири, знайдені у землі, пов'язуються тільки з Богом Грози. Наведемо характерне у цьому відношенні свідоцтво білоруського інформатора: «Пры громе чарцей б'е каменная страла з дзірачка. Як дзе вытнє перун, та каб пакапаўся, та ў землі муожна знайці ту ю стралу, а сама яна туолько цераз сіем гадаў выходзяць наверх. Такія стрыэлы у нас называюць перуновымі стрыэламі»⁴⁸. Крім того, сокира (при нагоді саме кам'яна) відіграє досить активну роль у різних обрядах і ритуалах, які по суті сходять до Основного Міфу (обряди захисту від граду і грозди й пов'язані з першою грозою, охоронні обряди в скотарстві, сімейні обряди тощо)⁴⁹. До того ж, у різноманітних варіантах Міфу або в обрядах та повір'ях, що сходять до нього, Бог Грози тісно пов'язаний з кам'яними предметами, камінням, скелею, горою⁵⁰. За однією з гіпотез, навіть ім'я іndoєвропейського громоверхця реконструюється з основою Рег — «камінь, скеля, гора» (слов'янський Перун, ведичний Парджанья, хетський Пірва та ін.).⁵¹ Але і металева сокира у багатьох традиціях також зберегла зв'язок з Богом Грози та його головними атрибутами — громом та блискавкою⁵². Слід також зазначити, що тривалий час, аж до середньовіччя існували амулети у вигляді сокири⁵³. Подальше розростання атрибутів Бога Грози або заміна кам'яних атрибутів (перш за все сокири) металевими зіставляється дослідниками з поступовою зміною відповідних реалій, що було обумовлено технологічним розвитком⁵⁴.

У багатьох іndoєвропейських традиціях Бог Грози виступає як заступник та порадник військової аристократії та, найперше, володарів-царів⁵⁵. Цар же, у свою чергу, у певних ситуаціях (зокрема, в ритуалах) виступав земним втіленням небесного володаря⁵⁶, що повністю пов'язувалося з досить широкою сакральною функцією верховного правителя. Атрибути ж Бога Грози, як правило, ставали царськими атрибутами, що виконували роль як символа влади, так і певних ритуальних предметів⁵⁷. Характерно, що при трансформації Міфу в пізніших текстах змісборцем взагалі стас або царевич або інший претендент на престол (казки та епос іранських народів, давніх греків, слов'ян та ін.)⁵⁸. У цих текстах фактично поєднуються воєдино сюжет міфу й та соціальна підоснова, яку він мав у суспільстві.

Так через міф відновлюється як ритуальна, так і обумовлена ним соціальна символіка кам'яної сокири, яка, щонайвірогідніше, була притаманна й традиції племен — носіїв зрубної культури. Зокрема, наявність міфу про змісборство в «зрубній» міфології підтверджується знахідкою на Дружківському грунтовому могильнику посудини⁵⁹, на якій у характерній для традиційних культур мнемонічній формі, розрахованій на пригадування тексту (зображені основні герої: Бог Грози у вигляді букранія й Змій — і струми дощу як головний результат поєдинку), ймовірно відтворено його сюжет. Особливістю «зрубної» традиції у порівнянні з іншими іndoєвропейськими, очевидно, було те, що в ній кам'яна сокира зберегла своє архаїчне значення і не була замінена або витиснена іншими атрибутами. Це підтверджується тим, що, як уже зазначалося, саме сокира була символом володаря найвищого рангу (А-володаря). Щодо терміну, який би позначив цих володарів, ми вважаємо, що цілком доречно буде вживання слова «цар». Інститут царів, як показали дослідження термінів, що його позначають, виявився набагато старшим утворення класового суспільства та держави⁶⁰. З'являється він, на думку дослідників, ще за часів іndoєвропейської єдності, отже, найвірогідніше, що він існував і у північнопричорноморських племен спохи бронзи. Існує і відповідний загальноіранський термін *کشایا* — «володар, цар». Але вживання його було б не зовсім коректним, оскільки у кожного іранського народу, очевидно, існувала і власна термінологія. Зокрема, скіфські царі, за свідоцтвом Геродота, називалися паралати (Геродот, IV, 6). Тому доречніше вживати, як це вже прийнято в літературі, нейтральний термін «цар».

Сокира як атрибут верховного володаря є у символіці й інших народів. Для нас найважливіше, що таке розуміння сокири було притаманне скіфам, нашадкам зрубних племен. Саме в такій ролі вона згадується в першій літографії «АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1995 р.

генді про походження скіфів серед «золотих дарів», що були священними символами скіфських царів, а також присутні в сценах, які цілком аргументовано інтерпретуються як інвеститурні та зображені на чаши з Частих курганів⁶¹ і на амфорі з Археологічного музею Флоренції⁶².

Але, оскільки за археологічними матеріалами кам'яна сокира пов'язана перш за все з похованнями, спробуємо встановити, чи узгоджується запропонована інтерпретація її з контекстом поховального ритуалу. В археологічній літературі традиційно соціальний аспект зазначеного ритуалу вважається найважливішим. За такою логікою, символ влади, що позначав володаря за життя, маркірував його і після смерті, забезпечуючи йому відповідне місце і становище у світі мертвих. Не погоджуючись з однобічністю подібної реконструкції, все ж зауважимо, що у багатьох індоєвропейських традиціях існувало уявлення, згідно якого володар ("цар") і після смерті зберігав свої повноваження. Так, у давньогерманській міфології лише воїни, і найперше їхній лідер (він же — лідер усього суспільства) після смерті потрапляли до небесного світу мертвих Вальхалу, де перебували до часу останньої битви з силами Хаосу⁶³. За Гомером, цари Мінос, Агамемнон та Ахілл в Аїді продовжували очолювати своїх померлих співвітчизників (Одісея. IX, 387—389, 484—485, 569). Аналогічні уявлення були і у хетів, східних слов'ян, персів, кафірів та ін. Усі зазначені приклади належать народам з досить значним розшаруванням суспільства. А оскільки і «зрубне» суспільство також перебувало на схожому ступені розвитку, ми можемо припустити, що аналогічні уявлениня були притаманні й населенню доби пізньої бронзи. Але подібній реконструкції суперечать два моменти. Вигляд зрубних поховань з сокирами не відповідає загальноприйнятому уявленню про «царські» поховання, які мають вирізнятися з поміж одночасових поховань значним багатством супровідного інвентаря та монументальністю споруд, а також наявністю людських жертвоприношень. Але дослідники, що розглядають ці поховання саме з таких позицій, оперують прикладами з матеріалів ахейської Греції, ранньодинастичних Єгипта, Уру та ін., а також скіфів IV ст. до н. е.⁶⁴ Тож хоча О. В. Антонова та Д. С. Раєвський пропонують не пов'язувати виникнення «царських» поховань з утворенням класових суспільств та держав⁶⁵, все ж зауважимо, що всі поховання, які значно відрізняються багатством та монументальністю, з'являються перш за все саме у ранньокласових суспільствах. У суспільствах, що перебували на стадії розкладу первісного ладу (зокрема, це фактично всі суспільства степової частини Північного Причорномор'я доби бронзи) виникнення поховань такого типу обумовлене, очевидно, певним рівнем соціально-економічного розвитку та внутрішньою логікою розвитку культури. Про останнє свідчать порівняльні дані з культур, що перебували на одинаковій стадії соціально-потестарного розвитку. Наприклад, з майкопської (див. матеріали першого Майкопського кургану) й Інгульської катакомбної (див. матеріали поховань вищої «соціальної страти» за С. Ж. Пустоваловим) культур або дані з поховань володарів ранньоскіфського часу з Келермесу (Прикубання) та Мельгуновського кургану, що містили велику кількість золотих предметів, і Старшої Могили (Лівобережна лісостепова Україна). І тому, на нашу думку, феномен багатства «царських» поховань слід розглядати саме з позицій відповідного часу та відповідної культури. Порівняння ж даних зрубних поховань з кам'яними сокирами, які за запропонованою нами інтерпретацією є похованнями «царів», з критеріями виділення соціально значущих поховань, які використовують дослідники, дає досить своєрідну картину. Більшість поховань відповідають цим критеріям (особливо поховання з Петромихайлівки та Калинового), але поховання з Волзького, навпаки, нічим (окрім сокири) не відрізняється з-поміж загалу рядових поховань. Тож, на нашу думку, у певних ситуаціях визначальним критерієм для виділення соціально значимих поховань може виступати склад інвентаря. І перш за все не багатство або кількість його, а наявність предметів, які мали в контексті культури високий (або найвищий) семіотичний статус (наприклад, як у кам'яних провушних сокир). На формування ж рис поховання, що визначають інші критерії (розмір витрат праці; особливі риси ритуалу тощо)

могли впливати найрізноманітніші фактори: ситуація у суспільстві, ставлення членів соціуму до небіжчика, обставини смерті тощо.

Як відомо, у переважній більшості традицій символи влади успадковувалися, а не ховалися разом з їх власниками. Те, що сокира все ж клалася в могилу, а не замінювалася під час ритуалу якимось символічними предметами, може означати або неспадковий характер верховної влади (при цьому, кожний новий володар мав «здобути» свою сокиру), або те, що кам'яна сокира власне і була таким символом. Адже за скіфською легендою (перша версія Геродота), час виникнення якої дослідники відносять саме до зрубного часу⁶⁶, сокира входила до складу «золотих дарів», що були своєрідними спадкоємними символами влади. При цьому, золото в легенді цілком могло бути реалією. Не виключено, що за таких умов кам'яна сокира відігравала роль індивідуального неспадкоємного символу влади, який і після смерті її власника супроводжував його у потойбічний світ.

Отже, у контексті зрубної культури кам'яна сокира виступає як символ влади лідерів певних потстарних утворень і, очевидно, як ключовий предмет деяких ритуалів, в яких основну роль відігравав або «цар», «озбрісний» кам'яною сокирою, або сама сокира. Перш за все це могли бути ритуали, що відправлялися під час новорічних свят, бо вони найбільше пов'язані з міфом про змієборство⁶⁷. Існує навіть думка, що в іndo-іранській традиції в системі всесвітніх календарних свят міф про змієборство відігравав основну роль, на відміну від інших іndo-європейських традицій, в яких панівне місце посідає міф про вмираючого та воскресаючого бога⁶⁸. Цілком вірогідно, що святкувався Новий Рік у дні весняного рівнодення — 22—23 березня, як це прийнято в усіх іранських народів. Але конкретика змісту самих свят, на жаль, втрачена назавжди. Можливо лише за аналогією з іншими традиціями назвати основні дії новорічного ритуалу: жертвоприношення, ритуальна драма, проведення якихось певних ритуалів, пов'язаних зі скотарством та землеробством, а також ворожба. Іншим ритуалом, в якому першочергове значення мав «цар», були дії спрямовані на викликання дощу під час посухи, який також безпосередньо стосувався Основного Міфи⁶⁹. Цей ритуал, вірогідно, мав для зрубних племен неабияке значення. Адже у степовій частині Східної Європи, навіть за умов значного зволоження, що припадає на сабатинівський час⁷⁰, посухи відбувалися досить регулярно, хоч і через відносно більші проміжки часу⁷¹.

Не виключено, що якесь значення сокира мала і в системі ритуалів, пов'язаних з коваліями. На цю думку наводять факти виявлення фрагментів провуших сокир у комплексах (ритуальних?) разом із ковальським знаряддям у вогнищах на Усовому озері, а також те, що ковальські молотки, як зазначалося вище, морфологічно близькі до сокир, а деякі з них навіть були виготовлені з їх уламків. Можливо, це пов'язане з тим, що у міфологічній традиції на певному етапі відбувається контамінація образів ковала і змієборця (наприклад, осетинський Курдалагон, іранський Кава, слов'янський Кузьма-Дсм'ян⁷²). Хоча це явище може мати й якесь інше пояснення.

Отже, можемо зробити деякі висновки. За доби пізньої бронзи кам'яна сокира була повністю витіснена з побутової сфери бронзововою. Але вона продовжувала вживатися у ритуалах та соціальній практиці. На підставі іndo-європейської традиції встановлюється, що ритуали, в яких сокира відігравала значну роль, були неодмінно пов'язані з міфом про змієборство, з якого й випливає високий семіотичний статус кам'яної сокири. Завдяки міфу і ритуалу реконструюється її імовірне соціальне значення як символу влади зрубного «царя», що підтверджується й аналізом археологічного матеріалу.

Примітки

¹ Скарбовенко В. А. Погребения эпохи бронзы Новопавловского могильника // Древние и средневековые культуры Поволжья.— Куйбышев, 1981.— С. 16, 17.

² Мысиков Е. П. К проблеме периодизации памятников срубной культуры Пижнего Поволжья и Волго-Донского междуречья // СЛ.— 1991.— № 4.— Рис. 3, 12, 23, 24.

³ Рыков И. С. Археологические разведки по Хопру // СГАИМК.— 1931.— № 8.— С. 32, 34; Синицын И. В. Археологические исследования Заволжского отряда // МИА.— 1959.— № 60.— С. 193. В. В. Отрошенко звернув нашу увагу на те, що, вірогідно, саме сокира з цього «АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1995 р.

поховання наведена у монографії О. О. Кривцової-Гракової, де пія знахідка помилково віднесенена до матеріалів з поселення Надеждіно-Куракіно (Кривцова-Гракова О. А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы // МИА.— 1955.— № 46.— Рис. 4, 15).

⁴ Цимиданов В. В., Евлевский А. В. Классификация погребений с инсигниями власти срубной общности // Археологический альманах.— Донецк, 1993.— № 2.

⁵ Ляшко С. Н. Раскопки курганов в Днепровском Надпіорожжі // АО.— 1981.— М., 1983.— С. 284.

⁶ Аганов С. А. Каменный топор из Подстепок // Неолит и бронзовый век Новолужья и Приуралья.— Куйбышев, 1977.

⁷ Полесских М. Р. Древнее население Верхнего Поволжья и Примокшанья.— Пенза, 1977.— С. 19; Полесских М. Р. В недрах времен.— Пенза, 1956.— Рис. 14. Автори широ відчіні В. В. Отрошенку, який звернув їх увагу на цю знахідку.

⁸ Рыков П. С. Археологические раскопки и разведки в Нижнем Поволжье и Уральском крае летом 1925 г.— Саратов, 1926.— С. 21; Rykov P. Die Chvalynsker Kultur der Bronzezeit an der unteren Wolga // ESA.— Helsinki, 1927.— Т. I.

⁹ Рыков П. С. Археологические раскопки...— С. 43; Rykov P. Op. cit.— S. 77, 78.— Abb. 21, 5.

¹⁰ Смирнов К. Ф., Кузьмина Е. Е. Происхождение индоиранцев в свете новейших археологических открытий.— М., 1977.— Рис. 3, 2; 5, 7; Древности Урало-Казахстанских степей. Каталог выставки.— Челябинск, 1991.— Рис. 37; 38; 41; 42; Цимиданов В. В. Две группы воинских погребений середины II тыс. до н. э. в Волго-Донском регионе // Материалы археол. семинара.— Донецк, 1922.— Вып. № 1.

¹¹ Поховання з Великих Верхів крім сокири супроводжували й інші предмети, але які саме сказати неможливо, оскільки, на нашу думку, речі, опубліковані М. Р. Полесских, походять з різних комплексів.

¹² Під ритуальним ми розуміємо комплекс, що утворився внаслідок проведення якогось ритуалу. У даному випадку — похованального, поминального або ін.

¹³ Мыськов Е. П. Кенотаф эпохи бронзы из курганныго могильника Верхний Балыклей // Культуры бронзового века Восточной Европы.— Куйбышев, 1983.

¹⁴ Клименко В. Ф. Исследования Енакиевской экспедиции // АО 1978.— М., 1979.— С. 337, 338; Клименко В. Ф., Цимбал В. И. Древности родного края.— Донецк, 1991.— Рис. 7, I.

¹⁵ Клименко В. Ф. Памятники срубной культуры в районе г. Енакиево // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца.— Луганск, 1990.— С. 72.

¹⁶ Автори широ відчіні С. М. Ляшко за дозвіл опублікувати рисунок сокири.

¹⁷ Качалова Н. К. Эрмитажная коллекция Н. Е. Бранденбурга. Эпоха бронзы // САИ.— 1974.— Вып. В4-12.— Табл. 3, 4, 7, 8; Братченко С. Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы.— К., 1976.— Рис. 26, 8.

¹⁸ Бадер О. Н., Халиков А. Х. Памятники балановской культуры // САИ.— 1976.— Вып. В1-25.— Табл. 43, 5, 18.

¹⁹ Братченко С. Н. Указ. соч.— Рис. 55, 18.

²⁰ Кривцова-Гракова О. А. Бессарабский клад // Труды ГИМ.— М., 1949.— Вып. I.— Табл. III, I, 2; IV, VIII, 2; IX, X.

²¹ Чередниченко М. М. Хронологія зрубної культури Північного Причорномор'я // Археологія.— 1977.— № 22.— С. 10.

²² Эгейское искусство.— М., 1972.— Фото 8.

²³ Трифонов В. А. Степное Прикубанье в эпоху энеолита — средней бронзы // Древние культуры Прикубанья.— Л., 1991.— Рис. 9, 42, 43.

²⁴ Кривцова-Гракова О. А. Бессарабский клад...— Табл. VIII, 1; XI.

²⁵ Березанская С. С., Отрощенко В. В., Чередниченко Н. Н., Шарафутдинова И. Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины.— К., 1986.— Рис. 2, 7.

²⁶ Братченко С. Н. Указ. соч.— Рис. 67, 3.

²⁷ Лише в одному випадку — в культурному шарі зрубного часу на Усовому озері знайдено цілу сокири (рис. 2, 1).

²⁸ Березанская С. С. Усово озеро.— К., 1990.— С. 18, 20.

²⁹ Никитин В. И. Матвеевка I — поселение катакомбной культуры на Южном Буге // СА.— 1989.— № 2.— Рис. 8, 5.

³⁰ Ярова С. Х. Кам'яні знаряддя праці з фондів Одеського державного археологічного музею // МАПП.— Одеса, 1960.— Вип. З.— Табл. II, 7, 8; Потемкина Т. М. Бронзовый век лесостепного Придніпров'я.— М., 1985.— Рис. 34, 13.

³¹ Шарафутдинова И. Н. Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы.— К., 1982.— С. 136.

³² Аганов С. А., Иванов А. Ю. Металлообрабатывающий комплекс поселения Липовый овраг // Поселения срубной общности.— Воронеж, 1989.— Рис. 5, 5.

- ³³ Цымиданов В. В. Сверленые и привязные топоры, кирки, молоты // Археологический альманах. Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области.— Донецк, 1993.— № 1.— С. 14; Кравец Д. П. Два горнometаллургических орудия из Старого Каравана (Северский Донец) // Донецкий археологический сборник.— Донецк, 1993.— Вып. 4.— С. 183.
- ³⁴ Круглов А. Н., Подгаецкий Г. В. Родовое общество степей Восточной Европы.— М.— Л., 1935.— С. 79.
- ³⁵ Пряхин А. Д., Саврасов А. С. Глиняные литеевые формы с Мосоловского поселения металлургов-литейщиков // Поселения срубной общности.— Воронеж, 1989.— С. 40.
- ³⁶ Березанская С. С. Указ. соч.— С. 60.
- ³⁷ Березанская С. С., Отрощенко В. В., Чередниченко Н. Н., Шарафутдинова И. Н. Указ. соч.— С. 60; Малов И. М. Погребальные памятники покровского типа в Нижнем Поволжье // Археология Восточно-Европейской степи.— Саратов, 1989.— С. 90.
- ³⁸ Бочкарев В. С. Волго-Уральский очаг культурогенеза эпохи поздней бронзы // Социогенез и культурогенез в историческом аспекте.— СПб., 1991.— С. 26.
- ³⁹ Отрощенко В. В. Клейноды зерного супольства // Археология.— 1993.— № 1.— С. 104.
- ⁴⁰ Цымиданов В. В., Евлевский А. В. Указ. соч.
- ⁴¹ Тихонов Б. Г. Металлургия лесостепных племен междуречья Волги и Дона // Проблемы советской археологии.— М., 1978.— С. 90.
- ⁴² Археологический альманах. Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области.— Донецк, 1993.— № 1.— Рис. 30, 3, 4.
- ⁴³ Там же.— Рис. 31, 1; 32, 2, 3.
- ⁴⁴ Ванчугов В. П. Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье.— К., 1990.— Рис. 38, 11—17.
- ⁴⁵ Березанская С. С., Отрощенко В. В., Чередниченко Н. Н., Шарафутдинова И. Н. Указ. соч.— С. 146; Ванчугов В. П. Указ. соч.— С. 106, 107.
- ⁴⁶ Смирнов К. Ф., Кузьмина Е. Е. Указ. соч.— С. 52.
- ⁴⁷ Иванов В. В., Топоров В. Н. Исследования в области славянских древностей.— М., 1974.— С. 93, 94.
- ⁴⁸ Там же.— С. 85.
- ⁴⁹ Даркевич В. П. Топор как символ Перуна в древнерусском язычестве // СА.— 1961.— № 4.— С. 97—100; Толстой Н. И., Толстая С. М. Заметки по славянскому язычеству. 3. Первый гром в Полесье. 4. Защита от града в Полесье // Обряды и обрядовый фольклор.— М., 1982.— С. 55, 58, 61, 62; Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография.— М., 1991.— С. 88—90, 401.
- ⁵⁰ Иванов В. В., Топоров В. Н. Указ. соч.— С. 7—12, 22, 97, 143; Смирнов Ю. Н. Эпика Полесья (по записям 1975 г.) // Славянский и балканский фольклор. Обряд. Текст.— М., 1981.— С. 256.
- ⁵¹ Иванов В. В., Топоров В. Н. Индоевропейская мифология // Мифы народов мира.— М., 1980.— Т. I.— С. 530.
- ⁵² Даркевич В. П. Указ. соч.— С. 91.
- ⁵³ Лейпунська Н. О. Свинцеві вироби з Ольвії // Археологія.— 1988.— № 63.— С. 70, 71; Даркевич В. П. Указ. соч.— С. 95, 96; Макаров Н. А. Древнерусские амулеты-топорики // РА.— 1992.— № 2.
- ⁵⁴ Иванов В. В., Топоров В. Н. Исследования в области...— С. 96.
- ⁵⁵ Там же.— С. 45, 62; Ардзинба В. Г. Ритуалы и мифы древней Анатолии.— М., 1982.— С. 99, 100.
- ⁵⁶ Мелетинский Е. М. Мифы древнего мира в сравнительном освещении // Типология и взаимосвязи литературы древнего мира.— М., 1971.— С. 69—73; Иванов В. В., Топоров В. Н. Исследования в области...— С. 118—123; Луконин В. Г. Искусство древнего Ирана.— М., 1977.— С. 144; Ардзинба В. Г. Указ. соч.— С. 100—103.
- ⁵⁷ Ельницкий Л. А. Из истории древнескифских культов // СА.— 1960.— № 4.— С. 52; Ардзинба В. Г. Указ. соч.— С. 100—103; Петрухин В. Я. Религия и мифология // История первобытного общества. Эпоха классообразования.— М., 1988.— С. 421—423.
- ⁵⁸ Виникнення герой-зембіорців, які походять з соціальних низів, ймовірно, було результатом «демократизації» казки (Новиков Н. В. Образы восточнославянской волшебной сказки.— Л., 1974.— С. 69). Не випадково, при цьому змінюється і мотивація дій цих герой.
- ⁵⁹ Горбов В. Н., Усачук А. Н. Дружковский могильник и некоторые вопросы мировоззрения срубных племен // Археологический альманах.— Донецк, 1993.— Вып. 2.— Рис. 63, 64.
- ⁶⁰ Иванов В. В. Древнебалканские названия священного царя и символика царского ритуала // Палеобалканистика и античность.— М., 1989.— С. 6—10.
- ⁶¹ Раевский Д. С. Очерки идеологии скифо-сарматских племен.— М., 1977.— С. 30—32, 38.
- ⁶² Алексеев А. Ю. Сцена вручения лука на аттической амфоре VI в. до н. э. // Сообщения Государственного Эрмитажа.— 1981.— Вып. XLVI.— С. 42.

- ⁶³ Мелетинский Е. М. Вальхалла // Мифы народов мира.— М., 1980.— Т. I.— С. 212.
- ⁶⁴ Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ.— Л., 1976.— С. 169—176.
- ⁶⁵ Антонова Е. В., Раевский Д. С. «Богатство» древних захоронений (к вопросу о роли идеологического фактора в формировании облика погребального комплекса) // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ.— К., 1984.
- ⁶⁶ Раевский Д. С. Указ. соч.— С. 144, 145; Цимиданов В. В. Час виникнення легенди про походження скіфів (перша версія Геродота) // Археологія.— 1992.— № 1.
- ⁶⁷ Иванов В. В., Топоров В. Н. Исследования в области...— С. 37, 38, 118—123, 187; Антонова Е. В., Чыврь Л. А. Таджикские весенние игры и обряды и индо-иранская мифология // Фольклор и историческая этнография.— М., 1983.— С. 36, 37; Кейнер Ф. Б. Я. Труды по ведийской мифологии.— М., 1986.— С. 115, 123 та ін.
- ⁶⁸ Антонова Е. В., Чыврь Л. А. Указ. соч.— С. 27.
- ⁶⁹ Иванов В. В., Топоров В. Н. Исследования в области...— С. 104—118.
- ⁷⁰ Цимиданов В. В. Роль экологического фактора в освоении степей населением срубной общности // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе.— Донецк, 1987; Гершкович Я. П., Иевлев М. М. Этнокультурные изменения в Северном Причерноморье в эпоху поздней бронзы в свете палеоклиматических данных // Актуальные проблемы историко-археологических исследований.— К., 1987; Герасименко Н. П. Природная среда древнего человека Донбасса в голоцене // Оточуюче середовище і стародавнє населення України (матеріали до теми).— К., 1993.— С. 37.
- ⁷¹ Раундер Ю. Л. Реконструкция экстремальных климатических явлений исторического прошлого // Методы реконструкции палеоклиматов.— М., 1985.— С. 162—164.
- ⁷² Иванов В. В., Топоров В. Н. Исследования в области...— С. 158—163; Бараг Л. Г. Сюжет о змееборчестве на мосту в сказках восточнославянских и других народов // Славянский и балканский фольклор. Обряд. Текст.— М., 1981.— С. 171—176.

Ю. Б. Полидович, В. В. Цимиданов

КАМЕННЫЙ ТОПОР В ПАМЯТНИКАХ СРУБНОЙ КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОЙ ОБЩНОСТИ

В статье рассматривается место каменных топоров в системе культуры срубной общности. Приводятся аргументы в пользу того, что в эпоху поздней бронзы каменный топор был полностью вытеснен из бытовой сферы. В то же время он продолжал использоваться в ритуальной и социальной практике. На основе индоевропейской традиции устанавливается, что ритуалы, в которых каменный топор играл значительную роль, были связаны, очевидно, с мифом о змееборстве, откуда следует высокий семиотический статус каменного топора. Благодаря мифу и ритуалу реконструируется вероятное социальное значение каменного топора как символа власти срубного «царя», что подтверждается и анализом археологического материала.

Yu. B. Polidovich, V. V. Nsimidanov

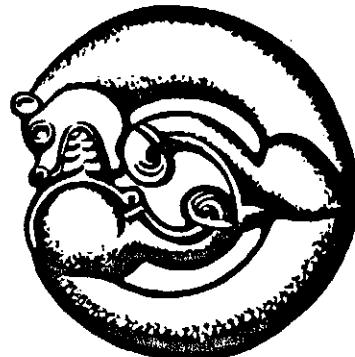
STONE AXE IN RELICS OF THE SRUBNAYA CULTURAL-HISTORICAL COMMUNITY

Stone axes are discussed in the aspect of the place they occupied in the Srubnaya cultural-historical community. Some arguments are presented in favour of the fact that a stone axe was completely removed from the everyday life in the late Bronze Age. At the same time it was, as formerly, used in the ceremonial and social practice. Proceeding from the Indo-European tradition it has been stated that rituals which supposed great significance of a stone axe were, apparently, associated with a myth on dragon-fighting from where followed very high semiotic status of a stone axe. Owing to that myth and ritual, a probable social meaning of a stone axe as a symbol of the power of the Srubnaya community «tsar» is reconstructed, which is confirmed by analysis of archaeological findings.

Одержано 16.12.93

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРЕЩЕПИНСЬКОГО КУРГАННОГО МОГИЛЬНИКА

В. Ю. Мурзін, Р. Ролле, С. А. Скорий

Публікуються матеріали курганів скіфського часу, досліджені в урочищі Перещепино поблизу Західного Більського городища.

У 1993 р. спільна експедиція Інституту археології НАН України та Німецького науково-дослідного товариства паралельно з іншими дослідженнями в околицях сучасного с. Більська продовжила розкопки курганів в урочищі Перещепино, розпочаті за кілька років археологами Харківського держуніверситету під керівництвом Б. А. Шрамка¹. Перед початком наших розкопок у Перещепині налічувалось близько десятка курганів, висота яких не перевищувала 2 м. Наведемо опис курганів, досліджених скіпетриєю 1993 р.

Курган № 1/1993 р. (№ 6). Насип кургану, особливо його північний та східний схили, було зруйновано під час прокладання газопроводу, а внаслідок оранки, як з'ясувалось згодом, істотно постраждала і центральна його частина, розтягнута у західному напрямку. Напередодні розкопок насип мав форму овалу розміром близько 25—26×21 і не більше 0,9 м заввишки (рис. 1). Грунт тут виявився дуже мішаним — через наявність численних нір гризуунів навіть не простежено лінію давнього горизонту.

Насип кургану був оточений кільцевим ровом, простеженим насамперед під західною полою кургану (на інших ділянках дослідити його було не зауважно можливо внаслідок покладеної тут труби газопроводу). За нашими спостереженнями, діаметр рову становив 25, ширина — 1—1,6, глибина — 0,6—1 м. У верхніх прошарках його заповнення були наявні залишки поминальної тризни: уламки ліпних посудин, амфор, кістки бика та коня*. Найбільше таких знахідок було на південній ділянці рову — тут виявлено фрагменти кількох ліпних посудин, ручка амфори, кістки бика, плечову кістку людини**. Усього в рові знайдено уламки щонайменше 7 посудин: амфори фасоського типу, яка датується кінцем VI — початком V ст. до н. е., двох горизонтів, однієї корчаги та трьох ліпних посудин, форма яких залишилася нез'ясованою (рис. 4, 1—3).

Під насипом містилося одне поховання скіфської доби (рис. 2). Могила мала вигляд прямокутної ями розмірами 4,4×3,9×1,3 м, орієнтованої за сторонами світу. Вона була перекрита дерев'яними колодами, покладеними впоперек. Уламок однієї такої колоди завширшки близько 10 см зберігся у заповненні ями.

Зі східного боку ями були влаштовані дві сходинки шириноро 20—22 та висотою 20—42 см. Нижче, поблизу самого дна, було залишено материковий виступ, що мав форму напівовалу та розміри 60×44 см. Стіни ями були нерів-

* Тут і далі наведені палеозоологічні визначення О. П. Журавльова.

** Палеантропологічні матеріали визначила С. І. Круц.

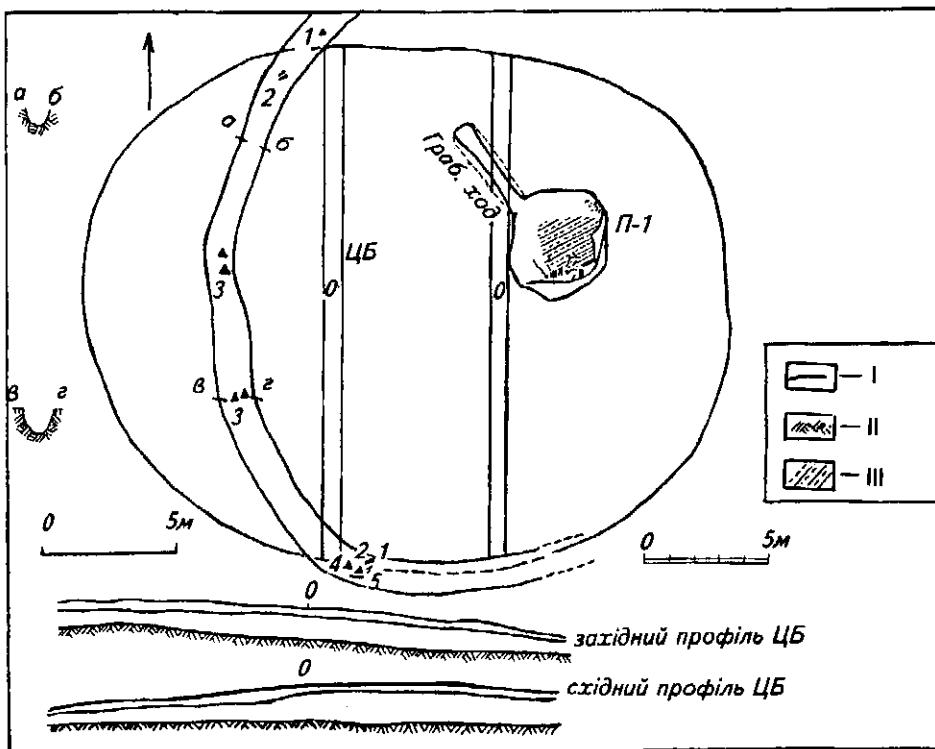

Рис. 1. Загальний план та розріз кургану № 1/1993 р. I — дерновий шар; II — підстилка; I — уламки амфори; 2 — кістки тварин; 3 — ліпна кераміка; 4 — розвал ліпної посудини; 5 — плечова кістка людини.

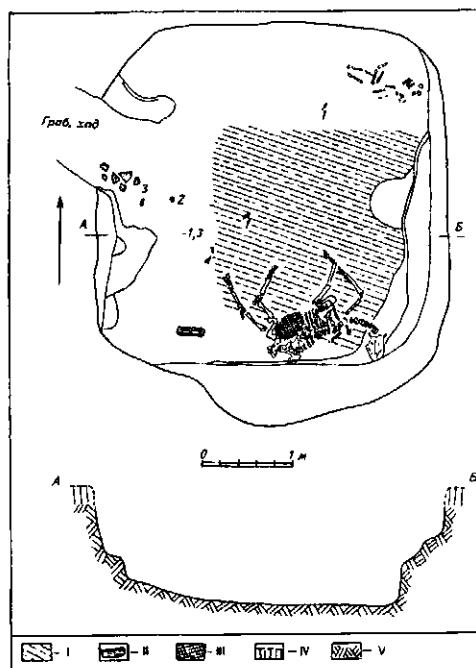

Рис. 2. План та розріз поховання у кургані № 1/1993 р. I — підстилка рослинного походження; II — дерево; III — залишки органіки; IV — стародавній чорнозем; V — материк. 1 — наконечник стріли; 2 — намистина; 3 — уламки корчаги; 4 — стрижень.

ні; на північній збереглися сліди знарядь з вузькою робочою частиною, якими рили могилу.

На долівці ями, яка дещо знижувалась у напрямку із заходу на схід, у її центрі та у східній частині, були наявні залишки підстилки у вигляді тліну дерева коричневого кольору (можливо — кори). Підстилка мала прямокутну форму та розміри 2,1—2,3×1,9 м. Північніше від неї, уздовж стіни, було виявлено кістки підлітка, що збереглися досить по-гано. Судячи за їх розташуванням, підліток був покладений на долівку могили на спину, головою на схід.

Уздовж північної стіни, більші до північно-східного кута ями, частково на підстилці, лежав *in situ* кістяк теляти, голова якого була покладена на спеціально залишений материковий виступ (рис. 3). Його ноги були зігнуті, а на місці шлунку збереглися залишки рослинної іжі у вигляді темнозеленої маси (трави?).

Поховання було пограбоване у давнину, грабіжницький лаз, виритий у матерiku на ширину приблизно 1 м, починається на північно-

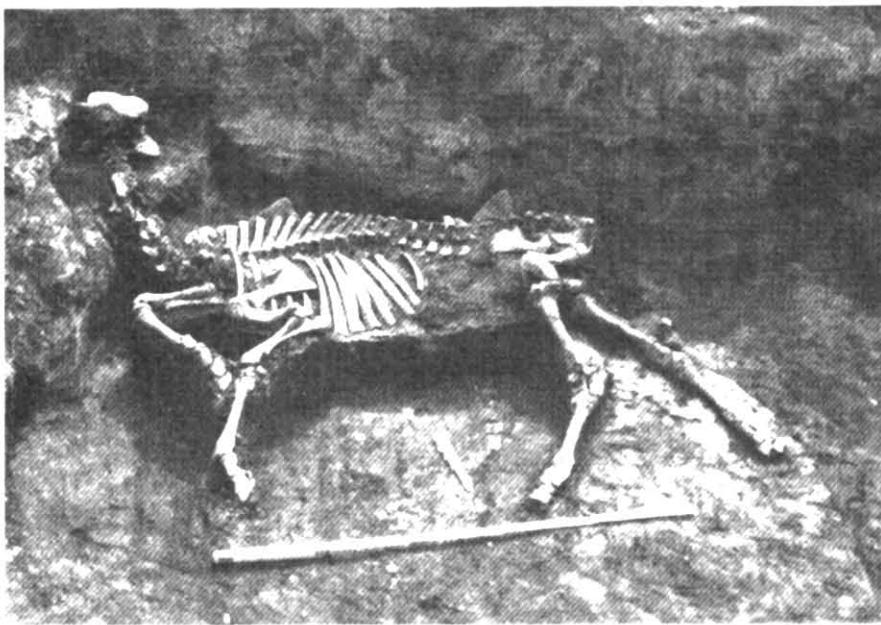

Рис. 3. Туша теляти у могильній ямі.

західній периферії кургану. Там, де лаз прилягав до могили, знайдено уламки чорнолощеної корчаги, ручку черпака, намистину.

На долівці самої ями — поблизу кістяка підлітка та на підстилці — знайдено два наконечники стріл і залізний стрижень, призначення якого незрозуміле. Нижче наводимо опис інвентаря, що зберігся:

1. Фрагменти чорнолощеної корчаги (9 екз.). Як свідчить форма уламків, корчага мала широкий тулуб та плавно відігнуті вінця. На одному з фрагментів зберігся орнамент у вигляді різьблених трикутників, затертого білою пастою (рис. 4, 8, 10).

2. Петельчаста ручка ліпного черпака. Довжина фрагменту, що зберігся, близько 10 см. У розрізі має форму овалу розміром 2,5×1 см. У верхній частині — виступ Т-подібної форми заввишки 5 см. Ручка прикрашена різьбленим геометричним орнаментом (заштриховані трикутник та ромб), інкрустованим білою пастою (рис. 4, 9).

3. Кістяна намистинка у вигляді кільця діаметром 0,8—1 см. Діаметр отвору — 3,5 мм (рис. 4, 4).

4. Бронзовий наконечник стріли. Дволопатевий, листоподібної форми, з довгою втулкою та шипом. Висота — 3,8 см (рис. 4, 7).

5. Бронзовий наконечник стріли. Аналогічної форми, висота — 4 см (рис. 4, 6).

6. Залізний стрижень. Довжина уламка — 3, діаметр — 0,8 см (рис. 4, 5).

Ці знахідки дають можливість висловити деякі припущення щодо характеру поховання. На нашу думку тут було поховано щонайменше 3 людини — дорослі чоловік (стріли) та жінка (намистина), кістяки яких були витягнуті грабіжниками на поверхню, а також підліток, що супроводжував основні персони.

Цікавою деталлю похованального обряду є наявність у могилі цілої туші теляти, що правила за напутню їжу. Подібні випадки у похованнях скіфської доби взагалі й похованнях лісостепу зокрема, зафіковані досить рідко. Як приклад наведемо відомий курган Старша Могила на Посуллі².

Час поховання в кургані № 1 визначається рештками інвентаря, насамперед наконечниками стріл, як VII ст. до н. е., вірогідно його друга половина.

У зв'язку з цим привертає увагу певна асинхронність матеріалів поховання та залишків тризни із рову, зокрема амфори. Це може свідчити про періодичне відправлення якихось поминальних обрядів на кургані протягом досить тривалого часу. Наявність у заповненні рову кісток людини — якщо це не

² «АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1995 р.

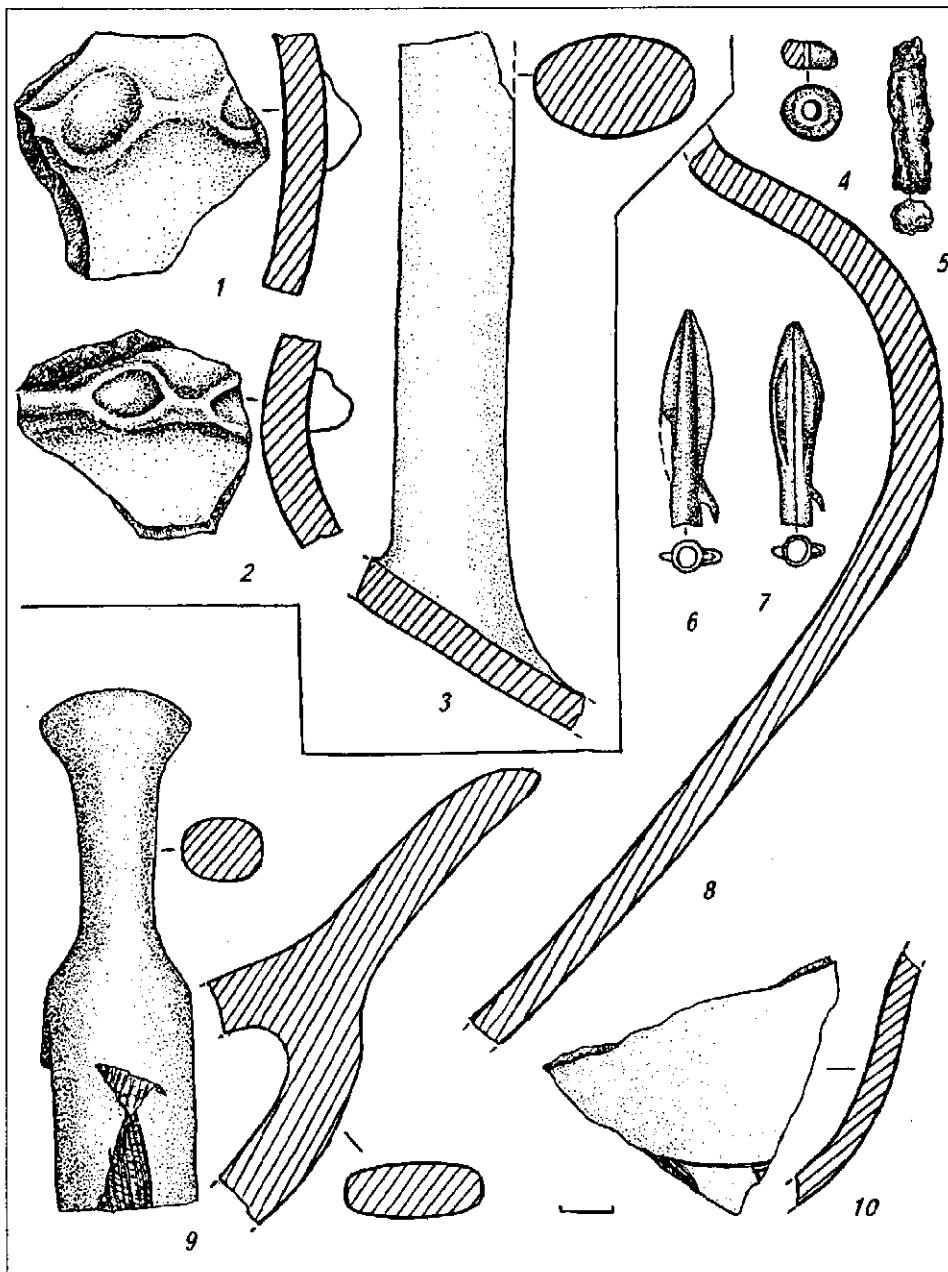

Рис. 4. Інвентар поховання у кургані № 1/1993 р. 1, 2 — уламки ліпних посудин; 3 — ручка амфори; 4 — кістяна намистина; 5 — залізний стрижень; 6, 7 — бронзові наконечники стріл; 8, 10 — фрагменти корчаги; 9 — ручка черпака.

залишки кістяків, витягнутих з могили грабіжниками — наводить на висновок про те, що під час цих обрядів могли здійснюватися й жертвування людей.

Курган № 2/1993 р. (№ 7). Курган був розташований на відстані 260 м від першого у напрямку південь-південь-захід. Висота насипу — 1,8, діаметр — близько 30—32 м. У давнину, як було зафіксовано у розрізах насипу, курган мав форму овалу та розміри приблизно 25×20—22 м (рис. 5; 6). Спостереження у його східній частині показують, що насип було побудовано з дернин, розміри, форма та розташування яких добре простежуються у профілях СБ та СБ¹. Дернини, розміром від 20 до 50 см довжиною і 20—25 см ширину, мали овальну та прямокутну форми. Складені вони були досить

хаотично. За нашими підрахунками, 1 м³ насипу містив близько 120—145 дернин. Насип на цій ділянці мав характерну «плямисту» структуру та був розділений трьома прошарками, вірогідно — мулястими крепідами. Найкраще вони простежувалися у закінченні профілі східної бровки (СБ). Відстань між прошарками — 2—2,2 м. На інших ділянках насип був досить однорідний за своєю структурою, але не виключено, що він набув тут такого характеру внаслідок природного руйнування.

Під насипом у центрі було досліджено одне поховання скіфської доби, здійснене у дерев'яному склепі, спорудженному в прямокутній ямі з дромосом. Яма була орієнтована в напрямку з півночі на південь та мала розміри 3,4×2,5×0,85 м. Дромос довжиною 3,9, ширину 1,6—2,1 та глибину 0,4—0,5 м прилягав до ями з півдня (рис. 7; 8).

Стіни ями були обшиті дошками чи колодами, розміщеними горизонтально. Дошки були укладені вздовж коротких (торцевих) стін ями, розпирали довгі дошки та забезпечували стабільність конструкції. Найкраще збереглися ті, що були покладені вздовж південної та східної стін. Тут їх товщина становила близько 6, а ширина — 20 см.

Підлогу склепу також було викладено з дошок, що спиралися на спеціальні підмостки, які у свою чергу, були зафіковані у виритих у долівці канавках. Ширина канавок, в яких збереглися залишки дерева, становить 20—35, глибини — 10 см. Майже усі дошки підлоги зітліли; виняток становила лише одна, покладена уздовж східної стіни. Завширшки вона була 26 см, а збереглася на довжину 1,8 м.

Склеп було перекрито впоперек 12 або 13 дерев'яними колодами ширину 0,2—0,4 м, покладеними в один шар. У довжину вони заходили на 0,6—0,8 м за межі ями. Над могилою колоди просіли і втратили свою форму. Деякі з них, зокрема розташовані з північно-західного боку, були обпалені. Це свідчить, що на склепінні могили після похорону було розкладено ритуальне багаття. На рівні давнього горизонту колоди, що утворювали склепіння, були оточені викидом з ями, товщина якого становила 0,8—1,4 м.

Чи було дерев'яне облічкування у дромосі, який поступово розширювався та знижувався у напрямі до могили, нам з'ясувати не пощастило. На початку дромоса у його правій стінці була видовбана невеличка ниша (ширина 1,6, глибина близько 0,3, висота — 0,4 м), куди лише частково увійшло велике дерев'яне блюдо. На нього було покладено жертвовну їжу (голова коня, частина туши та кінцівки) та залізний ніж. Неподалік від цього місця знайдено

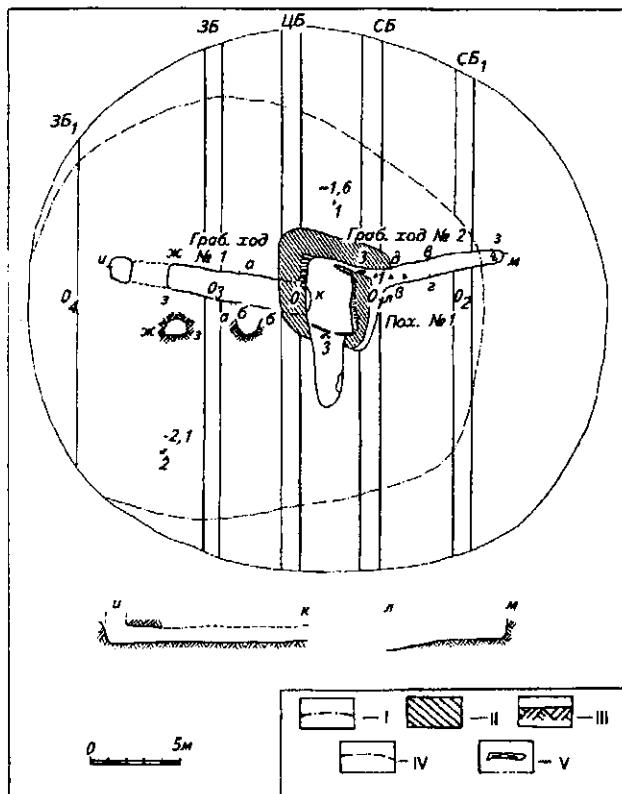

Рис. 5. Загальний план кургану № 2/1993 р. I — первинний насип; II — викид; III — материк; IV — невидима частина споруди; V — дерево перекриття. I — фрагмент ліпної посудини; 2 — кістки тварини; 3 — кістки людини.

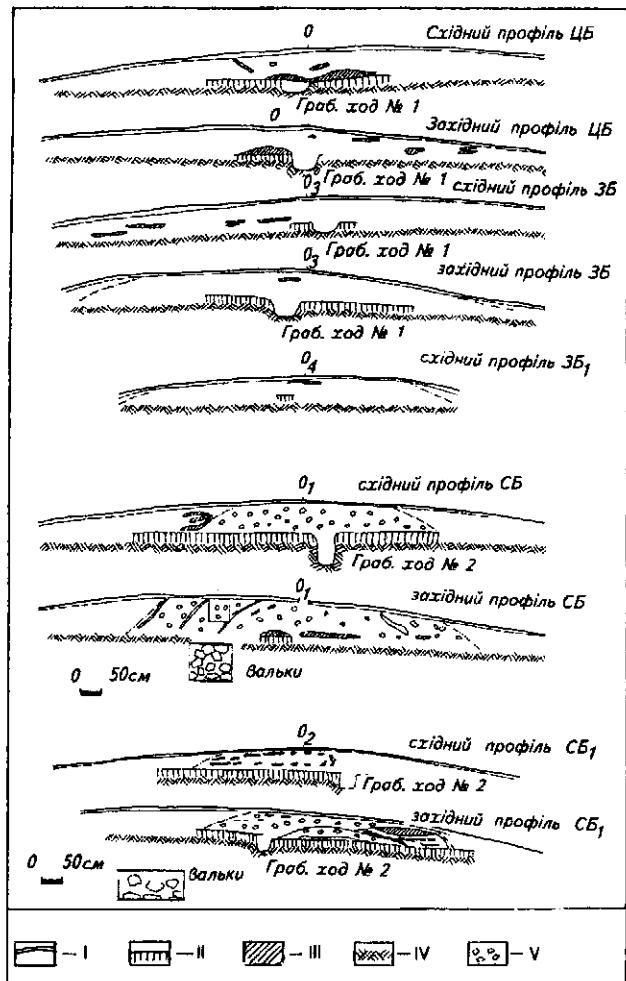

Рис. 6. Профілі насипу кургану № 2/1993 р. I — дерновий шар; II — стародавній чорнозем; III — материкова глина; IV — материк; V — вальки.

вався — на початку його ширина становила 1, а біля могили 1,7—1,8 м. Склепіння лазу мало аркоподібну форму, його висота була не менш ніж 0,8 м. У заповненні грабіжницького лазу знайдено стінки амфори, а на долівці лазу, біля самого входу до могили — 10 бронзових наконечників стріл, золота обкладка дерев'яної посудини, дві золоті прикраси жіночого головного убору.

Грабіжницький лаз № 2 вів до північно-східного кутка могили зі сходу. Він починається вертикальним колодязем, а потім поступово знижувався до поховальної споруди. Довжина лазу — 7,4, ширина — 0,9—1 м. Контури вертикального колодязя не простежувалися, його дно було заглиблене у материк на 0,2—0,4 м (1,5—1,7 м від поверхні насипу). На дні містилися два людські черепи: чоловіка та жінки, а по всій довжині лазу були розкидані людські кістки та уламки ліпного посуду.

Біля північно-східного кутка могили лаз розділявся на два рукави, що вели у південному (вздовж східної стінки ями) та західному (вздовж північної стінки) напрямках. Їх наявність свідчить про те, що під час пограбування могильна яма була вже заповнена землею. Південна ділянка сягала у довжину 4,8 і ширину — 1,2—1,4 м. На початку цієї ділянки, у заповнені лазу, знайдено нижні щелепи та кістки ніг людини, бронзова луска панцира.

фрагмент леза меча, залізна платівка від панцира, уламки залізних вудил та псалів та фрагмент намистини.

У кінці дромосу, біля входу до поховальної камери, виявлено *in situ* три пари псалів та двос вудил. Трохи далі знаходилися пряжка попруги та бронзовий наконечник стріли. У заповненні могили знайдено ще один наконечник, фрагменти ліпної кераміки та стінка амфори.

Могилу було пограбовано щонайменше двічі. Грабіжницький хід № 1 довжиною 11,2 м вів до могили із заходу. Він починається вертикальним колодязем прямокутної форми ($1,2 \times 1,3$ м), глибина якого сягала близько 2,7 м від поверхні насипу. У його заповненні знайдено бронзовий наконечник стріли. Боковий лаз, який відокремлювався від колодязя, плавно підіймався до могили (перепад глибини поміж дном колодязя та долівкою могильної ями сягав 0,6—0,7 м та поступово розширювався — на початку його ширина становила 1, а біля могили 1,7—1,8 м. Склепіння лазу мало аркоподібну форму, його висота була не менш ніж 0,8 м. У заповненні грабіжницького лазу знайдено стінки амфори, а на долівці лазу, біля самого входу до могили — 10 бронзових наконечників стріл, золота обкладка дерев'яної посудини, дві золоті прикраси жіночого головного убору.

Грабіжницький лаз № 2 вів до північно-східного кутка могили зі сходу.

Він починається вертикальним колодязем, а потім поступово знижувався до поховальної споруди. Довжина лазу — 7,4, ширина — 0,9—1 м. Контури вертикального колодязя не простежувалися, його дно було заглиблене у материк на 0,2—0,4 м (1,5—1,7 м від поверхні насипу). На дні містилися два людські черепи: чоловіка та жінки, а по всій довжині лазу були розкидані людські кістки та уламки ліпного посуду.

Біля північно-східного кутка могили лаз розділявся на два рукави, що вели у південному (вздовж східної стінки ями) та західному (вздовж північної стінки) напрямках. Їх наявність свідчить про те, що під час пограбування

могильна яма була вже заповнена землею. Південна ділянка сягала у довжину 4,8 і ширину — 1,2—1,4 м. На початку цієї ділянки, у заповнені лазу, знайдено нижні щелепи та кістки ніг людини, бронзова луска панцира.

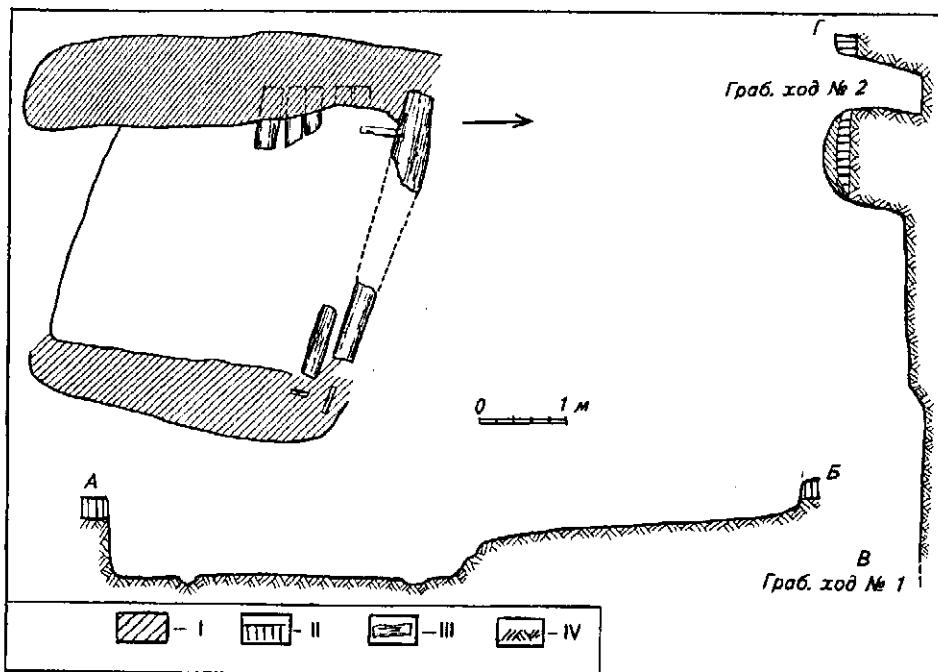

Рис. 7. Перекріття та розріз могильної ями кургану № 2/1993 р. І — викид з поховання; ІІ — стародавній чорнозем; ІІІ — дерево; ІV — материк.

Західний відтинок ходу зруйнував північну стіну ями. Довжина цієї ділянки — 2,4, ширина — 0,7—1 м. Тут також виявлено кістки людини.

Ймовірно, що грабіжники у пошуках схованки видовбали і нішу глибиною 0,8 м у північно-західному кутку могили. Не виключено також, що могила була пограбована й втретє — через дромос. Про це може свідчити наявність деяких речей у його заповненні. Щодо хронології пограбувань, то грабіжницький хід № 2, безперечно, пізніший від першого.

Опишемо докладніше знахідки, виявлені у похованні:

1. Блюдо дерев'яне. Збереглося погано. Форма — овальна, розміри — 1,8×0,8—0,9 м.

2. Ніж залізний. Черешковий, з горбатою спинкою. Руків'я дерев'яне, кріпилося заліznimi за клепками. Довжина — 13, максимальна ширина — 2 см. На руків'ї збереглися рештки тканини, ймовірно — футляру (рис. 9, 21).

3. Уламок вістря меча. Довжина 8, ширина — 2 см. У перетині

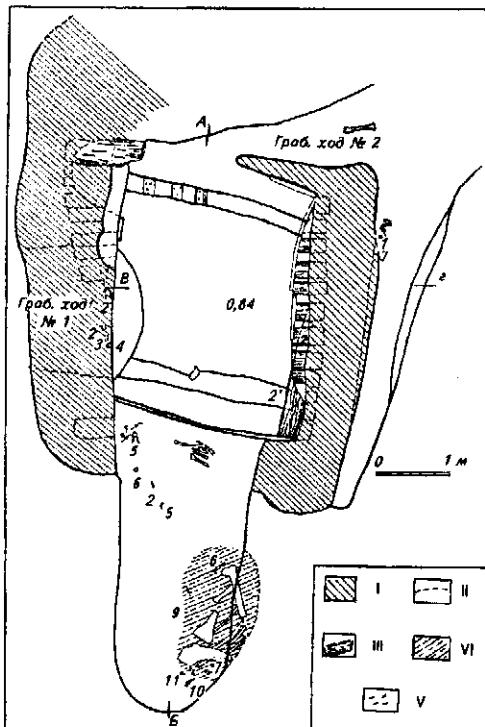

Рис. 8. План поховання у кургані № 2/1993 р. І — викид з поховання; ІІ — невидима частина споруди, плах; ІІІ — опалене дерево; ІV — деревинний тлін; V — вугілля. 1 — бронзові пластівки панцира; 2 — наконечники стріл; 3 — обивка дерев'яної чаши; 4 — уламки калафа; 5 — деталі кінської вузди; 6 — попружна пряжка; 7 — намистина; 8 — залізна пластівка панцира; 9 — дерев'яні блюдо чи піднос; 10 — фрагмент меча; 11 — уламки вудил та пасалів.

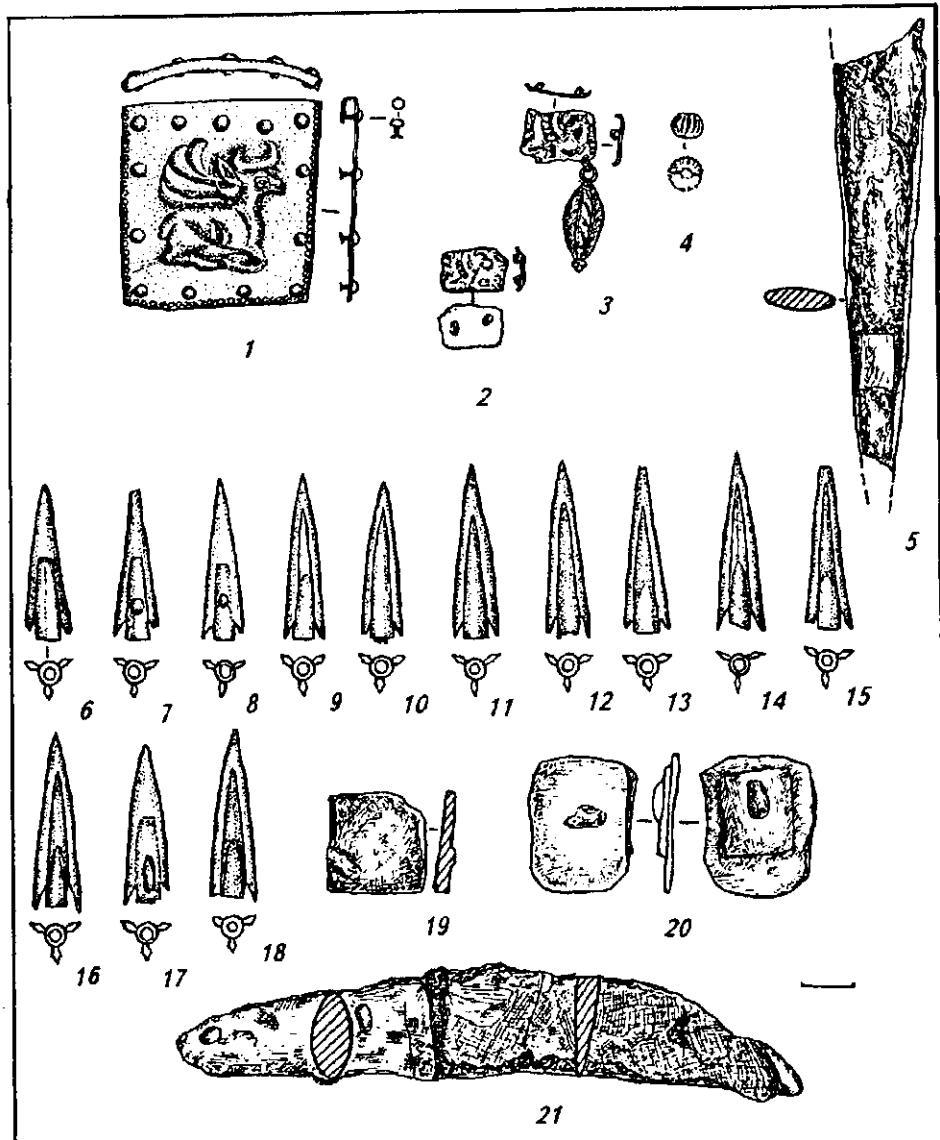

Рис. 9. Інвентар поховання у кургані № 2/1993 р.: 1 — золота обивка дерев'яної чаші; 2, 3 — золоті уламки калафа; 4 — пастова намистина; 5 — вістря залізного меча; 6—18 — бронзові наконечники стріл; 19 — залізна пластилівка панцира; 20 — бронзова пластилівка панцира; 21 — залізний ніж з дерев'яною ручкою.

мас овальну форму. З обох боків залишилися рештки дерева від піхов (рис. 9, 5).

4. Платівка панцирна залізна. Форма прямокутна, одного кута закруглено. Розміри: 2,2×0,2 см (рис. 9, 19).

5. Уламки залізних дводирчастих псалій та вудил. Внаслідок сильної корозії форма та розміри не з'ясовані (рис. 10, 10).

6. Уламок намистини зі скляної пасті. Декорована впоперек неглибокими борозенками. Діаметр — 6, отвору — 2 мм (рис. 9, 4).

7. Псалій залізні дводирчасті (2 екз.). Мають вісімкоподібне потовщення посередині та S-подібну форму. На кінцях псалій розширяються. Довжина — 15,5 см (рис. 10, 1, 2).

8. Псалій залізні дводирчасті (2 екз.). За формою та розміром подібні першій парі (рис. 10, 3, 4).

9. Псалії залізні двовирчасті (2 екз.). Прямі, з вісімкоподібним потовщенням посередині. Фрагментовані. Довжина 16 та 7,7 см (рис. 10, 5, 6).

10. Вудила залізні однокільцеві (две пари). Довжина 21,5 та 19,5 см (рис. 10, 8, 9).

11. Пряжка попруги бронзова. Форма прямокутна, має вигляд рамки з «язичком». $3,5 \times 3,4$ см (рис. 10, 7).

12. Вістря стріл бронзові, трилопатеві. Головка трикутної форми, коротка втулка. 4 екз. мають на гранях ложки у вигляді букв «П», інші — у вигляді букв «Л». Висота — 3,1—3,4 см, діаметр втулки — 4 мм. У втулках деяких збереглися рештки держаків (рис. 9, 6—18).

13. Уламки ліпної кераміки (29 екз.). Збереглися уламки денця, вінець та стінок. Колір сірий, зовнішня поверхня трохи підлощена.

14. Уламки стінок червоноглиняної амфори (9 екз.).

15. Золота обкладка дерев'яної чаші. Форма прямокутна — $34,5 \times 46$ мм. Верхній край зігнуто. У центрі — рельєфне зображення оленя з розкидистими рогами та підіганими під тулууб ногами. З трьох боків платівка орнаментована пунсонним декором. Обкладка кріпилася до чаші за допомогою золотих цвяшків — 5 зверху, 4 знизу, та 2 по боках (рис. 9, 1).

16. Фрагмент золотого обідка калафа з підвіскою у вигляді амфори. Платівка прямокутної форми розміром 13×10 мм. Край зігнуті. На зовнішньому боці — рельєфне зображення грифона з підіганими лапами. На зворотньому боці — дві петлі у вигляді кілць, за допомогою яких платівка кріпилася до основи. Амфороподібна підвіска — порожня, виготовлена з двох половинок. З'єднувалася з платівкою за допомогою кільця діаметром 3,5—4 мм (рис. 9, 3).

17. Фрагмент золотого обідка калафа. Подібний за формою та декором до першого. 12×8 мм (рис. 9, 2).

18. Луска панцира, бронзова. Три платівки, з'єднані між собою. Платівка, що збереглася найкраще, має прямокутну форму та розміри $2,7 \times 2$ мм (рис. 9, 20).

Якщо виходить з матеріалів поховання, а також з наявності кісток людей, які збереглися, у могилі було поховано дві особи — чоловік-войн та жінка. Обидва — середнього віку. Інвентар поховання, зокрема золоті вироби, дають можливість датувати його другою половиною V ст. до н. е.

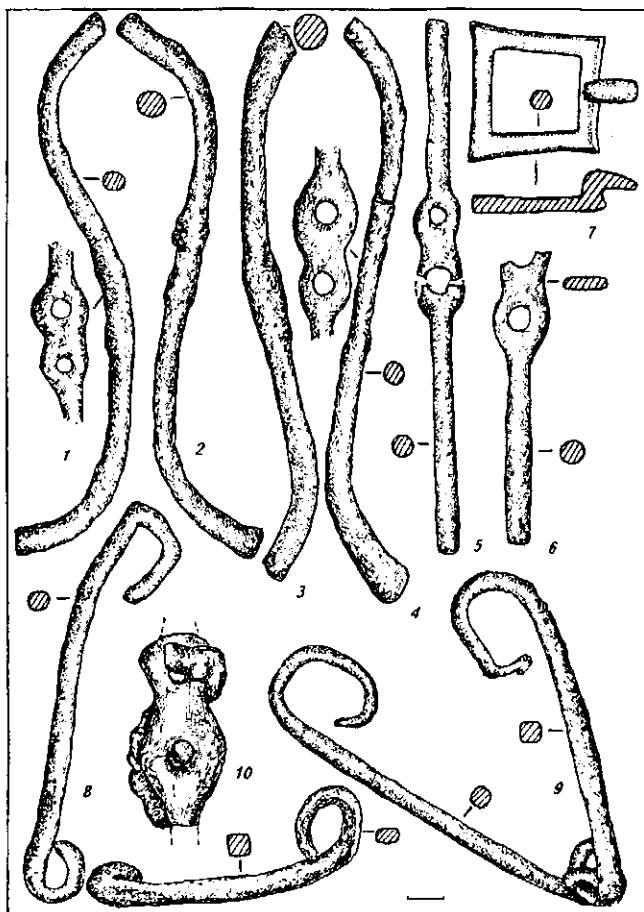

Рис. 10. Деталі кінської вузди з кургану № 2/1993 р.: 1—6 — залізні псалії; 7 — бронзова пряжка попруги; 8, 9 — залізні вудила.

Примітки

¹ Шрамко Б. А. Бельське городище скіфської епохи (город Гелон). — К., 1987. — С. 149—154.

² Ільїнська В. А. Скифи Дніпровського лесостепного Левобережжя. — К., 1968. — С. 25. — Рис. 13.

B. Ю. Мурзин, R. Rolle, S. A. Скорый

ИССЛЕДОВАНИЯ ПЕРЕЩЕПИНСКОГО КУРГАННОГО МОГИЛЬНИКА

В публикации рассматриваются материалы двух курганов скіфского времени, исследованных в урочище Перещепино — местности, расположенной к северо-западу от Западного Бельского городища. Первый из них датируется VII в. до н. э. Интересной деталью зафиксированного здесь погребального обряда является наличие в могиле в качестве напутственной пищи целой туши теленка. Второй курган относится к более позднему времени — V в. до н. э. Погребение было совершено в деревянном склепе, сооруженном в грунтовой яме с дромосом. Среди сохранившегося инвентаря наибольшего внимания заслуживают золотая обкладка деревянной чаши и рельефным изображением оленя и золотые детали женского головного убора — калафа.

V. Yu. Murzin, R. Rolle, S. A. Skory

STUDY OF THE PERESHCHEPINO BURIAL MOUND

The paper deals with findings of two burial mounds of the Scythian time studied in the natural landmark Pereshchepino, locality northwards of the Western Belsk settlement. The first mound is dated the 7th cent. B. C. It is characterized by an interesting peculiarity of the burial rite: a whole carcass of a calf in the grave as a parting food. The second mound is attributed to the later period: the 5th cent. B. C. The burial was made in a wooden vault built in a soil pit with dromos. Among the stock preserved it is worth mentioning a golden facing of a wooden bowl with an embossed image of a deer and golden parts of a chalaf, a female head-dress.

Одержано 20.10.93.

ОСТЕОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ ІЗ КУЛЬТОВИХ КОМПЛЕКСІВ ОЛЬВІЙ

О. П. Журавльов, О. В. Маркова

У статті подається характеристика та порівняльний аналіз остеологічного матеріалу із культових комплексів Ольвії — ботросів.

Незважаючи на багаторічні дослідження остеологічних матеріалів з Ольвії, кістковим решткам, знайденим у культових комплексах уваги практично не приділялось. Здебільшого, вивчався матеріал з культурних шарів різних історичних періодів. У той же час культові комплекси можуть дати певну інформацію про релігійні уявлення населення Ольвії, наприклад: які саме тварини приносилися в жертву богам і наскільки склад жертвопринощень відрізнявся від повсякденної їжі. З'ясуванню цих питань і присвячена дана стаття, де вперше подається характеристика остеологічних матеріалів із культових

© О. П. ЖУРАВЛЬОВ, О. В. МАРКОВА, 1995

ям — ботросів, розкопаних у Ольвії в 1972—1992 рр. Такий вибір було зроблено тому, що ботроси датуються досить вузькими хронологічними рамками і до них потрапляли тільки залишки жертвоприношень. Матеріали ж з культурних шарів, хоч деякі з них і знайдено поблизу різних культових комплексів, складаються переважно з кухонних решток. До того ж, важко з достатньою точністю датувати ці шари, оскільки вони мали відмінні від ботросів умови утворення: в перші завжди могли потрапити матеріали пізнішого часу, тоді як в ботросах вони, ніби «консервувалися» після закінчення їх використання (ботроси просто засипалися).

За вказаній час найбільше ботросів було знайдено на розкопі АГД*. На жаль, далеко не всі з них дали необхідні вибірки. Тому тут розглядаються остеологічні матеріали з ботросів № 5 (VI—V ст. до н. е.), № 7 (V ст. до н. е.) і № 9 (VI—V ст. до н. е.). Дуже цікавим є також ботрос із розкопу Е₃, який датується в межах архаїчного періоду і був досліджений у 1987 р.

Перш за все треба звернути увагу на те, що розподіл кісток за частинами скелета з ботросів (табл. 1—4) різниеться з зафікованим до цього у культурних шарах Ольвії¹, та сільського поселення архаїчного часу Чорноморка—ІІ². Так, якщо в культурних шарах Ольвії архаїчного часу рогові стрижні свійського бика становили 0,97% загальної кількості його кісток, то в ботросах № 5 і 7 їх не було зовсім, в ботросі № 9 цей показник дорівнював 1,1%, а в архаїчному ботросі з Е₃ досягав 2,3%. Оскільки ця кількість вказує на комолість популяції³, можна зробити висновок, що в культурних шарах Ольвії архаїчного періоду переважала рогата порода свійського бика, привезена еллінами на початку колонізації. Очевидно, такі особини становили основну частку в ботросах № 9 з АГД і з розкопу Е₃. А ось в ботросах № 5 і 7 могли переважати комолі особини, отримані від скіфських племен Північного Причорномор'я.

Слід підкреслити, що рогаті особини переважали в більш ранніх за часом існування ботросах, комолі — в пізніших (особливо це стосується ботросу № 7). Відомо, що окремі особини скіфської комолої породи свійського бика зустрічаються на античних поселеннях Нижнього Побужжя вже у VI ст. до н. е. Але основний приплив цієї породи припадає на V ст. до н. е. Оскільки комола порода є домінантною, а рогата — рецесивною, популяція свійського бика в районі Ольвії стала комолою. Це і простежується в остеологічних матеріалах з пізніх ботросів.

У овець та кіз з культурних шарів серед кісток передньої кінцівки важко віддати перевагу будь-якій з них. А от в ботросах переважали, як правило, п'ясткові кістки. Серед кісток задніх кінцівок в культурних шарах переважала великомогілкова. А от в ботросах маємо строкатішу картину. Якщо ботрос № 7 за цією ознакою наближається до культурних шарів, то в решті ботросів перше місце посідала плеснова кістка, особливо в ботросі з розкопу Е₃. Можливо, це було пов'язано з різними культурами або зі зміною релігійних уявлень.

Цікаво, що кістки від молодих та напівдорослих особин, тобто таких, які мали найсмачніше м'ясо, в ботросах зустрічаються значно частіше, ніж у культурних шарах. Можливо, у дні свят, при жертвопринесеннях, перевагу віддавали саме молодим особинам, залишаючи дорослих для повсякденної їжі.

За складом свійських тварин найближче до співвідношень з культурних шарів⁵ наближається ботрос № 9 (табл. 5). Але все ж ототожнювати їх не слід. Різницю у співвідношенні між тваринами з ботросів і культурних шарів Ольвії легко пояснити культовим характером перших. Особливо яскраво це спостерігається у кількості кіз, зокрема з ботросу розкопу Е₃ (табл. 5). Цей відсоток у ботросах набагато вищий, ніж у культурних шарах. Відомо, що кози з давніх часів пов'язувалися в землеробстві із символами родючості⁶. А в Ольвії землеробські культу були дуже розвинені вже за архаїчного часу⁷. Отже, можна висловити припущення, що значний відсоток кіз в остео-

* Автори циро вдячні керівникові розкопу А. С. Русєві за допомогу у написанні статті і можливість скористатися матеріалами.

логічних матеріалах з ботросів порівняно з культурними шарами був зумовлений великим значенням землеробства в Ольвійському полісі.

Цікаво також і те, що в найпізнішому з усіх чотирьох, які розглядаються, ботросі № 7, було менше великої та більше дрібнішої рогатої худоби, порівняно з синхронними класичними шарами Ольвії. Отже, як бачимо, культова їжа значно різнилась з повсякденною, зокрема її м'ясна складова.

У жертву приносили не тільки свійських, але й диких тварин. Так, у ботросах № 7 і 9 знайдено кістки зайця-русака, у № 5 — вовка й кабана, у № 9 — звичайного оленя. Цікаво, яким саме богам чи богиням треба було приносити жертви не тваринництва, а полювання? Але це — завдання на майбутнє. Як і дослідження того, звичайних чи «елітних» тварин приносили в жертву богам.

Таблиця 1. Перелік кісток з ботросу № 5 (VI—V ст. до н. е.) (1985 р., розкоп АГД)

Ознака	Бик	Вівця	Коза	Вівця та коза	Свиня	Кінь	Собака	Вовк	Кабан
I. Частина скелету, кістяка:									
Рогові стрижі		6	46 ¹						
Мозкові частини черепа	44	5		32	1		2		
Лицьові частини черепа	21			89			3		
Зуби верхні	14			35		1	2		
Нижні щелепи	29	13	1	204		2	15		
Зуби нижні	14			50		4	2		
Хребці	70	6	5	312			29	1	
Ребра	201			1699	2		28		
Лопатка	36	20	12	267	1		2		1
Плечова	17(2) ²	38	22	80(23)			7	2	
Променева-ліктюва	27(2)	24(4)	21(2)	145(35)	1	1	12(1)	3	
П'ясткова	14(1)	52(2)	40(2)	41(10)					
Тазова	34	7	2	138		3	7	1	
Стегнова	7	1		34(9)		1	9		
Великомілкова	10(4)	61	7	193(51)		1	7		
Малогомілкова							1		
Таранна	5	6	4						
П'яткова	12(6)	40(12)	9(5)	7(4)	1		3		
Центральна	2			1					
Інші суглобові	6					1			
Плесова	14	70	36(1)	120(54)					
Метаподії	2(1)			14(4)			17	1	
I фаланга	12			55(11)			1		
II фаланга	3			5					
III фаланга	6			2					
Разом ³	660	349	205	3523	6	14	147	8	1
II. Число особин:									
Молоді	3			50			2		
Надідорослі	2	11	4						
Дорослі	5	29	18		1	2	8	1	1
Разом	10	40	22 ⁴	50	1	2	10	1	1

Ознака	Бик	Вівця	Коза	Вівця та коза	Свиня	Кінь	Собака	Вовк	Кабан
Ш. Стан зубного ряду нижніх щелеп:									
M ₁ ще немає (молода)				6					
M ₂ ще немає (молода)				21					
M ₃ ще немає (молода)	2			47					
M ₃ прорізується (напівдоросла)				23					
M ₃ (доросла)	2			3					
Всі постійні (доросла)	2			17					
Разом	6			117					

¹ З них 10 від самців і 36 від самок.

² Тут і далі в дужках наведено кількість кісток, у яких епіфізи ще не приросли.

³ Крім того, не визначено 640 кісток.

⁴ З них 5 самців і 17 самок.

Таблиця 2. Перелік кісток з ботросу № 7 V ст. до н. е. (1987 р., розкоп АГД)

Ознака	Бик	Вівця	Коза	Вівця та коза	Свиня	Кінь	Собака	Заєць русак
1. Частина скелету кістка:								
Рогові стрижі		3	23 ¹	2				
Мозкові частини черепа	67	3		9				
Лъцьові частини черепа	23		47					
Зуби верхні	13			12			1	
Нижні щелепи	25	1	1	81	1			
Зуби нижні	12			29				
Хребці	84			67				
Ребра	262			935	9		5	
Лопатка	22			50				
Плечова	2		2	32(2) ²			1	
Променево-ліктьова	7(3)	3	1	39(3)				
П'ясткова	4	6		12				
Тазова	13		2	36	1			
Стегнова				3				
Великоомілкова	27(2)	14	2	87(7)			1	
Таранна	6	1						
П'яткова	10(3)	7(2)	4(1)					
Центральна	2							
Наколінок	1							
Грифельна						1		
Інші суглобові	2							
Плесова	15(1)	10(1)	3(1)	27	1			
Метаподії	3(2)			1(1)			1(1)	1
I фаланга	5(1)			4(1)				
II фаланга	2			1				
III фаланга	3							
Разом ³	610	48	38	1474	12	2	9	1

Ознака	Бик	Вівця	Коза	Вівця та коза	Свиня	Кінь	Собака	Заєць русак
Число особин:								
Молоді	3			24	1		1	
Напівдорослі	6	2	1					
Дорослі	4	9	10		1	1	1	1
Разом	13	11	11 ⁴	24	2	1	2	1
ІІІ. Стан зубного ряду нижніх щелеп:								
M1 ще немає (молода)				7				
M2 ще немає (молода)				7				
M3 ще немає (молода)	2			22				
M3 прорізується (напівдоросла)	6			8				
M3 є (доросла)				3				
Усі постійні		1	1	5				
Разом	8	1	1	52				

¹ З них 11 від самців і 12 — від самок.

² Тут і далі в дужках наведено кількість кісток, у яких епіфізи ще не приросли.

³ Крім того, не визначено 848 кісток.

⁴ З них 5 самців і 5 самок.

Таблиця 3. Перелік кісток з ботрому № 9 VI—V ст. до н. е. (1987 р., розкоп АГД)

Ознака	Бик	Вівця	Коза	Вівця та коза	Свиня	Кінь	Собака	Заєць русак	Олень звичайний
I. Частина скелету, кістка:									
Рогові стрижні	4	4	12 ¹						7
Мозкові частини черепа	26	2	8						
Лицеві частини черепа	15	2		17	1	1	1		
Зуби верхні	2			7		1			
Нижні щелепи	34			28	1	1	1		
Зуби нижні	5			7			2		
Хребці	40	2	27						
Ребра, 139			227	2		2			
Лопатка	24	1		28			3		
Плечова	9	4	2	13(6) ²		1			
Променеваліктьова	11(1)	3	1	20(3)				1(1)	
П'ясткова	6	3	1	8	1				
Тазова	16			16		1			
Стегнова	1			1			2(1)		
Великогомілкова	12(3)	3		22(7)	1(1)				
Таранна	1	3		4		2			
ІІ'яткова					1	1	1		
ІІІентральна	10								
ІІІінші суглобові	1								
П'ясесова	7	6	2	12		1			
Метаподії	1			1(1)					
I фаланга	5								
II фаланга	3			5					

ІІІ фаланга	5			1					
Разом ³	363	33	18	453	7	9	12	1	7
ІІ. Число особин:									
Молоді	4			12	1		1		
Напівдорослі	1		1	3				1	
Дорослі	6	4	5		2	2	2		2
Разом	11	4	6	15	3	2	3	1	2
ІІІ. Стан зубного ряду нижніх щелеп:									
M ₁ ще немає (молода)					1				
M ₂ ще немає (молоді)	1			5					
M ₃ ще немає (молоді)	2			7					
M ₃ прорізується (напівдоросла)	1			3					
M ₃ с (доросла)	1								
Всі постійні (доросла)	2			1					
Разом	7			16	1				

¹ З них 6 від самців і 7 — від самок.

² Тут і далі в дужках наведено кількість кісток, у яких щелепи не приросли.

³ Крім того, не визначено 145 кісток.

Таблиця 4. Перелік кісток з ботрому археічного часу (1987 р., розкоп Е3)

Ознака	Бик	Вівця	Коза	Вівця та коза	Свиня	Кінь	Собака
І. Частина скелету, кістка:							
Рогові стрижні	11		16 ¹				
Мозкові частини черепа	24	7		55	4		1
Лицьові частини черепа	14	1		37			
Зуби верхні	1			21			
Нижні щелепи	15		5	52	2		
Зуби нижні	7			3			
Хребці	82	9	8	12	1	5	
Ребра	160			251			
Лопатка	24	10	2	72			
IІ члєкова	17(2) ²	11	10	34(9)	1	1	
Променево-ліктьова	9(1)	5	7	46(19)		1	2(1)
П'ясткова	5	7(1)	71(35)	8			
Тазова	21	3	4	29			
Стегнова	6	1		15(5)			1
Великомілкова	8	9(3)	5	37(17)	1		1
Маломілкова					1		
Таранна	7	3	2				
П'яткова	7	2(1)				1	
Центральна	1			1			
Наколінок	1					1	
Інші суглобові	8						
IІ лесова	3	13(1)	84(38)	14(3)			
Метаподії	2						
I фаланга	20(1)			154(41)			
II фаланга	9			34(9)			

ІІI фаланга	9			15			-
Разом ³	473	81	214	999	10	3	11
ІІ. Число особин:							
Молоді				15	2		1
Напівдорослі	1	1	20				
Дорослі	4	6	26		1	1	1
Разом	5	7	46	15	3	1	2
ІІІ. Стан зубного ряду нижніх щелеп:							
M ₁ ще немає (молода)				2	1		
M ₂ ще немає (молода)				3			
M ₃ ще немає (молода)				14	1		
M ₃ прорізується (напівдоросла)	2			10			
M ₃ є (доросла)				2			
Всі постійні (доросла)	1		5	6			
Разом	3		5	37	2		

¹ З них 3 від самців і 13 — від самок.

² Тут і далі в дужках наведено кількість кісток: у яких епіфізи ще не приросли.

³ Крім того, не визначено близько 2 тисяч фрагментів кісток.

Таблиця 5. Співвідношення (у %) за кількістю кісток (перший стовпчик) і числом особин (другий)

Богрос № 5 з АГД	Богрос № 7 з АГД	Богрос № 9 з АГД	Богрос з Ез
Бик 11%	Бик 7%	Бик 40%	Бик 26%
	Бик 27% Вівця 29%	Бик 20%	Бик 6% Вівця 9%
Вівця 6%			
Коза 4%			
Вівця та коза 72%	Vівця 2% Коза 2%	Vівця 17% Вівця 3%	Коза 58% Вівця 4% Коза 12%
	Kоза 16% Вівця та коза 36%	Kоза 17% Вівця та коза 36%	Vівця та коза 55%
		Kоза 2% Вівця та коза 50%	
		Vівця та коза 32%	
			Вівця та коза 19%
Свиня 1%	Свиня 1%	Свиня 1%	
Кінь 1%	Кінь 2%	Свиня 1% Кінь 1%	
Собака 3%	Собака 7%	Собака 1% Кінь 2%	Свиня 1% Собака 6%
Вовк 1%	Вовк 1%	Засінь русак 1% Собака 3%	Кінь 1% Собака 1%
Кабан 1%	Кабан 1%	Засінь русак 2% Засінь звичайний 1%	Кінь 1% Собака 3%

Примітки

- ¹ Журавльов О. П. Дрібна рогата худоба Ольвії // Стародавнє виробництво на території України.— К., 1992.— С. 196, 197.— Табл. 1.
- ² Журавльов О. П. Fauna поселення Черноморка-II (на материалах костных остатков) // Использование методов естественных наук в археологии.— К., 1981.— С. 132.— Табл. 2.
- ³ Цалкін В. І. Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии // Материалы и исследования по археологии СССР.— 1966.— № 135.— С. 11, 12.
- ⁴ Журавлев О. П. Остеологические данные и история животноводства Нижнего Побужья в античное время // Методы естественных наук в археологии.— М., 1987.— С. 38, 39.
- ⁵ Журавльов О. П. Дрібна рогата худоба Ольвії...— С. 158, 159.— Табл. 1.
- ⁶ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— М., 1981.— С. 156.
- ⁷ Русляева А. С. Земледельческие культуры в Ольвии дагетского времени.— К., 1979.— С. 35—121.

O. P. Журавлев, E. V. Маркова

ОСТЕОЛОГІЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ ИЗ КУЛЬТОВЫХ КОМПЛЕКСОВ ОЛЬВІИ

В статье впервые за всю историю археозоологических исследований Ольвии рассмотрены остеологические материалы из закрытых комплексов культового назначения — ботросов, найденных на раскопах АГД и Е₃. Установлено, что эти материалы и количественно, и качественно отличались от материалов из синхронных ботросам культурных слоев Ольвии. В частности, в первых преобладали одни части скелета, во вторых — другие. Есть различия и в видовом составе. Видимо, к культовой мясной пище предъявлялись иные требования, чем к повседневной.

O. P. Zhuravlev, E. V. Markova

OSTEOLOGICAL FINDINGS FROM CULT ASSEMBLAGES OF OLBIA

It is the first case in the history of archaeozoological studies of Olbia that osteological findings from closed assemblages of cult purposes (botroses) found in excavations AGD and E₃ are described. It is stated that these findings differ both quantitatively and qualitatively from findings excavated from cultural Olbian layers synchronous to botroses. In particular, certain parts of skeleton prevailed in the former, while other parts prevailed in the latter. There are differences in the species composition as well. Apparently, demands made to the cult meat food differed from those to everyday food.

Одержано 1.10.93

ГОРОДИЩА ПІВДНЯ ЖИТОМИРЩИНИ

І. С. Вітрик

В інформації подаються дані про результати розвідок на шести городищах, археологічні відомості про які були неповними, вимагали уточнення чи були відсутні.

Протягом 1988—1989 pp. експедиція ІА НАН України під керівництвом М. П. Кучери здійснювала розвідки у ряді районів Житомирської області у зв'язку з підготовкою матеріалів до «Зводу пам'яток історії та культури України»¹. Під час обстеження було досліджено шість городищ, археологічні

© І. С. ВІТРИК, 1995

відомості про які були неповними і вимагали уточнення. Нижче подаємо короткий їх опис.

1. с. Привітів Любарського району. Городище розташоване у західній частині села на мисі лівого берега р. Тюксілівка (права притока Случі) в урочищі Замчисько (рис. 1, 1). Підпрямокутний майданчик городища видовжений з заходу на схід на 120 м при ширині 80—85 м. Схил мису з півночі має висоту 8 м, а з заходу і сходу внаслідок господарського використання схили невисокі. З напільного південного боку вал не зберігся, але добре помітна западина на місці рову. На городищі зібрана давньоруська кераміка XII—XIII ст., в тому числі 13 уламків вінець (рис. 2, 1—5) і фрагмент світильника. Городище зайняте городами й забудовою.

2. смт Миропіль Дзержинського району. Городище знаходитьться за 3 км на північ від Мирополя на останці правого берега р. Случ у лісі. Відоме під назвою «Бунякове городище». У 1896 р. городище досліджував С. С. Гамчен-

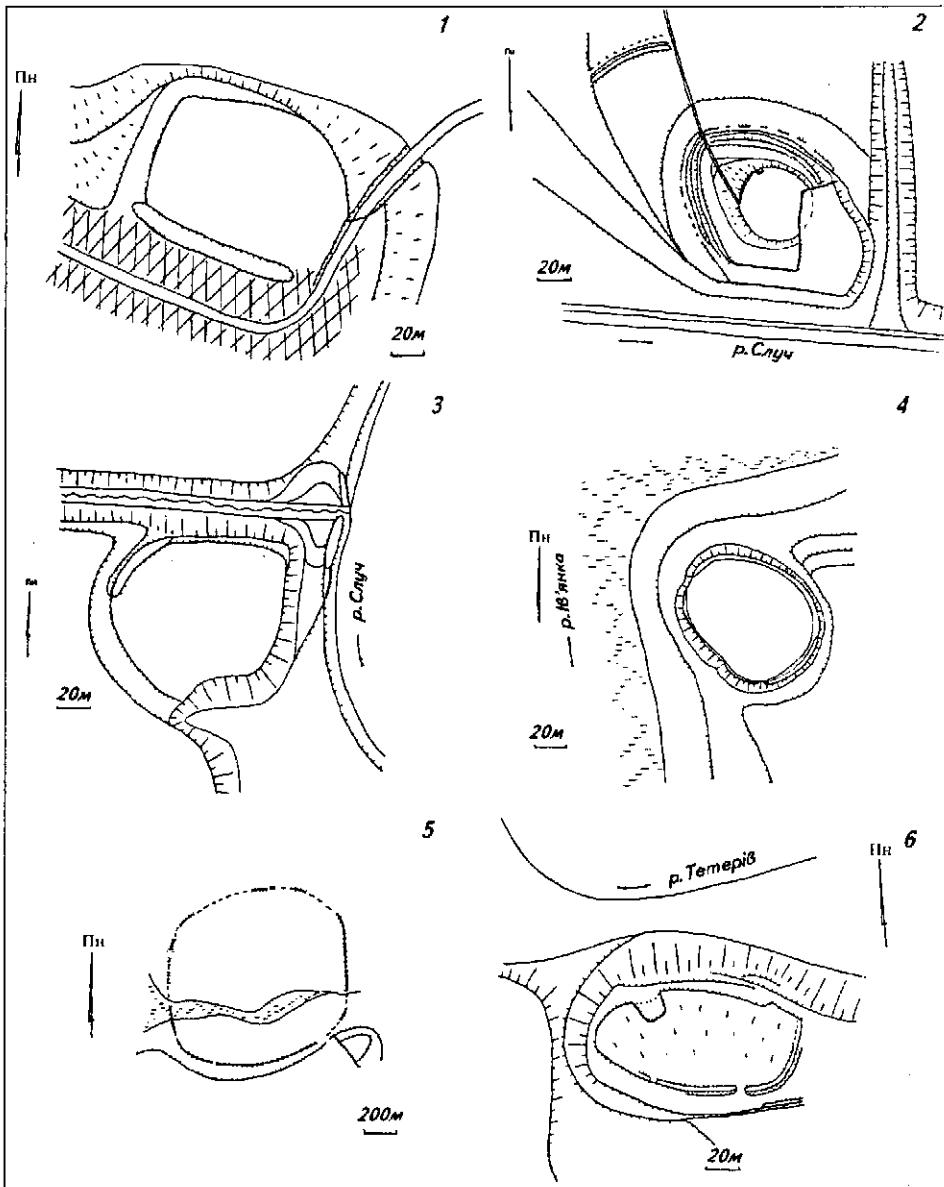

Рис. 1. Планы городищ:

1 — с. Привітів; 2 — смт Миропіль; 3 — с. Гульськ; 4 — с. Степок; 5 — с. Шигліївка; 6 — Малі Кошарища.

ко², а у 1954 р.— Ю. В. Кухаренко³. Нами був уточнений план городища (рис. 1, 2) і визначений стан збереження.

Майданчик городища округлий, діаметром 45 м, заріс окремими деревами (раніше розорювався). Східний край майданчика і вся східна частина останця зрізані при будівництві ДО-Ту, розташованого нижче на схилі. З півдня останець у нижній частині підрізаний рікою. З півночі та заходу на схилі збереглися два ряди валів.

Висота першого валу — 1, ширина 5—6 м. Другий, зовнішній вал сильно розсунувся і виділяється лише рельєфом. З північного заходу розлогим схилом проходить доріжка. З цього ж боку на відстані 50 м від нижнього, зовнішнього валу городища в лісі зберігся відрізок ще одного валу з ровом із зовнішнього боку довжиною 55 м. Висота валу 0,7—0,8, ширина 5 м. По зовнішньому краю рову простежуються залишки ще одного невеликого валу.

Культурний шар городища містить матеріали пізньотрипільської культури, ранньозалізного віку та давньоруського часу (рис. 2, 6).

3. с. Гульськ Новоград-Волинського району. Городище займає підпрямокутний мис лівого берега р. Случ за 850 м на південний захід від села (рис. 1, 3). З напільного, західного боку, у північній частині, збереглася частина валу довжиною 50 м, що заріс деревами. У південній частині вал розораний — простежується у рельєфі тільки зовнішній край, обмежений западиною, в якій знаходився рів. З боку ріки городище розмірами 80×90 м ескарповане, за 4 м нижче на його схилі розташовано терасоподібний майданчик із залишками рову, у північній частині по зовнішньому краю майданчика зберігся вал, підрізаний ззовні рікою. Він продовжується на іншому, північному, боці струмка. Спочатку цей вал огинав струмок з північного сходу і доходив до краю плато, на якому знаходилася неукріплена частина поселення.

Виявлені культурні шари на городищі не вдалося, а матеріали зібрани на поселенні можуть датуватися раннім залізним віком.

4. с. Степок Андрушівського району. Городище займає мис правого берега р. Ів'янки за 2,5 км західніше села та на такій же відстані на південний схід від залізничної станції Івниця (рис. 1, 4). Вперше його опис був поданий В. Б. Антоновичем⁴. Городище овальне, розмірами 90×65 м, з валом по периметру висотою 0,5, шириною 5 м. З напільного боку висота валу 1, ширина 10 м, тут же поряд збереглися залишки рову, що заплив. Майданчик городища задернований, а раніше, за свідченнями місцевих мешканців, тут знаходилася селянська садиба. У шурфах на городищі виявлено кілька фрагментів кераміки, серед них одні вінця (рис. 2, 7), які можна датувати XII ст.

5. с. Щиглівка Коростишівського району. Городище відоме в археологічній літературі ще з середини XIX ст., І. Фундуклей⁵ і В. Б. Антонович⁶ зазначали, що все село Щиглівка розміщене всередині величезного овального городища. Форма городища округло-прямокутна 1×1 км з залишками валу по периметру (рис. 1, 5). Висота валу 2, місцями 3, ширина приблизно 20 м, він зберігся з усіх боків але на деяких ділянках вал спланований забудовою села чи знищений кар'єрами або силосними ямами. У зрізах насилиу валу бульдозером у північно-західному куті городища і по боках силосних ям, розміщених з півночі, виступає перепалений суглинок і обвуглена деревина від загорілих внутрішніх конструкцій. Через городище з заходу на схід проходить заболочена долина з водоймами і меліоративними каналами. На городах села зібрани фрагменти кераміки ранньозалізного віку.

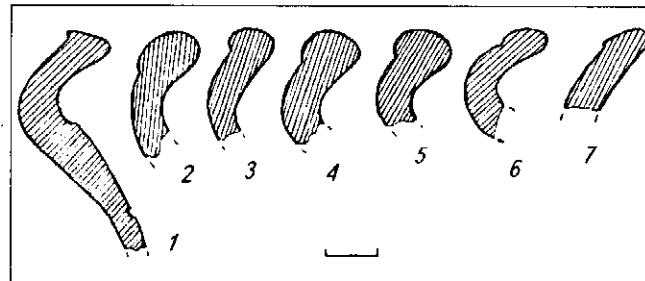

Рис. 2. Профілі вінець давньоруських горщиків XII—XIII ст.: 1—5 — с. Привітів; 6 — смт Миропіль; 7 — с. Степок.

6. с. Малі Кошарища Коростишівського району. Городище займає мис на високому правому березі р. Тетерів за 1,5 км на схід від села в урочищі Замчиська Гора (рис. 1, 6). Згадка про городище є у В. Б. Антоновича⁷. Форма городища овальна, 120×60 м. З півночі від ріки воно сильно пошкоджене. З напільного, південного і південно-східного боків по краю майданчика збереглися вал і рів. За 4—6 м південніше розташований ще один вал з ровом, залишки якого найкраще збереглися з південного сходу, далі на полі вал повністю розораний. Висота першого валу — 3—5 м, глибина рову — 1—1,5 м, а висота другого (зовнішнього) валу і глибина рову близько 1 м.

Майданчик городища сильно нахилений до ріки, заріс листяним лісом. На городиці і селищі, що розміщується на схід від городища, знайдено багато уламків ліпної кераміки раннього залізного віку, а також фрагмент кам'яної сокири з отвором, крем'яні відщепи.

Внаслідок роботи експедиції були складені плани усіх городищ. Вперше були досліджені давньоруське городище в с. Привітів, а також городище ранньозалізного часу в с. Гульськ. Відомості про інші наводилися лише в дореволюційній літературі (окрім даних про багатошарове городище поблизу смт Миропіль). Добою раннього заліза можуть датуватися городища у Мирополі, Гульську, Щигліївці, Малих Кошарищах. Давньоруський шар виявлено на городищах у Привітіві, Мирополі, Степку. Одержані дані доповнюють наші відомості про археологічні пам'ятки Житомирщини і дають змогу поставити питання про їх охорону.

Примітки

¹ Кучера М. П., Звіздецький Б. А., Іванченко Л. И., Витрик И. С. Отчет о разведке памятников археологии Житомирской области в 1988 г. // НА ИА НАН Украины.— ф. 1988/156; Кучера М. П., Витрик И. С. Звіт про обстеження пам'яток археології Житомирської області в 1989 р. // НА ІЛ НАН України.— ф. 1989/20а.

² Гамченко С. Раскопки в бассейне р. Случи (Между м. Мирополь и с. Ульха) // Труды XI АС.— С. 357—360.

³ Кухаренко Ю. В. Из материалов разведок на Волыни // КСИИМК.— 1958.— № 72.— С. 87.

⁴ Антонович В. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI АС.— С. 8.

⁵ Фундуклей И. Обозрение могил валов и городищ Киевской губернии.— К., 1848.— С. 42.

⁶ Антонович В. Указ. соч.— С. 14.

⁷ Антонович В. Указ. соч.— С. 8.

I. С. Витрик

ГОРОДИЩА ЮГА ЖИТОМИРЩИНЫ

В ходе археологических разведок 1988—1989 гг. экспедицией ИА НАН Украины были исследованы шесть городищ. В археологической литературе содержались лишь сведения о существовании подобных памятников у сел Гульск, Малые Кошарища, Щиглиевка, более известно было городище у пгт Мирополь, два городища (сс. Приветов, Гульск) обследовались впервые. В результате работ были составлены их планы и собраны материалы для датировки.

I. S. Vitrik

SETTEMENTS OF THE SOUTH OF THE ZHITOMIR REGION

During archaeological surveys carried out by the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of Ukraine in 1988—1989 six settlements of the south of the Zhitomir Region were examined. The archaeological literature has in its disposal only information on existence of settlements near villages Gulsk, Malye Kosarishcha, Shchiglevka; a settlement near town of Miropol is known somewhat better; two settlements near vilages Privetov and Gulsk are examined for the first time. As a result of the studies carried maps of all these settlement have been compiled and information for their dating is obtained.

Одержано 10.01.92

ПРО ТАК ЗВАНІ ЧЕРНІГІВСЬКІ ГРИВНИ СРІБЛА

М. Ф. Котляр

Визначаються час виникнення, метрологічні характеристики, ареал монетних гравен так званого чернігівського типу, поширеніших майже на всій території Давньої Русі. Досліджена техніка відливання й встановлені причини плющення поверхні цих гравен.

Гривни срібла або монетні гравені, зливки благородного металу стандартних форми й ваги є економічним феноменом, властивим лише грошовому обігу Давньої Русі. Ніде більше в середньовічному світі монетні гривни не використовувались. Хоча зливки срібла різноманітних форми й ваги (але не стандартизовані), найчастіше у вигляді паличок різної довжини й товщини, відомі на величезному обширі Східної, Західної й Північної Європи: в Данії, Шлезвігу-Голштейні, Помор'ї, Західній та Східній Прусії, Сілезії, Польщі, Балтійських країнах, а також у Приладожжі, на Західній Русі, уздовж течій Дніпра та Волги¹.

Нумізмати недвозначно пов'язують появу гривен срібла стандартних форми й ваги із припиненням припливу на Русь арабських монет, куфічних дирхемів наприкінці X ст. і західноєвропейських денаріїв на початку XII ст. І. Г. Спасський дійшов висновку, що після припинення надходження монет на Русь основною формою металічного обігу там став обіг великих «нерозмінних» зливків, і що ці зливки «посідали все більше місце, аж до повного витіснення, а, вірніше, поглинення монет, що служили їй сировиною, їй міркою для лиття ранніх зливків»². Його авторитетна думка визнається сьогодні всіма вченими.

Разом з тим, нумізмати вже давно помітили, що нестандартні срібні зливки з'явилися в обігу Давньої Русі дуже рано, незабаром після появи на ринку куфічних дирхемів. Упорядник першої топографії знахідок зливків О. О. Ільїн встановив, що найдавніші знайдені на Русі зливки датуються початком — першою половиною IX ст.³. Вони не були ще гривнами, бо не мали усталених форми й ваги, але їх платіжне призначення не викликає сумнівів. Протягом IX—XI ст., як свідчить матеріал давньоруських скарбів, зливки використовувались на ринку паралельно з арабськими, візантійськими, а далі із західноєвропейськими монетами⁴. То були шматки металу найрізноманітніших обрисів і ваги. Їх знаходили разом з монетами або без них.

За спостереженнями Г. Ф. Корзухіної систематичне використання зливків ще не усталених форми й ваги починається на Русі з X ст. То були звичайно невеличкі срібні палички. У скарбах X ст. їх небагато: 1—2 на скарб. Але вже в першій половині XI ст. кількість срібних зливків у давньоруських скарбах збільшується. Це, як і раніше, переважно відомі за скарбовими комплексами X ст. довгі й тонкі палички. XII ст. на Русі характерне подальшим зростанням кількості платіжних зливків у скарбах⁵.

Однак зливки срібла, якими користувались на Русі в XII ст., знаходять у скарбах без монет. Виняток становлять кілька комплексів, у яких срібні зливки перебували з золотими візантійськими монетами (солідами), золотими й срібними прикрасами. Але такі скарби звичайно накопичувались тривалий час і не відбивають характеру грошового обігу часу їх заховання. Це, по суті, маленькі скарбниці.

Оскільки абсолютна більшість речових скарбів XII—XIII ст., і серед них комплексів зі зливками, не містить монет, це дало підстави нумізматам оголосити XII, XIII і навіть частину XIV ст. «безмонетним» періодом в історії грошового обігу Давньої Русі.

Свого часу авторові цих рядків довелося висловити думку, що на грошовому ринку Давньої Русі в XII—XIII ст. зберігалася помітна кількість монет

© М. Ф. КОТЛЯР, 1995

«АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1995 р.

83

карбування попередніх століть: арабських дирхемів і західноєвропейських денаріїв. Їх вже не вистачало для потреб торгівлі, тому поряд з монетами на ринку використовувались монетні гривні й зливки срібла, фрагментоване срібло й, можливо, якісь стандартизовані товари на взірець шиферних прясл, намистин або брусочків солі⁶.

Відсутність монет у скарбах із срібними зливками XII—XIII ст. говорить, на мою думку, не про те, що монет тоді в обігу не було, а про те, що монети й гривні обслуговували його різні сфери. Якщо монети вживалися головним чином у повсякденних угодах купівлі-продажу, то гривни використовувались заможними верствами суспільства для великих трансакцій, сплати боргів, виплати контрибуції. У гривнах складались великі маєтності й купецькі «капітали», вони зберігались у князівських та боярських скарбницях. Наведу два приклади з Київського літопису XII ст. 1144 р. галицький князь Володимирко змушений був сплатити контрибуцію київському князеві Всеволоду в 1400 монетних гривен, від 230 до 280 кг срібла залежно від типу зливків (київського чи новгородського). А в 1146 р. князь-кондотьєр Іван Берладник одержав за службу від чернігівського князя Святослава 200 гривен срібла й близько 8 фунтів золота⁷.

Монетні гривні з'явились, отже, не тому, що ринок почав відчувати нестачу монет. Причина полягала в іншому: в наростанні масштабів економічного життя, пожавленні сільського господарства, ремесел і промислів, що стимулювало торгівлю, призводячи до багаторазового збільшення її обсягів. Дослідники історії Київської Русі XII ст. узгоджено відзначають загальне піднесення її економіки в той час.

У зв'язку з наростанням кількості торговельних угод, збільшенням їх вартості, напевне, й народилася думка стандартизувати вагу зливків срібла, що й раніше використовувались як платіжні засоби. Розпізнавальною ознакою саме монетних гривен тієї чи іншої усталеної ваги мала служити їх форма: шестикутна на півдні (київські) чи паличикоподібна на півночі (новгородські). Так, на мій погляд, виникли монетні гривні в давньоруському суспільстві.

Дослідження гривен пов'язане з великими труднощами. Одна з головних полягає в неможливості бодай приблизного їх датування через відсутність монет у скарбах з ними. Мало чим може допомогти й археологія, бо знахідки гривен у точно датованих шарах залишаються рідкісними. Тому на питання: коли з'явились монетні гривні, нумізмати відповідали, керуючись швидше логічними міркуваннями та інтуїцією, ніж речовими доказами. Час народження гривен визначали в широкому хронологічному діапазоні — з Х до XIII ст. Г. Ф. Корзухіна, яка багато років вивчала давньоруські скарби, пропонувала відносити час складання розвинутої гривневої системи до середини XII ст., припускаючи при цьому, що початки відливання зливків певної ваги належать до XI ст.⁸ До другої половини XI ст. відніс народження монетних гривен В. Л. Янін⁹. Найбільший авторитет у давньоруській нумізматиці І. Г. Спасський сумарно датував виникнення монетних гривен XI ст.

Більшість нумізматів сходиться на тому, що першими, в XI ст., з'явились київські гривні, вага яких коливається в межах 161—164 г, що майже точно збігається з половиною візантійського фунта-літри (163,73 г). В основу виробництва цих гривен було покладено поширену на півдні візантійську вагову одиницю. Далі, в XII ст., з'явились новгородські гривни вагою в середньому 204 г, що становить половину поширеного на півночі Русі західноєвропейського (каролінгського) фунта. Існування двох різних вагових систем ускладнювало економічний обмін між руськими Північчю й Півднем. Адже монетні гривні, на відміну від зливків срібла різноманітної ваги й форми, приймались на ринку вже не на вагу, а за ліком, що спрощувало й прискорювало масштабні торговельні угоди.

Тому більшість дослідників вважає, що внаслідок намагання об'єднати південну й північну гривневі системи наприкінці XII ст., а то й на початку XIII ст., почали виготовляти важкі «київські» гривни, вага яких є близькою до північної норми у 204 г. За формую ці монетні зливки дійсно нагадують київські: вони також шестикутні. Однак їх обриси більш загладжені, характерні трикутні виступи на подовжніх боках більш тупі, а самі зливки набагато

товщі від справжніх київських. Вважається, що ці важкі «київські» гривни відливались на півдні Русі¹¹.

Найпізнішими за часом появи на давньоруському ринку більшість нумізматів вважає так звані чернігівські гривни — їх виникнення досі відносили до кінця XII чи до XIII ст., — знову-таки з логічних міркувань, бо ці зливки є однією з найбільших загадок давньоруської нумізматики. Залишається неясним майже все: час і місце їх виробництва, ареал, вагові характеристики. Поверхня цих гривен звичайно розплющена (рис. 1). Сенс такої операції теж залишився таємничим. Тому вчені-нумізмати мало й неохоче досліджували «чернігівські» гривни. Не існує жодної присвяченої їм статті. Вони лише коротко згадувались у працях про монетні зливки інших типів.

Першою за часом знахідкою «чернігівських» гривен став виявлений 1854 р. у Великолуцькому повіті Псковської губернії Росії великий скарб із 44 монетних зливків. У першому повідомленні про нього типи гривен цього скарбу не зазначені. Відомо лише, що гривни були відіслані до Ермітажу й Оружейної Палати Московського Кремля. У каталогі Відділу нумізматики Ермітажу, складеному М. П. Бауером, відзначено, що у Псковській губернії знайдено 20 розплющених гривен¹². Напевне, це й був Великолуцький скарб. Він залишився не помічним нумізматами.

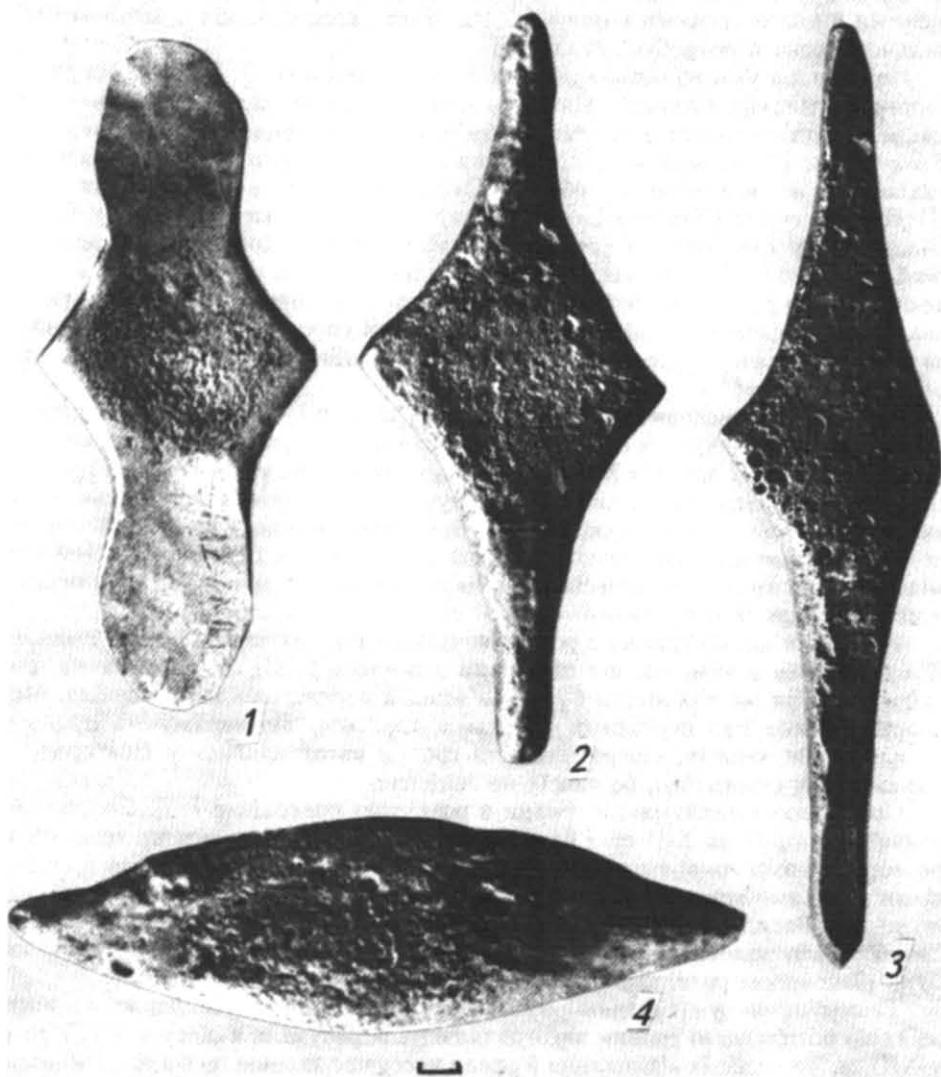

Рис. 1. Розплющені гривни скарбу з с. Горбова на Чернігівщині (зменшено в 2 рази).

Другою за часом виявилася знахідка скарбу гривен різних типів у с. Горбові Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії в 1878 р.¹³. Сьогодні відомо 18 розплющених ("чернігівських") гривен із загальної кількості 26 монетних зливків цього скарбу. 5 з них опинилися в Історичному музеї у Москві, де їх зберігаються нині. Згодом вони були опубліковані О. В. Орсініковим¹⁴. 13 розплющених зливків з Горбівського скарбу надійшли до зібрання І. І. Толстого. Тепер вони в Ермітажі¹⁵.

Вперше увів до нумізматики дивні гривни з розкутою поверхнею історик і археолог Д. Я. Самоквасов, який і назвав їх чернігівськими за місцем знахідки в Чернігівській губернії. Вчений відзначив велику невизначеність їх форми¹⁶. Ця назва є суто умовною, бо більшість знахідок таких гривен зроблено на північному сході й північному заході Давньої Русі. А першим дослідженням, в якому були, серед гривен інших типів, розглянуті й «чернігівські», стала праця О. І. Черепніна про гривенну гропову систему. Так само, як Д. Я. Самоквасов, він визнав розплющенні зливки південноруськими.

О. І. Черепнін належить і спроба класифікації розплющених гривен. Він розподілив їх на два підтипи, віднісши до першого зливки у формі ромбу з подовженими кінцями (що мають звичайно лише сліди початку розковування), а також такі гривни з розплющеними округлими або прямокутними кінцями; до другого підтипу вчений віднесено гривни у формі еліпсу з розплющеними чи загостреними кінцями¹⁷. Ця проста класифікація є загалом правильною, хоча її потребує деталізації.

Не обійшов увагою розплющенні монетні зливки Й. О. О. Ільїн. У вступі до топографії знахідок зливків він відзначив, що скарби (єдине в даному разі джерело, бо такі гривни в писемних пам'ятках не згадуються) не містять вказівок на час відливання й розковування поверхні «чернігівських» гривен. Їх знаходили на величезному обширі Східної Європи: у Північно-Західній (Псковська губ.), Північно-Східній (Тверська, Пермська і В'ятська губ.) та Південній Русі (Київська і Чернігівська губ.), а також Прибалтиці (Ліфляндська губ.). До того ж, як відзначив О. О. Ільїн, згадані гривни також ніколи не знаходили разом з монетами. Він відмовився від спроби класифікувати їх, вважаючи їх форму нестійкою. Резюмуючи свої спостереження, вчений зауважив: «Обережніше все питання про литво чернігівських гривен залишити поки відкритим»¹⁸.

Більш певно висловився про розплющенні зливки М. П. Бауер, віднісши їх до XII ст. й відзначивши при цьому, що за своєю формою вони «с дальшим розвитком деяких зливків XI ст.». Напевне, він мав на увазі київські гривни. Дослідник справедливо відкинув найменування цих гривен чернігівськими й вказав на їх зв'язок з новгородськими. Він навіть вважав розплющенні зливки попередниками новгородських¹⁹ (що, на мою думку, є сумнівним). Цей нумізмат бачив ареал «чернігівських» гривен швидше на півночі, ніж на півдні, й поширив час їх побутування на XIII ст.²⁰.

Такий погляд на гривни з розкутою поверхнею підтримав Б. О. Романов. Він погодився з думкою, що ці гривни з'явились у XII ст. і відзначив, що сліди кування на них могли бути пов'язані з перевіркою якості срібла. Мої спостереження над подібними зливками, здається, підтверджують правоту історика. Він вважав, що розплющенні гривни виготовлялись у Новгороді²¹. Це виглядало сумнівним, бо там їх не знайдено.

Оригінально витлумачив гривни з розкутою поверхнею І. Г. Спасський. Вчений відніс їх до XIII ст. і бачив у них проміжний тип між київськими й новгородськими гривнами, що є справедливим. Він пов'язав з цими платіжними зливками загадку Галицько-Волинського літопису про князя Волині Володимира Васильковича, за велінням якого 1288 р. на гривни перетопили срібні тарілі, золоті й срібні кубки²². Він гадав, що йшлося про зливки, які були різновидом розплющених гривен²³.

Таким чином, у вітчизняній нумізматичній літературі утвердилася думка, за якою розплющенні гривни виготовлялись і перебували в обігу в XII, а то й у XIII ст. Та місце їх відливання й арсал увесь час залишались дискусійними.

Зате питання про вагову норму «чернігівських» гривен майже не викликало незгод. Вже перший їх дослідник О. І. Черепнін упевнено заявив, що за

вагою вони входять до новгородської системи²⁴. М. П. Бауер також пов'язував розплющені зливки з новгородським ваговим стандартом. Він мав відомості про вагу 75 таких зливків і визначив їх середню вагу в 197 г. А пірссічна вага ранніх новгородських гривен, на його погляд, дорівнює 197,11 г.²⁵. Таким чином, думка про тотожність середньої ваги розплющених і новгородських гривен встановилась у наукі. Її прийняли В. Л. Янін та І. Г. Спасський²⁶.

Отже, наслідки майже столітнього вивчення «чернігівських» гривен у вітчизняній нумізматиці виглядають таким чином. Більшість вчених вважає їх південноруськими, виготовленими, швидше за все, у Чернігові чи Чернігівській землі. Вони були в обігу в XII або XIII ст. і відливались за ваговою нормою новгородських зливків. Однак проведені мною дослідження великого комплексу розплющених гривен із скарбу, знайденої чверть століття тому на о. Готланд у Балтійському морі, призвели до інших висновків.

У літку 1967 р. фермер П. А. Кроон з с. Бурге на Готланді добув при оранці великий монетно-речовий скарб, скований у бронзовій посудині. Навколо скованки з основною частиною скарбу лежали монети, а також срібні зливки, браслети й інші речі. Це найбільший скарб серед знайдених на Готланді, його вага 10,369 г. Незвичайними є його склад і час укриття. Як зауважив один з публікаторів скарбу шведський археолог Е. Нюлен, це перший надійно датований комплекс другої чверті XII ст. на Готланді. За молодшою монетою, карбованою в 1140-х роках, він датується другою половиною 40 — 50-ми роками XII ст.

У Бурзькому скарбі налічувалося близько 3000 монет: куфічних дирхемів, західноєвропейських денаріїв і брактеатів, серед яких чимало рідкісних. Там знаходилися 34 давньоруські гривни, а також платіжні зливки неусталених форм й ваги та їх фрагменти. У скарбі виявлено 5 срібних браслетів, фрагменти срібних прикрас, а також бронзова шпилька, свинцевий хрестик та інші речі²⁷.

Срібні давньоруські гривни скарбу з Бурге є історичним джерелом великої ваги. У цьому скарбі багато чого виявилось незвичайним. Вперше на Готланді й узагалі в Швеції знайдено комплекс із 34 давньоруських платіжних зливків. Уперше, і не тільки в Швеції, а й на Русі, гривни містились в одному комплексі з монетами. Нарешті, виявлені в Бургес гривни належать до найбільш рідкісних — так званих чернігівських.

Розпочинаючи дослідження гривен з Готланда, автор цих рядків сподівався, що праця допоможе пролити світло на проблему виникнення й обігу монетних зливків на Русі, наблизить до розв'язання таємниці «чернігівських» гривен. Зливки Бурзького скарбу не обманули сподівань.

Дослідження скарбу з Готланда стало можливим завдяки сприянню Фонду нумізматичних досліджень Гуннара Екстрема. Авторові було надане наукове відрядження до Стокгольма й можливість працювати над вивченням гривен у Королівському монетному кабінеті. Користуючись нагодою висловити подяку Фондові Гуннара Екстрема, а також професорові Б. Мальмер, докторові Л. Лагерквісту, доктору Е. Ліндбергер і всім співробітникам Королівського монетного кабінету за сприяння моїй праці.

Як уже йшлося, скарб з Бурге є першим, у якому давньоруські гривни виявлені разом із срібними монетами. Ця обставина дає можливість спробувати датувати «чернігівські» зливки. Проте насторожує сама виключність скарбу з Готланда, бо гривни й монети обслуговували різні галузі обігу й тому не змішувались у скарбах.

Оточ, перед тим, як братися за датування гривен Бурзького скарбу, використавши монети, необхідно було пояснити такий незвичайний склад цього комплексу. Чи не могло трапитися так, що в тому самому місці одночасно знайшли не один, а два скарби — монетний і речовий, і останній складався переважно з гривен? Археологам вдалося встановити, що скарб знаходився в бронзовій посудині, зруйнованій ударом плуга. Плуг же розтягнув скарб, через що монети, срібні браслети, зливки срібла тощо опинились на площі в кілька квадратних метрів. Але Е. Нюлен, який уважно дослідив обставини знахідки, переконався в тому, що всі знайдені речі становили єдиний скарбовий комплекс²⁸. Доведено факт перебування монет і гривен у спільній посудині.

Монетна частина скарбу з Бурге являє собою класичний грошовий скарб, «АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1995 р.

що відбив обіг Готланда першої половини XII ст. Він датується за молодшою монетою — брактеатом пфальцгерцога Фрідріха II із Зоммершенбурга, що володів (або управляв) епархією Кведлінбург у 1140—1145 рр. Інша германська монета Бурзького комплексу була карбована після 1137 р., але не пізніше брактеата Фрідріха II²⁹.

Знахідка давньоруських гривен у Бурзі залишається єдиною не лише на Готланді, а й у Скандинавії взагалі. За межами Давньої Русі гривни ніколи не використовувались як уніфікований засіб купівлі-продажу. Тим незвичайним видастися їх сумісне знаходження в одному скарбі з срібними монетами. Тому у мене виникло припущення, що гривни приєднала до скарбу монета людина, яка вмістила їх разом до однієї посудини. Ситуація виглядає парадоксальною: не будучи природною частиною монетно-речового комплексу, гривни все ж таки датуються монетами скарбу з Бурзі, оскільки й ті й інші одночасно потрапили до спільної посудини. Монетна частина скарбу визначає *terminus ante quem* частини гривневої. Виходить, гривни перебували в обігу в 40-х роках XII ст., до другої їх половини.

Вперше у нумізматів з'явилася можливість датувати за допомогою монет «чернігівські» або розплющені гривни, принаймні — визначити час, коли вони були в обігу. Нове датування, як мені здається, докорінним чином змінює традиційні уявлення про послідовність і час появи тих чи інших зливків срібла усталених форми й ваги на Русі. Виявилось, що розплющені зливки зовсім не завершують типовий і хронологічний ряд давньоруських гривен, а є сучасними новгородським і навіть київським, активний обіг яких розпочинається саме в 40—50-х роках XII ст. Певним чином підтверджився інтуїтивний здогад М. П. Бауера, який відніс «чернігівські» зливки до XII ст.

Бурзький скарб відкриває можливість уточнити датування розплющених гривен, запропоноване М. П. Бауером. вони були сковані разом з монстрами навряд чи набагато пізніше середини XII ст. Зрозуміло, що ці гривни мали увійти в давньоруський обіг раніше вказаного часу. Крім того, в скарбі виявились розплющені зливки кількох підтипов: ромбоподібні, широкі та вузькі еліпсоподібні, а також зливки половиної ваги. Це наводить на думку, що тип «чернігівської» гривни розвивався протягом тривалого часу, принаймні — половини століття. У такому випадку можна припустити, що відливання розплющених зливків розпочалося в кінці XI ст. Неважко дійти висновку, що всі три типи гривен Давньої Русі: київські, новгородські й чернігівські приблизно одночасно, в кінці XI — на початку XII ст. перебували в обігу. Тоді ж, слід гадати, виникли новгородські й «чернігівські», а київські — дещо раніше, в середині — другій половині XI ст.

За топографією знахідок «чернігівських» гривен не можливо судити про основне місце їх виробництва. Однак я схиляюсь до думки щодо їх північноруського походження. Не повинна бентежити та обставина, що відомі дві знахідки таких зливків у Чернігівському князівстві. В обох випадках їх виявили поблизу Новгорода-Сіверського, на півночі Чернігівської землі, в області, економічно тісно пов’язаній з Північно-Східною Руссю. Більш показовим для визначення якщо не місць відливання розплющених гривен, то їх ареалу, є знахідки їх у Псковській, Тверській, В’ятській і Пермській землях, а також у Прибалтиці. Це дас підстави приблизно окреслити область їх використання в межах Північно-Східної й Північно-Західної Русі, що не виключало можливостей виходу цих монетних зливків у суміжні землі.

На північноруське походження розплющених гривен Бурзького скарбу вказує присутність у ньому іншого, властивого лише північним землям Русі й прилеглим до них зі сходу неслов’янським територіям засобу обігу — круглих зливків, так званих коржиків камського срібла. Основним ареалом круглих зливків були басейн Волги та її притоки Ками, колишні Пермська і Казанська губернії Російської імперії³⁰. Не виключено, що розплющені гривни потрапили до Бурзького скарбу з Прикам’я разом з круглими зливками. Все це дас підстави назвати «чернігівські» гривни північно-руськими.

Як місця відливання північноруських гривен можна запропонувати Псковську землю або бассейн середньої течії Волги. Значна частина цих гривен, особливо зроблених з еліпсоподібної заготовки, спровалює враження про-

дукції не міського, а сільського ремесла. Їх технічна недосконалість не дозволяє пов'язувати північноруські монетні зливки з великими містами, що мали давні традиції та високий рівень обробки благородних металів. Можливо, північноруські гривни, на відміну від київських і новгородських, виробництво яких мало постійний характер, відливались час від часу, в міру потреби, в різних місцях величезного ареала їх обігу. Таке виробництво навряд чи могло бути масовим, а недовіра населення до них (доказом чого є вже саме розкочування поверхні) неминуче призводила до того, що переважна кількість північноруських гривен правила за сировину для золотарів. Певним свідченням мовленого може бути скарб із Бурге, куди північноруські гривни потрапили, швидше від усього, як запас сировини.

Як згадувалось, усі мої попередники вважали, що розплющені гривни відливались згідно вагового стандарта новгородських. Частина вчених не наводила доказів на користь такої думки, інша спиралась на власні обрахунки. Зокрема, М. П. Бауер, підрахувавши вагу відомих йому 75 зливків, визначив норму їх відливання у 197 г. Але це не спонукало його виділити ці гривни в окрему вагову групу, бо, як він гадав, таку ж середню вагу мали й новгородські монетні зливки³¹. Це не відповідало дійсності, бо вагова норма новгородських гривен XII—XIII ст. становила приблизно 204 г.

Існують підстави поставити під сумнів точність арифметичних викладок М. П. Бауера. Він міг зважити лише 46 розплющених гривен: 31 із зібрання Ермітажу й 15 з колекції Історичного музею в Москві. Інші 29 були відомі вченому за публікаціями, здебільшого з не раз згаданого вище топографічного зведення О. О. Ільїна. Однак у публікаціях звичайно вага зливків вказується приблизно. В цьому я переконався, перевіривши вагу ряду гривен з колекції Ермітажу й порівнявши одержані дані з вагою тих самих зливків, наведеною в літературі. До того ж у старих працях вага гривен визначалася в золотниках і долях, що створює додаткові труднощі при переведенні ваги у грами.

Мною було обчислено середню вагу «чернігівських», тобто північноруських гривен за такими комплексами: скарб із Бурге, зібрання Ермітажу й колекція Московського Історичного музею.

28 цілих (не фрагментованих) північноруських зливків з Бурге мали вагу від 188,28 до 204,46 г. Їх середня вага 196,42 г. Важливо відзначити, що лише 3 зливки цього скарбу перевищують у вазі 200 г і лише один досягає норми новгородських гривен.

Дуже близьку до визначененої на підставі зливків скарбу з Бурге середню вагу дає й підрахунок, виконаний на матеріалі 31 північно-русської гривні з Ермітажу: від 178,45 до 206,98 г. Середня вага гривен із зібрання Ермітажу: 195,74 г. Серед 31 північноруського зливка Ермітажу лише один (інв. № 476) трохи перевищує 200 г і ще один (№ 473) має вагу, більшу від новгородського стандарту — 206,98 г.

Нарешті, приблизно тотожною з одержаним нами метрологічним стандартом північноруських гривен виявилася середня вага цих зливків із колекції Історичного музею в Москві. Мною проведені підрахунки за 15 екз. цього зібрання. Їх вага коливалася в межах від 185,54 до 200,20 г. Отже, середня вага зливків Історичного музею: 195,56 г. Серед північноруських гривен цього зібрання лише одна трохи перевищувала 200 г — і жодна не досягала стандарта новгородських гривен.

Таким чином, середня вага північноруських гривен коливається між 195,56 і 196,42 г. Мені здається важливим таке спостереження. Одна з гривен Бурзького скарбу має трохи надрізаний кінець. Таким способом, гадаю, вилучали зайву вагу з монетного зливка, приводячи його до стандарту. Вага цієї гривні: 196,72 г. Точно такий же північноруський зливок з надрізаним кінцем знайдено в скарбі з с. Мишеловки на Київщині³². Вага цієї гривні 196,74 г. Можливо, 196,7 г і є приблизним ваговим стандартом північноруської гривні.

Таким чином доведена, здається, помилковість пануючої в нумізматичній літературі думки, ніби розплющені гривни відливались за ваговою нормою новгородських. В основі північноруських лежав інший метрологічний стандарт — близько 196 г.

Свого часу В. Л. Янін відзначив скандинавське походження ваги новгородської гривни в половину 96-золотникового фунта³³ (204,75 г), тобто північної марки. Північноруська ж гривна важить у середньому трохи більше 196 г. Оскільки на Русі вагова гривна (марка) в 196 г невідома, логічно припустити, що й в основі вагового стандарта наших гривен лежала якась скандинавська одиниця.

М. П. Бауер був переконаний у тому, що в мирному договорі Новгорода з Готландом кінця XII ст. виступали гривни срібла вагою в 197 г, які він вважав розплющеними: адже, за його переконанням, новгородські гривни з'явилися лише в XIII ст. Для нас в його міркуваннях важливим є те, що він виходив із співвідношення гривни кун (монст) й гривни срібла як 4:1; тобто, гривна кун, що налічувала 50 монет, для XII ст. важила 49,25 г. Це відповідає визначеному М. П. Бауером ваговому стандартові західноєвропейського денарія того часу (саме він називався куню в XII ст.) в 1 г чи трохи більше³⁴. Напрошуються припущення, що вагова одиниця срібла, близька до 196—197 г, була відома на Готланді, якщо там скористались нею при укладенні угоди з Новгородом. Тому ймовірно видається думка про готландське походження вагового стандарта-марки в 196—197 г. А значить — і вагової норми північноруської гривни.

Як вагова одиниця для дорогоцінних металів у Скандинавії марка вперше згадується в рунічному написі початку XI ст. з Вестер'єтланда. Вага марок коливалася в ранньому середньовіччі між 186 і 280 г. Виходячи із знахідок вагових гирьок, вчені встановили, що в Швеції тоді існували такі групи гирьок, що цікавлять нас: 202-198, 192-190 г. Стандартну вагу слід визначати за гирьками меншої ваги³⁵. Таким чином, марка в 198 г, що побутувала в Швеції й, імовірно, на Готланді, могла вплинути на ваговий стандарт північноруських зливків.

У скарбові з Бурге присутні два розплющених зливки у половину норми північноруської гривни. Це не фрагменти, а цілігривни, відлиті в спеціальних формах. Їх вага: 101,2 й 96,9 г. Напрошуються припущення, що перед нами — грошово-вагова система, яка складалася з цілої й половинної гривен. Однак ті дві гривни малої ваги з Бурзького скарбу досі залишаються сдиними відомими наукі. Поки що передчасно мовити про існування такої системи. Тим більше, що серед незрівнянно більш поширеніх київських і новгородських гривен ще не траплялися зливки половинної ваги.

На мою думку, північноруські гривни потрапили на Готланд з Північно-Західної Русі. Ймовірніше від усього, з Псковської землі, бо в Новгородській вони невідомі. У свою чергу, зливки могли бути привезені туди з Прикам'я, на що вказує їх нахождення в скарбі разом із «коржиками» камського срібла. Швидше за все, гривни були привезені на Готланд як сировина для ювелірного чи монетного виробництва. Якраз у середині XII ст. там розпочинається карбування власних монет.

Вивчення технічних особливостей північноруських гривен дало, як мені здається, важливі результати. Цікавою виявилася техніка відливання й, особливо, наступного розплющування монетних зливків. Дослідження привели до висновку, що заготовки відливалися у відкритих формах, зроблених найчастіше недбало. Київські та новгородські гривни також виготовлялись у таких формах, але виконані набагато ретельніше. Можливо, форми для північноруських гривен просто видавлювали в землі чи піску. Внаслідок недосконалості процесу литва форма північноруських гривен звичайно виходила неправильною, краї зливків широкими, а то й рваними. Довжина, ширина й товщина, а також конфігурація зливків є найрізноманітнішими. І все ж таки всі ці гривни належать до північноруського типу, бо їх об'єднують загальна вага й форма заготовки, ромбо- чи елліпсоподібна, й, особливо, — обов'язкове розплющування чи розковування поверхні.

Нумізмати звичайно оминають увагою причини розковування поверхні північноруських гривен. Лише Б. О. Романов обережно зауважив, що воно може бути пов'язане з перевіркою якості металу³⁶. На мій погляд, думка про розплющування кінців або всієї поверхні монетного зливка виникла тоді, коли почали відливати «київські» гривни надто великої порівняно з їх поперед-

никами ваги — згідно норми новгородських гривен. Вони були незвичними для людей, їх, мабуть, остерігалися брати на ринку. Відповідність у вазі тих важких «кіївських» гривен новгородським в очах покупців ще не означала однаково високої якості срібла. Напевне, тому й народилася ідея випробовувати нові зливки методом розплющування.

Відомо, що високопробне срібло є дуже пластичним, легко кується без розривів і тріщин. Чим нижчою є проба срібла, тим гірше воно витримує розплющування. Тому висловлю обережне припущення, що найважчі екземпляри північноруських гривен (200 г і більше) можуть бути в дійсності важкими «кіївськими», підданими перевірці молотом. Мое припущення певною мірою підтверджується спостереженнями М. П. Бауера над важкими «кіївськими» зливками: на багатьох він помітив сліди молота³⁷. Сказане тим більше стосується справжніх північноруських гривен, що відливались за іншою ваговою нормою, ніж новгородські й важкі «кіївські». Північноруські монетні зливки мали викликати ще більшу, ніж важкі «кіївські», недовіру на ринку.

Спочатку, напевне, північноруські гривни відливались за формуєю авторитетних на всіх східнослов'янських землях кіївських, що мало викликати довір'я до них в народі. Однак швидко, мабуть, стало ясно, що товсті й короткі кінці таких зливків плющити дуже важко. Можливо, у зв'язку з цим придумали нову форму заготовки північноруської гривни — ромбоподібну з витягнутими вузькими кінцями, розковувати яку було набагато легше (рис. 2). Подібні зливки зберігаються в колекціях Ермітажу та Історичного музею, присутні в Бурзькому скарбі. Таким чином форма цих гривен відрівалася від традиційної форми кіївських, зробившись із шестикутної чотирикутною.

Та до якогось часу заготовки північноруських гривен зберігали головну ознаку кіївських: характерні трикутні виступи на подовжніх боках зливків. На мою думку, розпущені з ромбоподібних зливків з витягнутими вузькими кінцями північноруські гривни є одними з найдавніших за часом виготовлення (рис. 3).

Однак, ймовірно, коли минув деякий час після початку відливання ромбоподібних зливків, майстри дійшли висновку, що техніка такого літва є надто складною, тим більше, що в процесі розплющування первинна форма заготовки все одно порушується. Тоді форму спростили, відмовившись від трикутних виступів по боках зливка. На це вказує склад гривневої частини Бурзького скарбу, в якому серед 34 розкучих гривен лише 6 зроблено з ромбоподібної заготовки, всі інші — з еліпсоподібної.

Отож, від ромбоподібного зливка перейшли до еліпсоподібного. У музеїчних колекціях чимало гривен, виконаних з заготовки такої форми. Мабуть, спочатку використовували короткі, широкі й товсті зливки (рис. 4). Але далі, з огляду на труднощі їх розковування, перейшли до довших і вужчих, які наблизились у кінцевому рахунку до потовщеної в середині палички (рис. 5).

Уважне вивчення північноруських гривен дозволяє вважати, що зливки розковували відразу ж по відливанні. Зрозуміло, що розплющування срібного, досить товстого зливка потребувало значних фізичних зусиль, багатьох ударів молота й тривалого часу. Тому таке ґрунтовне розковування навряд чи могло виконуватися на ринку, під час угод купівлі-продажу. На користь моєї думки свідчить спостереження, відповідно до якого на багатьох гривнах видно сліди окремих ударів, завданіх, судячи за їх формою й виглядом,

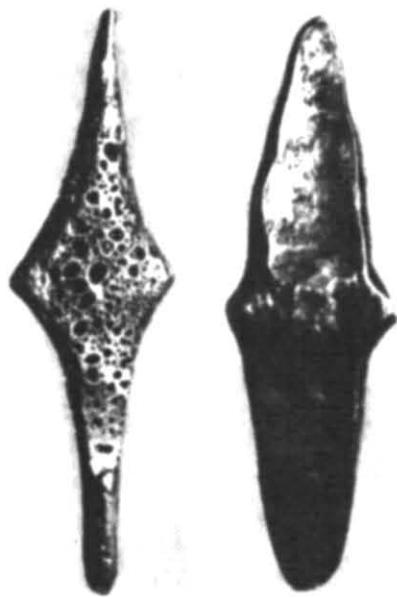

Рис. 2. Гривна з колекції Ермітажу.

Рис. 3. Гривна з колекції Ермітажу.

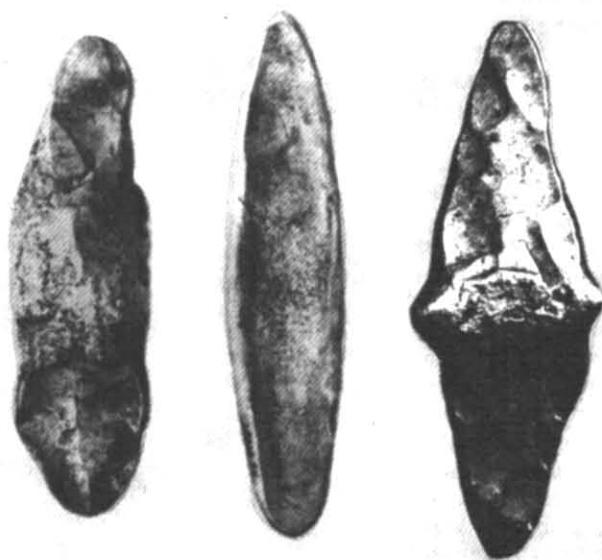

Рис. 4. Гривна з Готландського скарбу.

Рис. 5. Гривна з Готландського скарбу.

Рис. 6. Гривна з колекції Ермітажу.

воду давньоруських монетних гривн із розкутою поверхнею, які раніше називали чернігівськими. Визначити час іх обігу, територію поширення, місце серед гривен інших типів, вагову норму, причини плющення тощо допомогли дослідження скарбу, знайденої чверть століття тому на шведському о-ві Готланд.

Примітки

¹ Stenberger M. Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit.— Т. 1. Text.— Stockholm, 1958.— S. 232.

² Спасский И. Г. Русская монетная система.— М., 1957.— С. 32, 33.

³ Ильин А. А. Топография кладов серебряных и золотых слитков.— Пг., 1921.— С. 3.

⁴ Неклюдов В. М. О русских денежных слитках // Труды Отдела нумизматики Гос. Эрмітажа.— Л., 1945.— Т. 1.— С. 123 й далі.

⁵ Корзухина Г. Ф. Русские клады IX—XIII в.— М.— Л., 1954.— С. 22—27, 85; № 17.

⁶ Котляр Н. Ф. Еще раз о «безмонетном» периоде денежного обращения Древней Руси // Вспомогательные исторические дисциплины.— Л., 1973.— Т. V.— С. 152—169.

⁷ Летопись по Ипатскому списку.— СПб., 1871.— С. 226, 239.

⁸ Корзухина Г. Ф. Указ. соч.— С. 28.

⁹ Янин В. Л. Денежно-весовые системы русского средневековья.— М., 1956.— С. 170, 171.

¹⁰ Спасский И. Г. Русская монетная система.— Л., 1970.— С. 63.

¹¹ Романов Б. А. Деньги и денежное обращение // История культуры Древней Руси.— М.— Л., 1948.— Т. 1.— С. 395.

¹² Научный каталог-инвентарь № 2363 Отдела нумизматики Эрмітажа.— № 462—481.

¹³ Ильин А. А. Указ. соч.— № 220.— С. 52.

¹⁴ Орешников А. В. Опись серебряным слиткам из собрания Императорского Российского исторического музея // Труды Московского Нумизматического общества.— М., 1901.— Т. 2.— Вып. 1.— С. 220—221.— Таб. VI.— Рис. 21—25.

¹⁵ Научный каталог-инвентарь № 2363 Отдела нумизматики Эрмітажа.— № 482—494.

¹⁶ Самоквасов Д. Я. Основания хронологической классификации и каталог коллекции древностей.— Варшава, 1892.— С. 83.— № 4176—4179.

¹⁷ Черепин А. И. О гривненной денежной системе по древним кладам // Труды Московского Нумизматического общества.— 1901.— Т. 1.— Вып. 1.— С. 203—204.

¹⁸ Ильин А. А. Указ. соч.— С. 10.

поспіхом. Слід гадати, що особливо недовірливі контрагенти прямо на ринку бажали упевнитися в якості срібла, вдарюючи по гривні обухом бойової сокири чи руків'ям ножа. Саме так виглядають сліди вторинних ударів на багатьох гривнах (рис. 6).

Поряд із розплощуванням при виготовленні й вторинними ударами на ринку північно-руські гривни випробовували на якість металу ще й вигинаючи їх руками чи іншим способом. Багато зливків скарбу з Бурге вигнуті у формі лука, деякі мають залуччені в спіраль кінці. Є подібні гривни й у музеїчних колекціях.

Такими виглядають деякі міркування з при-

воду давньоруських монетних гривен із розкутою поверхнею, які раніше називали чернігівськими. Визначити час іх обігу, територію поширення, місце серед гривен інших типів, вагову норму, причини плющення тощо допомогли дослідження скарбу, знайденої чверть століття тому на шведському о-ві Готланд.

- ¹⁹ Бауэр Н. П. Денежный счет Русской Правды // Вспомогательные исторические дисциплины.— М.— Л., 1937.— С. 225.
- ²⁰ Bauer N. Die Silber- und Goldbarren des russischen Mittelalters Ein archäologische Studie // Numismatische Zeitschrift.— Wien, 1929.— Bd. 62.— S. 115/39.
- ²¹ Романов Б. А. Указ. соч.— С. 395, 396.
- ²² Летопись по Ипатскому списку.— С. 601.
- ²³ Спасский И. Г. Русская монетная система.— Л., 1970.— С. 65.
- ²⁴ Черепнин А. И. Указ. соч.— С. 203.
- ²⁵ Бауэр Н. П. Денежный счет Русской Правды.— С. 225.
- ²⁶ Янин В. Л. Денежно-весовые системы русского средневековья.— М., 1956.— С. 45; Спасский И. Г. Указ. соч.— С. 65.
- ²⁷ Berghaus P., Dolley R. H. M., Linder Welin U. S., Malmer B., Nyblén E., Rasmussen N. L. Gotlands Största silverskatt funnen vid Burge i Lummelunda // Gotlandskt Arkiv.— 1969.— 41.— S. 7-60.
- ²⁸ Berghaus P., Dolley R. H. M., Linder Welin U. S., Malmer B., Nyblén E., Rasmussen N. L. Op. cit.— S. 12—19.
- ²⁹ Ibid.— S. 50—51.
- ³⁰ Ильин А. А. Указ. соч.— С. 5.
- ³¹ Бауэр Н. П. Денежный счет Русской Правды.— С. 225.
- ³² Корзухина Г. Ф. Указ. соч.— С. 133, 134. Вважаю, що північноруські гривни випадково потрапили до цього дорогоцінного речового скарбу тривалого накопичення.
- ³³ Янин В. Л. Указ. соч.— С. 171—172.
- ³⁴ Бауэр Н. П. Денежный счет Русской Правды.— С. 225, 234, 235.
- ³⁵ Rasmussen N. L. Mark // Kulturhistoriskt leksikon for nordisk middelalder.— Kobenhavn, 1966.— В. XI.— Sp. 420—423.
- ³⁶ Романов Б. А. Указ. соч.— С. 395, 396.
- ³⁷ Bauer N. Op. cit.— S. 118/42, 120/44.

Н. Ф. Котляр

О ТАК НАЗЫВАЕМЫХ ЧЕРНИГОВСКИХ ГРИВНАХ СЕРЕБРА

Исследованы остававшиеся долгое время загадочными так называемые черниговские гривны. Изучение клада этих гривен, найденного на о. Готланд в Балтийском море в 1967 г., позволило автору определить время появления и бытования, метрологические характеристики, технику изготовления «черниговских» слитков. Установлено, что они были распространены как на севере Южной Руси, так и в Руси Северо-Западной и Северо-Восточной. Они возникли чуть позже киевских и примерно одновременно с новгородскими гривнами; в конце XI — начале XII вв. Весовая норма этих гривен (около 196 г), по мнению автора, восходит к скандинавской марке серебра того же веса. Изучение ареала дает основания предполагать, что основным районом изготовления и обращения этих гривен были северорусские земли.

N. F. Kotlyar

ON THE SO-CALLED CHERNIGOV SILVER GRIVNA

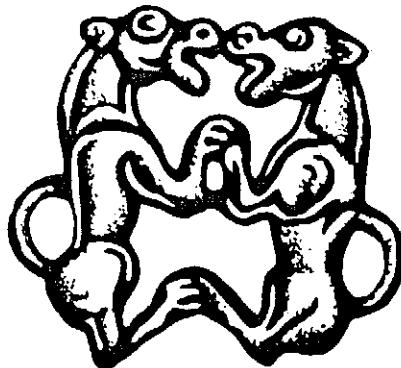
The author describes the so-called Chernigov grivna which for a long time remained mysterious for researchers. The study of a hidden treasure of the grivna found in the territory of island Gotland in the Baltic Sea in 1967 has permitted the author to determine the period of origin and existence, metrological parameters, technique of production of «Chernigov» silver Bullions. It is stated that they were spread both in the north of Southern Rus and in North-Western and North-Eastern Rus. They appeared somewhat later than the Kiev grivna and approximately simultaneously with the Novgorod grivna; at the end of the 11th and beginning of the 12th cent. The weight standard of these grivnas (about 196 g), in the author's opinion, goes back to the Scandinavian standard of silver of the same weight. The study of the area of distribution permits supposing that North-Russian lands were the main region of production and circulation of the grivna.

Одержано 05.10.90

«АРХЕОЛОГИЯ», № 2, 1995 г.

ДИСКУСІЇ

ДЕЯКІ ЗАУВАЖЕННЯ З ПРИВОДУ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНОГО МАТЕРІАЛУ

В. І. Кузін-Лосєв.

Продовжуючи дискусію у журналі «Археологія»*, у статті наголошується на підходах, що існують у семіотиці для з'ясування того місця, яке посідали елементи культури в загальному її просторі.

Ідеї та положення Ю. О. Шилова з приводу інтерпретації археологічних джерел давно вже вийшли за межі Інституту археології НАН України і стали об'єктом уваги багатьох археологів. Цьому, зокрема, сприяло і активне пропагування Ю. О. Шиловим своїх ідей. Поява його послідовників поставила питання про виникнення нового напрямку у дослідження курганів доби бронзи.

Ю. Я. Рассамакін та М. О. Ричков у своїх статтях приділяють увагу загалом методіці дослідження курганів, доводячи, що з усіх розкопаних на Україні, жоден курган не може беззаперечно вважатися антропоморфним¹. До їх аргументації можна додати, що фігурні насипи, якби такі існували, не могли б залишитися поза увагою широкого кола дослідників. Адже під час розкопок будь-яка неординарність археологічної пам'ятки завжди сприймається з підвищеною увагою й надією на її унікальність. На жаль, Ю. О. Шилов, посилаючись на своєрідні кургани пам'ятки Північної Америки та проводячи типологічні паралелі з євразійськими², не наводить для порівняння фотографії або рисунки американських курганів (маундів), у крайньому випадку не посилається на загальнодоступні джерела, наприклад, фотографію кургану поблизу м. Пітсбурга, наведену в першому томі «Міфів народів світу» (с. 514). Це стало б наочним прикладом дійсної неординарності насипу. Якби наші кургани мали таку ж виразність та закінчену конструктивність як північноамериканські, то суперечки з приводу їх антропоморфності та зооморфності як такої не було б, як не існує її з приводу специфічних форм та фігуративності зрубних курганів.

За всієї важливості й визначальному значенні для подальших реконструкцій результатів польової археології вважаємо, що головна проблема знаходиться в іншій сфері. Більшість археологів, які мали справу з розкопками курганів, володіють достатньою фаховою кваліфікацією для того, щоб оцінити можливості використання методів для реконструкцій, які пропонує Ю. О. Шилов. Адже невипадково, що за багато років популяризації своїх ідей йому не вдалося знайти більш-менш широкого відгуку у археологів. Справа не в консерватизмі, як це стверджує Ю. О. Шилов, а в тому, що нині рівень дослідження курганів є досить високим, і навряд чи вдастися найближчим

* Продовження дискусії з приводу статті Ю. О. Шилова, надрукованій в журналі «Археологія» № 4 за 1992 р.

часом його знизити на стільки, щоб сприймати новації у методах розкопок без належної критичності.

У підході до інтерпретації археологічних матеріалів доби бронзи Ю. О. Шилов іде шляхом, який став уже традиційним. Ознайомившись з працями з ведичної міфології та самою «Рігведою», він почав переносити мотиви та образи твору на археологічний матеріал. Зокрема виникла ідея співвіднести образи Індоєвропейської міфології з конструкціями курганів і спробувати знайти антропоморфні та зооморфні курганні насипи або досипки. Надалі археологічні джерела підганялися під цю ідею — показовим є приклад із Старосільським курганом, який наводить М. О. Ричков³. У дискусіях з ученими-колегами одним з важливих доказів для Ю. О. Шилова є посилання на «Рігведу» та праці з ведичної міфології. І якщо з приводу особливостей стратиграфії курганів, їх первинного вигляду, реконструкцій, археологам було що заперечувати, то на різноманітні семантичні побудови та екскурси у ведичну міфологію вони не могли знайти адекватних відповідей. Як наслідок, позиції Ю. О. Шилова саме у цій сфері досі залишаються непохітними, завдяки чому і всі інші його реконструкційні побудови, врешті-решт, придбали відносну усталеність. Більше того, подібна непохітність створює довкола побудов Ю. О. Шилова певний ореол науковості: дійсно, не можуть його колеги-археологи впевнено довести невірність його концепцій, а тому свідки дискусії вважали, що концепції загалом вірогідні, а постійна критика і «затискування» є ні чим іншим, як проявом консерватизму. І ніхто не завдався питанням: а чи справа археологів вирішувати проблеми з тієї сфери, до якої археологія не має ніякого відношення? Археологія — історична дисципліна, що має свою, відносно вузьку, галузь застосування. Коли в нас виникають якісь питання, ми звертаємося за призначенням, а не вдаємося до послуг людей, які не мають до наших проблем безпосереднього відношення. Чому ж у нашому випадку можлива розмитість та нечіткість предмету дослідження?

Це питання відсилає нас до досить-таки тривалої дискусії про предмет археології, що час від часу спалахувала на сторінках «Радянської археології», а потім — «Російської археології». Гостра полемічність і навіть деяка жорсткість притаманна дискусіям, зумовлювалася принциповістю поставлених питань, від вирішення яких залежить, зокрема, той напрямок, яким піде дослідницька робота в археології. З одного боку висовується теза про «обмеженість завдань археології, неправомірність вирішувати тільки її методами, в її межах широкі історичні проблеми, необхідність синтезу різних джерел та неминучість формування особливої науки (або наук) синтезу»⁴. Інша сторона, маючи деякі розбіжності, загалом сходитьсья у тому, що об'єктом археології постає «не лише світ речей стародавніх суспільств, але й самі ці суспільства як цілісності, що функціонували за давніх часів»⁵. Ю. О. Шилов поділяє погляди другої групи дослідників. Для нього археологія стала тією відправною точкою, відштовхуючись від якої, він намагається проникнути у духовний світ стародавніх суспільств.

Було багато доводів та побудов на захист тієї чи іншої концепції, але, на жаль, ніхто з дослідників так і не звернувся до формально-дедуктивного аналізу предмету науки як такого. Будь-яка наука, наукова дисципліна має свої чіткі межі досліджень, свої завдання, свої закони та методи і є єдиною замкненою системою. Кожній науці притаманний процес формалізації (що власне і є ознакою науки) — відволікання від конкретного й підміна його якимись абстрактними одиницями, з якими тільки і можна проводити формальні операції, які не будуть залежати від змісту та наповнення одиницями. Одиниці системи мають бути абстрактними, безпристрасними і перетвореними в знаки. Остаточна кількість знаків надає замкненість будь-якій науковій дисципліні, перетворює її в певний суцільний організм і навпаки — не маючи закінченого набору елементів, система не зможе нормально функціонувати, адже постійне введення все нових елементів призводить до повної її перебудови. Яскравий приклад подібного явища знаходимо в загальновідомій ситуації, в якій опинилася фізика на межі XIX—XX ст. Все нові факти, які вводилися в фізичні теорії, що вже існували та були побудовані на законах ньютонівської механіки, теорії електромагнітних полів та інших призвели до то-

го, що не вдавалося пов'язати всі фізичні явища та створити закінчену систему. Тільки праці Е. Резерфорда, М. Планка, П. та М. Кюрі, Н. Бора, А. Ейнштейна дозволили виділити в класичній фізиці певне коло фактів, що не вписувалися до раніше відкритих законів, та на їх підставі створити самостійну галузь фізики. Розуміння того, що потрібна спеціалізація, дозволило фізиці вийти з кризи.

Постійне введення в археологію все нових елементів та методів досліджень призводить до того, що археологічна система стає відкритою і не може нормально функціонувати, тобто, відбувається «засмічення системи». Археологія займається вивченням стародавнього світу речей: посуду, зброї, прикрас тощо. Введення в це коло чужерідних елементів, наприклад, понять «рід», «сім'я», «міф», призводить до того, що під час опису того ж посуду за формоутворюючими ознаками, коли вибудовується певний типологічний ряд: горщик, банка та дешо — несподівана поява такого поняття як «віковий клас» здатна зламати увесь типологічний ряд. Поділ уже буде відбуватися не за формою посуду, а за ознаками, пов'язаними з віком похованого, і тим самим археологічна типологія зламається. Цілком можливо, що за таких умов зможемо одержати деяку інформацію, яка стосується вікових класів, але при цьому загубимо археологічну інформацію про посуд, що випливає з археологічної типології. Це той випадок, про який писав Л. С. Клейн: «...виділення емпіричних типів, які сприймаються за «природні», (у розумінні — культурні)»⁶. Виділяючи типи, пов'язані з певними віковими класами, ми, можливо, отримаємо «природну» типологію, але загубимо емпіричну, хоча при цьому відчуття правильності виділеної емпіричної типології залишатиметься, але йому не буде вистачати доказовості на формальному рівні. Побудована нова типологія зламає стару археологічну типологію, або точніше, не буде збігатися з нею. Подібні парадокси примушують сумніватися в існуванні виділених археологічних культур, як реальності, а не змодельованої цілісності, і навіть у самій можливості археологічних досліджень, сприяють запереченню, здавалося б, непорушних визначень та понять археології⁷. А справа в тому, що у параметри археології закладаються елементи, запозичені з зовсім іншої наукової дисципліни — етнології — сторонній елемент для археології призводить до збою усієї системи. Коли говорять про емпірично виділений археологічний тип, це ще не означає, що він виявляється природним, тобто таким, яким його розуміли і сприймали носії певної археологічної культури. Археологи працюють з матеріалом, користуючись власними методами і вирішують цілковито свої завдання. З'ясувати як сприймалась та чи інша річ людьми, які користувалися нею у стародавні часи справа культурології, а вже ніяк не археології. Так вже трапляється, що деякі речі або явища стають об'єктом вивчення кількох наукових дисциплін. Посуд становить інтерес і для археологів, і для етнологів, і для мистецтвознавців — кожен з них отримує про посуд певну інформацію, синтезувати ж отримані таким чином дані має вже якесь нова наука, котра буде зацікавлена в накопиченні найрізноманітнішої інформації про минуле з тим, щоб вивчати його у всій повноті. Л. С. Клейн пропонує назвати галузь дослідження, яка операє археологічним матеріалом, але не ставить перед собою суто археологічних завдань — парархеологією⁸. На наш погляд, принципового значення назва не має, головне — розмежування предмету дослідження з археологією.

Все з більшою наполегливістю треба говорити про те, що в надрах археології відбувається формування нової наукової дисципліни. Дослідники все частіше звертаються до суміжних наук, вага яких в історичних реконструкціях, як правило, переважає вагу археології. Проблеми, що ними вирішуються — різноманітні за спектром і охоплюють широке коло питань: від вивчення форм соціальної організації стародавніх суспільств до реконструкції їх світогляду. У подібних дослідженнях немас нічого хибного, якби і вони не видавалися за один з напрямків археології. Причина подібного явища — у підміні археологією історії традиційних суспільств (праісторії), у тому, що «...в археологію постійно вливається потік людей з широкими гуманітарними і соціально-історичними запитами, але здебільшого без достатньої археологічної підготовки. Вони намагаються вирішувати соціально-історичні пробле-

ми, причому простими прийомами, і вірять, що це можливо... Вони хочуть ввести в саме визначення науки, що вибрали, своє право на прості методи й широкі висновки, на «дилетантські вилазки» за традиційні межі. Ось те середовище, на якому зростає концепція археології, возведена до історії. Подібна концепція пропонує готові рішення широких проблем, тоді як протилежна пропонує тільки напівфабрикати, над якими працювати і працювати. Інша справа, що готові рішення час від часу закінчуються банкрутством. Це нічому не вчить ентузіастів швидких та простих рішень»⁹. До чого призводять «дилетантські вилазки», якщо не сказати, цілий дилетантський наступ — демонструє Ю. О. Шилов. Візьмемо, наприклад, його періодизацію розвитку курганної археології. 2 етап за цією періодизацією, визначений Ю. О. Шиловим як культурозначаючий, є ніщо інше, як початок наукового вивчення курганів, і йому більше пасує назва «археологічних». Запропонована В. О. Городцом археологічна періодизація доби бронзи, культури, що їм були виділені, використовуються вченими до теперішнього часу і залишаються наріжним каменем археології доби бронзи Південно-Східної Європи. Звинувачувати В. О. Городцова у тому, що він вивчав кургани як археолог теж саме, що ображатися на вчителя, який примушує школярів вивчати абетку. Важко уявити на скільки був би відтягнутим початок 3 та 4 етапів періодизації Ю. О. Шилова, якщо б не були проведенні дослідження курганів археологічними методами: «...перш ніж приступати до розпізнавання та виділення культурних типів ми повинні володіти знанням про археологічні культури, повинні мати їх уже виділеними»¹⁰.

Незнання предмету свого дослідження призводить Ю. О. Шилова до ще більшого казусу. Виділяючи 4 етап та визначаючи його як синтезуючий, тобто спрямований на розшифрування міфотворчості будівельників курганів, Ю. О. Шилов вважає себе першовідкривачем подібного етапу у вітчизняній науці, не підозрюючи, що ще у 1976 р. вийшла друком праця Л. А. Лелекова «Відображення деяких міфологічних уявлень в архітектурі східноіранських народів у першій половині I тисячоліття до н. е.», в якій розглядається відображення міфологічних уявлень у поховальних конструкціях їх будівельників. За час, що минув після її надрукування, наука не стояла на місці. З деякими твердженнями Л. А. Лелекова можна не погодитись або по-іншому їх інтерпретувати, але і досі непокітною залишається теза, що поховальна споруда, гробниця «...в іndoіранській та усій іndoєвропейській міфології трактується як мікрocosmos, відповідно, її планування осмислювалося як мініатюрне відтворення структури Всесвіту»¹¹. У цьому формулюванні закладено головний методологічний принцип вивчення суспільств праісторії — наявність у культурі якоїсь єдиної моделі, структури, що реалізується у різноманітних формах людської діяльності, наприклад, у пам'ятках матеріальної культури, соціальних інститутах, вербальних текстах — суцільна семіотизація культури. Тепер стало очевидним, що усі сфери і явища культури пронизуються, як правило, єдиною організуючою структурою. Розуміння структури дозволяє пов'язати різні знакові системи, вишукувати семантичні ряди, виявляти взаємну співвіднесеність різних елементів культури. Такий підхід до вивчення міфології розроблюється тартусько-московською семіотичною школою, що продовжує традиції так званої празької школи російських формалістів 30-х років. Ю. О. Шилов, вивчаючи семантику елементів матеріальної культури минулого, ведичну міфологію, повністю їх ігнорує, ніби не існує ні такої науки як семіотика, ні великої кількості праць з культурології та вивчення міфології.

Найлегше звернутися до «Рігведи» та екстраполювати окремі її частини на археологічний матеріал, забуваючи при цьому, що сам твір — дуже складна історична пам'ятка. До чого призводить поверховість у роботах над міфологією показує інтерпретація поховального обряду Ю. О. Шиловим. Ним запозичуються міфологічні мотиви та персонажі типу Матері-Землі та Батька-Неба, що належать до часу іndoєвропейської спільноти, і на їх підставі реконструюються і сам поховальний обряд, і його зміст по лінії смерть — від рождення/оновлення. При цьому робиться вигляд, що власним побудуванням не протистоять інші наукові концепції, хоча існує інший підхід для розуміння «АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1995 р.

поховального обряду. В іранських та деяких інших традиціях смерть людини розглядається як її перехід із земного світу у потойбічний. Завдяки порівняльному вивченю різних міфологічних систем, даних стимології, відновлюється найдавніший пласт іndoєвропейської міфології, в якій душа небіжчика знаходить собі місце у потойбічному світі на пасовищі або луках, що йому належать¹², і таким чином, не повертається до людей в оновленому вигляді. Тобто ми маємо вже два підходи до інтерпретації поховального обряду: циклічний та лінійний. Можна їх об'єднати та висунути третій, скажімо, синтезуючий, а якщо завдатися метою, то можна створити і четвертий. Можна до безкінечності розплоджувати концепції та пишатися своїм авторством, але для чого? У наукі матеріали вивчаються так, щоб знаходити одне-єдине правильне пояснення усій сумі фактів, а не для того, щоб нанизувати різні гіпотези та припущення. Це, безперечно, досить складна справа, але це — специфіка науки, а не науково-популярних видань.

Археологія знає зразкові приклади семіотичного вивчення археологічних культур. Такий авторитет у цій галузі, як Д. С. Раєвський відзначає: «...дослідження будь-якої культури архаїчних суспільств не може бути здійснене без відтворення властивої їй моделі світу, яка виступає у такому суспільстві як формотворчий фактор в усіх видах людської діяльності...»¹³. Очевидно, слід детально зупинитися на методології вивчення праісторичних суспільств, без чого не зрозуміти функціонування і розвитку міфології, по-заяк у дискусії торкнулися проблеми її вивчення, протікання культурологічних процесів у традиційних суспільствах. Саме помилки у методології дослідження традиційних суспільств призводять до появи наукових праць, які нам демонструє Ю. О. Шилов.

Фактично, вся історія традиційних суспільств зводиться до заміни одних структур іншими. Це видозмінює усі боки культури, у тому числі й соціальну організацію суспільства. А оскільки соціальна організація частіше опинялася у центрі уваги вчених, то і вся історія традиційних суспільств зводилася до історії соціальних структур. У свій час К. Леві-Строс при вивчені минулого запропонував принцип розмежування людських суспільств за ознакою: «гарячі» та «холодні», ті які зазнають змін, і навпаки. Традиційні суспільства віднесені ним до тих, які не зазнають змін, застигли, тобто «холодних», у яких історичні події, внаслідок внутрішньої спрямованості культури, в їх класичному розумінні, як перебіг подій у одному напрямку, обумовлений індивідуальністю та унікальністю кожної події, не сприймалися як такі, що впливають на культуру. Циклічний характер перебігу подій, постійне повернення до однієї й тієї ж точки, фактична замкненість, притаманні традиційним суспільствам, були розкриті у багатьох працях етнологів. Але не-зважаючи на ці особливості традиційних культур, ми не можемо не констатувати, що суспільства не могли залишатися незмінними протягом тисячоліть, трансформації в них відбувалися, і торкалися вони станового хребта культури — її структури. К. Леві-Строс запропонував розуміти під історією традиційних суспільств історію структур¹⁴. Вивчення структур дозволяє утримати загальну канву змін суспільства на великому історичному проміжку, і якщо враховувати кожну структурну зміну як подію, то загалом вимальовується перспектива історичного процесу епохального характеру.

При вивченні праісторії проблема, зрештою, зводиться до визначення того кола джерел, текстів, які дали б можливість знаходити і описувати структури, що використовувались тією чи іншою історичною культурою. Ось тут і починаються труднощі для істориків. Одна справа, коли етнологи аналізують культуру народів архаїчного вигляду, що існували або нещодавно існували, виявляють особливості структур цих культур, з'ясовують механізми їх функціонування у культурі традиційних суспільств, конкретне їх втілення у практичному житті, з'язок через подібні структури різних сфер культури, що, зрештою, і призводило до розуміння самої культури у всій індивідуальності та своєрідності як феномена у загальному ряду історично близьких культур, і зовсім інше, коли знаючи тільки передбачені історичні генетичні зв'язки археологічних культур з носіями певних історичних або сучасних культурних традицій, починають виділяти з цього загального масиву ті пла-

сти, зокрема наративні, які можна співвіднести з археологічними культурами. І далі робота дослідників полягає у знаходженні у кожному конкретному випадку тієї знакової системи, в якій структури найбільш повно знаходили б свій вираз, яка могла б бути описана зручними для нашого розуміння за собами. З видозмінюванням культури її складові частини не зникають безслідно. Багато елементів переходятять у інший культурний простір цілими блоками і, де видозміни торкаються відносин лише між цими блоками і в такому вигляді продовжують існувати. Прості складові (на рівні окремих мотивів, форм, стилістичних прийомів, комплексів) як елементарні одиниці складніших утворень являють собою частини набору, у якому комбінацій взаємного з'єднання цих складових буде тим більше, чим простіша і менша сама операційна одиниця, чим менша семіотизація культури.

Цей діахронний зріз культури, що обумовлює зближення та ототожнення структури археологічних пам'яток зі структурами наративних текстів, дозволяє наповнити археологічний матеріал, конкретним змістом міфологічних, фольклорних, обрядових та інших текстів. Інший принципово важливий момент структури стосується синхронного зрізу культури.

Аналіз структури тексту має на увазі розгляд структури як складового цілого, яке принципово може бути розчленовано на частини, що його складають (опріч включення усієї структури в окремі знакові системи, деякі і її елементи включаються у змістові коди), але одночасно з цим структура виступає як єдине ціле, носієм певного міфологічного змісту та концептуальною схемою. Структура, таким чином, виконує дві функції у культурі: комунікативну і модельючу. Синтагматичне її вивчення дозволяє дослідити концептуальний зміст, виявити істотні та визначальні протиставлення у плані змістової організації міфологічного універсуму, де семантичний зміст кожного елементу структури визначається його відношенням до інших елементів цієї структури. Потрапляючи до інших текстів у вигляді складової частини коду, елемент продовжує нести своє семантичне навантаження, змістове значення, що було закріплене за ним у синтагматичній структурі, й тим самим переносить й саму структуру. Відбувається суцільне структурування культурного простору за однією заданою схемою, і тут структура виявляє свій парадигматичний характер. Структура пронизує всі галузі культури, і це дозволяє пов'язати між собою такі зовсім різні джерела як писемні та матеріальні. Виявлення такого механізму «роботи» культури в традиційних суспільствах призводить до висновку про тотальну семіотизацію усіх сфер культури. Звідси випливає, що свідомість народів традиційних культур, яка отримала назву міфологічної, схильна до всеосяжної семіотизації. Далі затвердилась думка, яка стала аксіомою етнології, про повне панування міфологічного мислення в традиційних суспільствах, обумовлене загальною семіотизацією культури. Ю. О. Шилов теж віддає належне подібному погляду, цитуючи О. М. Фейденберг, що «міфом служить і дійство, і речі, і мова, і побут». За умови загальної характеристики традиційних суспільств та порівнянні їх із суспільствами зовсім іншого вигляду, наприклад, сучасної західної культури, подібний погляд цілком доречний, але при більш детальному аналізі виявляється, що не все є таким однозначним. Д. С. Раєвський, який тонко відчуває матеріал, при вивчені скіфської культури зіштовхнувся з проблемою особливостей міфологічного мислення і межах його поширення в єдиному культурному просторі. Проблема мала принципове значення, тому він навів різні думки про ступінь міфологічності в культурі. Ключем до неї може слугувати точка зору Ю. М. Лотмана та Б. С. Успенського про необхідність наявності у культурі двох систем, які до кінця не перекладаються¹⁵. Зупинимось на цьому моменті.

У традиційних культурах кожна річ повинна виконувати роль символа, володіти знаковим статусом і займати строго власне місце, яке визначається її статусом у культурі. Але деякі елементи культури отримували відносну або безперечну самостійність, що надає їм у знакових комплексах певну свободу і призводить до десимволізації знаку. Намагання визначати семантичний статус, наприклад, посуду у поховальному комплексі зрубної культури за місцем, яке він займав у похованні, і з цього робити семантичні побудови, не

«АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1995 р.

99

настільки вже й беззаперечне, як це здається на перший погляд. Посуд цілком міг придбати самостійний статус, інакше кажучи, на побутовому рівні в певний проміжок часу вже не уявлялось важливим, де він буде знаходитись у похованні і яку, з точки зору символічної значущості, буде відігравати роль. Якщо його вже якось і орієнтували, то лише за традицією, яка, у свою чергу, могла дотримуватися з більшою чи меншою постійністю (під традицією, у даному випадку, ми розуміємо статус речі, який не має безумовно семіотичного характеру і розглядається як повторення певних дій у силу звички, не надаючи їм, при цьому змістової значущості, за якою стояв би певний міфологічний універсум). Сама ж традиція цілком могла зходити до передзрубного часу, і, у такому разі, «на плечах» традиції ми вийдемо до розуміння семантичного статусу посуду швидше у передзрубний час, аніж у власне зрубний. Символ «...легко вилучається із семантичного оточення і настільки ж легко входить до нового текстового оточення. З цим пов'язана його істотна риса: символ ніколи не належить якомусь одному синхронному зрізу культури — він завжди пронизує цей зріз по вертикалі, приходячи з минулого і увіходячи до майбутнього... Це і створює той значний резерв, за допомогою якого символ може вступати у несподівані зв'язки, змінюючи свою сутність, і деформуючи непередбаченим чином текстове оточення»¹⁶. Згадаємо аналогії з етнографії, де пояснення обряду або значення речі зовсім відрізнялося від того, які вкладалося в них під час виникнення. Подібне становище часто археологами не передбачається і до уваги не береться, а тому речам приписуються значення, далекі від реальності. Для того, щоб цього запобігти, недостатньо знати загальний характер вивчаємої культури, необхідно чітко уявляти внутрішній поділ культури на ряд самостійних субкультур або, за словами Ю. М. Лотмана та Б. С. Успенського,— систем. Від належності до них буде залежати статус елементів культури у знакових системах.

Звернемось безпосередньо до аналізу текстів, присутніх у традиційних культурах. Це так звані тексти з традиційною семантикою (ТТС) і тексти з породжуючою семантикою (ТПС)¹⁷. Як правило, подібні тексти існують в культурі одночасно і умовно поділяють її на дві частини, по лінії належності до загального семантичного поля, яке посідає домінуюче місце і задає загальний тон у культурі. Тексти з традиційною семантикою — це вже існуючий набір елементів, який увійшов до щільної тканини культури, де кожний елемент має своє задане місце, обумовлене сталими семантичними зв'язками. Тексти з породжуючою семантикою завдяки новизні або високій оригінальності не проникають у масову культуру, не знаходять семантичних зшеплень з іншими елементами культури і залишаються виключеними із загального культурного контексту. Визначення належності елементу культури до тієї чи іншої групи текстів стас необхідно умовою для з'ясування семантики цього елементу. Звертання до доби ранньої бронзи і безперечно до ямної археологічної культури під таким кутом розуміння дозволяє виявити плин протікання культурологічних процесів у степовій зоні Східної Європи, що в свою чергу впливала на зміст міфологічних систем та їх складових.

Ямна, як і інші культури доби бронзи степової частини Євразії, характеризується пануванням канонічних текстів, які подані геометричним орнаментом, розташованим перш за все на керамічному посуді, де «інформація буде утримуватися не в тексті й з нього вилучатися вже одержаною, а знаходитьсь поза текстом, з одного боку сторони, але й буде вимагати наявності певного тексту — з іншого, як неодмінної умови своєї прояви»¹⁸. Тобто знак виступає не як джерело інформації, а як її збудник і призначається для комунікації, передачі тексту — наявна ознака ТТС. Але на певному етапі існування ямної культури у мистецтві її західних областей з'являються реалістичні зображення на антропоморфних стелах. На зміну старим знакам, канонічні «граматиці культури» приходять нові символи, які відрізняються більшою конкретністю, і тим самим обмежують можливості вкладеної в них інформації, вимагали нових семантичних відношень між елементами. Тоді доречно пов'язати появу нових образів в одній з галузей культури (образотворчої), з виникненням ТПС. Процес появи ТПС супроводжувався руйнуванням канонічних положень культури, традиційних структур, виробленням символів з

семантичним наповненням спроможним виступати самостійними текстами — символи, придбавши самостійність, перетворюються в прості повідомлення, «текст-зміст», і в цьому протистоять «текстам-виразам»¹⁹. Насиченість десимволічними елементами дозволяє говорити про ступінь десимволізації на зламі традиційних культур, її розкріпачення, появу більшого простору для самостійності й відходу від заданих символів і трафаретів, що в свою чергу призводить до появи нової семантики, ТПС.

Погоджуючись з думкою про те, що антропоморфні стели були виготовлені носіями ямної культури, зауважимо: крім стел на інших речах реалістичні зображення не зустрічаються. Це дозволяє поставити питання, враховуючи, що стели у соціальному плані пов'язані із соціальною верхівкою суспільства, про побутування текстів з породжуючою семантикою, які більш незалежні від символізму і традиції, тільки з верхніми верствами суспільства. Етнологічні дослідження начебто підтверджують, що саме племінна верхівка була тим середовищем, в якому йшло формування нових явищ культури, що саме там виникли нові форми мистецтва, в яких була акумульована суспільна праця. Оскільки ТПС були притаманні соціальним верхам суспільства, цілком вірогідне припущення, що в цих верствах суспільства «ямників» побутували верbalні тексти, які відрізнялися від тих, що були поширені на нижчих шаблях соціальної ієрархії і що вони мали напівлегендарний, напівміфологічний вид і наблизялися до епічних творів на кшталт кавказького нартського епосу або скандинавських «Едд».

Рецидиви появи реалістичних зображень мали тимчасовий характер. Виникнувши на певному етапі розвитку різних культур, ці зображення потім зникають. Можливо, що зникнення подібних явищ культури пов'язане зі зміною археологічної культури і фіксус злам усієї культури, у ході якого тенденції губилися, що логічно призводить до думки про долю носіїв цих тенденцій. Збройні конфлікти та сутички з сусідами забирали, як правило, в першу чоргу верхівку суспільства, а з ними і певні культурні надбання всього суспільства. Подібний хід був би дуже простим. Культура володіє своїми внутрішніми законами розвитку і функціонування, тому зміни, що в ній фіксуються, могли бути наслідком не лише зовнішніх діянь. Традиційні культури з їх загалом «однорідною семіотизацією»²⁰ розвиваються за загальними законами семіотичних систем, у тому числі, згідно закону структурної різниці між ядром системи та її периферією і навпаки²¹. Виникнення ТПС у ямний час сприяло появлі нових правил організації елементів усередині текстів, проходив розрив по лінії використання традиційних структур у культурі. Це породило наявність як мінімум двох паралельно існуючих систем. Але існування їх у ізоляції уявляється неможливим: постійна комунікація між носіями цих систем призводить до перехресних взаємовпливів, поки в певний час у момент новоутворення повністю не проникають у систему, що раніше була протилежною і не стають там спочатку домінуючим, а потім пануючим. Як наслідок — верхівка суспільства ставала носієм точних правил семіотичних структур, а інші одноплемінники, навпаки, звільнялися від жорсткої регламентації. Згадаємо історичні та етнографічні факти: регламентація усіх сфер життя вождів, царів, їх найближчого оточення, за умов якої кожний вчинок, жест мали значення і наповнювалися змістом, існування точних правил користування речами, одягом, та іншим, а на другому полюсі — відносно вільна поведінка (у межах традиції і лише у порівнянні з верхівкою суспільства) рядових членів суспільства, більша відкритість і схильність їх до усього нового. Враховуючи це, процеси, які відбуваються у ступені за доби бронзи, виглядають зовсім по-іншому. Зміна ямної спільноти, в якій існували певні стандарти в усіх сферах культури, низкою археологічних культур можна пояснити зміною усередині суспільства тих структур, що використовувалися, і пріоритетів у ній: соціальна верхівка суспільства стає структурованою, семіотичною і закритою, а інша частина племені — вільною і відкритою. Як наслідок, відбуваються масові зміни у традиційних формах кераміки, поховальному обряді, проникають чужерідні елементи сусідніх культур, і з часом кожна локальна група набуває свого специфічного вигляду матеріальної культури (необхідно обговоритись, що тільки завдяки

відкритості більшої частини суспільства стали можливими масові кількісні зміни культури, а оскільки археологія в першу чергу працює з масовим матеріалом, це давало підставу археологам стверджувати про зміну археологічних культур). Поступово настає зворотний процес — усередині окремих культур (типу Аркаїм-Синташта) виникає субкультура знаті, що мала космополітичні риси²², існування яких, завдяки наднаціональному характеру, неможливе за умов закритої системи (ТТС). У зрубній культурі, що прийшла на зміну пам'яткам типу Аркаїм-Синташта, зникають археологічні зафіксовані ознаки військової знаті з її космополітізмом, одночасно з цим на кераміці «зрубників» з'являються окрім реалістичні зображення, тобто у наявності виникнення ТТС. Зміна явно структурованого планування поселень у формі кола типу Аркаїма ти Синташти більш вільною, без слідів дотримання строгих правил будування селищ у зрубний час свідчить на користь змін моделюючих установок у культурах та їх різної орієнтації. Таким чином, простежується певна циклічність у зміні характеру культур, яка була порушена у добу раннього заліза, хоча деські риси циклічності мають місце і в цей час: відцентрові сили, що визріли усередині зрубної культури (що простежується на прикладі існування різних локальних варіантів у попередній час у зрубній культурі), призводить до її зникнення і появи цілої низки нових археологічних культур передскіфського і скіфського часів. Подальший аналіз цього періоду стає важким з точки зору законів внутрішнього розвитку культури, тому що на перший план у складанні культури у постзрубний час виступає потужний зовнішній фактор впливу сусідніх культур, в яких існували знакові системи значно вищого рангу, наприклад образотворчий. У такому разі для опису того, що відбувалося усередині культури може бути припустимим закон зіставлення малого та великого алфавітів²³.

Таким чином, визначаються тексти за традиційною семантикою, тобто реально виділяються ті сфери культури, де її елементи були семантично значущими. Повертаючись до прикладу з місцем посуду у похованальному обряді зрубної культури, можна констатувати, що позаяк зрубна культура, без врахування нечисленних соціальних груп, загалом була представлена текстом з породжуючою семантикою, то семантика просторового розміщення похованального посуду у зрубний час буде разливчастою та нестійкою, і це цілком відповідатиме періоду утворення нових семантичних зв'язків і буде сходити, як вже відзначалося вище, до передзрубного часу. Спеціально обраний приклад з доби бронзи був наведений для того, щоб показати наскільки бувас складним питання про семантичне значення елементів культури. Торкаючись семантичної інтерпретації, Ю. О. Шилов зовсім не бере до уваги специфіку культури як єдиної системи, що має свої закони функціонування і розвитку, які безперечно впливали на семантичний зміст окремих елементів культури. Перш ніж займатися семантичними побудовами необхідно спочатку визначити характер самої культури і тієї її сфери, де існували семантично значущі знаки, не кажучи вже про такі складні явища як існування зовсім протилежних за культурою, мовою та походженням народів за наявності у них загальних внутрішніх структур (моделей) культур і дуже близьких міфологічних систем, або, навпаки, збіг семантики при видозміні міфологій.

Інтерес до дослідження археологічних джерел крізь призму природної (культурної типології) буде постійно зростати, що обумовлено об'єктивним ходом розвитку археології доби бронзи. Все більше вчених виходить і буде виходити за межі традиційної археології. Тому постає завдання якісно опанувати ті неархеологічні прийоми дослідження, які давали б змогу проводити їх на досить високому науковому рівні. Дискусія в «Археології» дає змогу вийти на з'ясування тих тенденцій, що мають місце в археології та визначитися у відношенні до них. Нетрадиційна археологія буде все сильніше заявляти про себе, і тому необхідно знайти їй гідне місце вже тепер. Тільки таким чином, можливо, буде започатковане наукове дослідження духовного світу стародавніх людей за археологічними матеріалами. Це, в свою чергу, створить необхідну противагу навколонауковим проявам в археології й дозволить з часом нейтралізувати їх.

Примітки

- ¹ Рассамакін Ю. Я. До проблеми вивчення курганических споруд // Археологія.— 1992.— № 4; Ричков М. О. Антропоморфні настипи. Міф чи дійсність? // Археологія.— 1992.— № 4.
- ² Шилов Ю. О. Новий етап археологічного освоєння курганів снеоліту-бронзи Південно-Східної Європи // Археологія.— 1992.— № 4.
- ³ Ричков М. О. Указ. соч.— С. 140, 141.
- ⁴ Клейн Л. С. В защиту «чистой» археологии // СА.— 1991.— № 2.— С. 103.
- ⁵ Генинг В. Ф. Объект и предмет науки в археологии.— К., 1983.— С. 105.
- ⁶ Клейн Л. С. О предмете археологии // СА.— 1986.— № 3.— С. 217.
- ⁷ Клейн Л. С. Археологическая типология.— СПб., 1991.— С. 70—75.
- ⁸ Клейн Л. С. Там же.— С. 339.
- ⁹ Клейн Л. С. О предмете археологии...— С. 215.
- ¹⁰ Клейн Л. С. Археологическая типология...— С. 121.
- ¹¹ Лелеков Л. А. Отражение некоторых мифологических воззрений в архитектуре восточно-иранских народов в первой половине I тысячелетия до н. э. // История и культура народов Средней Азии.— М., 1990.— С. 10.
- ¹² Иванов Вяч. Вс. Реконструкция структуры символики и семантики индоевропейского потребительного обряда // Исследования в области балто-славянской духовной культуры: погребальный обряд.— М., 1990.— С. 10.
- ¹³ Раевский Д. С. Модель мира скифской культуры.— М., 1983.— С. 6.
- ¹⁴ Леви-Строс К. Структурная антропология.— М., 1983.— С. 8—32, 253, 254.
- ¹⁵ Раевский Д. С. Указ. соч.— С. 211.
- ¹⁶ Лотман Ю. М. Символ в системе культуры // Труды по знаковым системам.— Тарту, 1987.— Т. 21.— С. 13.
- ¹⁷ Брудный А. А., Шредер Ю. А. Диалектический характер семантики текста // Философские науки.— 1977.— № 3.
- ¹⁸ Лотман Ю. М. Каноническое искусство как информационный парадокс // Проблемы канона в древнем и средневековом искусстве Азии и Африки.— М., 1973.— С. 18.
- ¹⁹ Лотман Ю. М. Символ в системе...— С. 12.
- ²⁰ Мелетинский Е. М. Поэтика мифа.— М., 1976.— С. 159.
- ²¹ Лотман Ю. М. Динамические механизмы семиотических систем // Симпозиум по вторичным моделирующим системам.— Тарту, 1974.— С. 76.
- ²² Бочкарёв В. С. Волго-Уральский очаг культурогенеза эпохи поздней бронзы // Социогенез и культурогенез в историческом аспекте.— СПб., 1991.— С. 26.
- ²³ Стосовно закону малого та великого алфавітів слід зауважити, що його дія простежується і за доби ранньої бронзи. Так, антропоморфні стели з'являються у ямпій час на тій території, що межувала з регіонами, які мали досить високий ступінь розвитку (наприклад, трипільці). Контакти різних культур сприяють їх виходу із самоізоляції (ізоляція завжди є причиною побутування в культурі обмеженої кількості текстів і знакових систем), перетворенню деяких знакових систем цих культур у відкриті, що дає поштовх до появи ТПС. Далі ТПС просякали у глибину своєї культури і змінили у ній перебудову, тобто процес набував внутрішньої самостійності. Не виключено, що комунікативні відносини ямної культури з сусідами трансформувалися у повні нових ТПС, відповідно переходу комунікативної функції в модельючу і навпаки.

В. И. Кузин-Лосев

НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕЧАНИЯ ПО ПОВОДУ ИНТЕРПРЕТАЦИИ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО МАТЕРИАЛА

В статье рассматривается методология интерпретации археологических источников. В частности, отталкиваясь от положения семиотики о существовании в одной культуре нескольких не до конца взаимопереводимых самостоятельных систем, археологические культуры эпохи бронзы рассматриваются как содержащие в себе тексты с традиционной семантикой и тексты с порождающей семантикой. Учет подобного явления, как представляется автору статьи, позволяет избежать негативных последствий при определении семантически значимых элементов культуры и семантически нейтральных.

SOME REMARKS APROPOS INTERPRETATION OF ARCHAEOLOGICAL FINDINGS

Attention is paid to the methods of interpretation of archaeological sources. In particular, coming from the principles of semiotics on several not ultimately intertranslated independent systems in one culture, archaeological cultures of the bronze epoch are considered as such whith engendering semantics. Taking into account this phenomena it is possible, in the author's opinion, to avoid negative after-effects in identification of semantically significant and semantically neutral elements of culture.

Одержано 10.01.94.

У ПОШУКАХ ДЕРЖАВИ АРАТТИ

М. Ю. Відейко

Попит на відомості про прайсторію України викликав появу низки напівнаукових та псевдонаукових розвідок, автори яких шукають корені України-Русі іронайменше в трипільській культурі (IV—III тис. до н. е.). Перед спокусою швидко, красиво і легко вирішити всі проблеми іноді не в змозі встояти і фахівці, про що свідчать деякі з останніх праць археолога, кандидата історичних наук Ю. О. Шилова, присвяченої «відкриттю» праукраїнської «держави Аратти», яка, на його думку, існувала в Подніпров'ї починаючи з часів трипільської культури. На жаль, це не відповідає ні реальним писемним, ні археологічним джерелам, хоча держава Аратта не є вигадкою — тільки вона існувала в інший час і в іншому місці, про що йдеться в нашій статті.

«Аратта-Оратанія — перша держава світу», «Цивілізація, тобто державність, виникла на території України-Русі в V тис. до н. е. — разом з трипільською археологічною культурою», «...самі трипільці (а також їхні сусіди і навіть далекі шумери) називали свою країну Араттою», — читасмо в працях Ю. О. Шилова, кількість яких останнім часом стрімко зростає¹.

Як писали класики, народу потрібні здорові сенсації. Особливо в час пошуку коренів власної державності — додамо ми. У своїх нових працях кандидат історичних наук, невтомний дослідник космічних таємниць курганів Ю. О. Шилов перейшов до створення масштабних історичних реконструкцій прайсторії України — пропонована ним версія поглиблює писемну історію України-Русі майже на шість тисячоліть і робить її найдавнішою державою світу, якщо не враховувати Атлантиди та Му. Це ставить його в один ряд з дослідниками останніх, такими, як Юрген Спанут, Рудольф Штейнер, Ігнатіус Донелі, Джеймс Чечвард та ін., які персонально доводили, що Атлантида і Му — реальні сторінки давньої історії людства. Тепер до них додаються наддунайська та наддніпрянська Аратти, викликані з небуття Ю. Шиловим та О. Кіфішиним. Рецепт написання подібних праць — старий, надійний та випробуваний — спекуляція на невирішених проблемах, перекручування та фальсифікація фактів, необізначеність в елементарних фактах історії та географії, таврування опонентів як завзятих ретроградів і терновий вінець невизнаного мученика науки на чолі. До цього додається галаслива реклама у науково-популярних, напівнаукових та псевдонаукових виданнях, по радіо та телебаченню — і справа зроблена, якщо, звичайно, не буде якоїсь протидії з боку науковців. Останні не поспішають з критикою — бо, власне, і критикувати нічого, оскільки наука тут і не очувала. Проте маємо нині ситуацію,

©М. Ю. ВІДЕЙКО, 1995.

коли бракус коштів на наукові дослідження і основним джерелом з праісторії стають праці на кшталт друкованих у «Космосі древньої України» тощо, так що може скластися враження, що в Україні не залишилося фахівців-істориків, або — що гірше — що це і є передові рубежі історичної науки незалежної України. Отже, відмовчуватися просто неможливо.

Спробуємо спокійно проаналізувати написане про наддніпрянську Аратту-Оратанію. Нехай дороговказом нам буде образ Аратти, накреслений Ю. Шиловим, а предметом дослідження — фундаментальні історико-археологічні джерела, що живлять цей світливий образ. Після чого проведемо власне розслідування з даного питання і спробуємо локалізувати державу Аратту власними силами, керуючись науковими працями відомих істориків, шумерологів, археологів, щоб зупинити спекуляції на цій темі, давши повну інформацію.

За Ю. Шиловим, витоки Країни Землеробів губляться в найдавніших землеробських культурах Північної Месопотамії, малоазійській протобатьківщині індоспропейської спільноти мов VII тис. до н. с.; у VI—V тис. до н. е. ці мови (?) почали освоєння родючої долини Дунаю, де і виникла найдавніша в світі держава — Аратта. Зрозуміло, що зашореним істматівськими забобонами науковцям існування Аратти здавалося неможливим, і саме через їх підступність не визнавалася писемність Трипілля, знекли написи шумерського типу, знайдені на території України і зібрані доктором В. Даниленком. Про існування Аратти нібито свідчать писемні джерела — близько ста глиняних табличок, знайдених на різних існолітичних та енеолітичних пам'ятках Балкано-Дунайського регіону, третина яких прочитана московським шумерологом О. Кіфішиним, а також ряд інших «неспростовних доказів», які є свідченням контактів Наддніпрянщини з Месопотамією (кромлех — святилище Великоолександровського кургану, горщики катакомбної культури з зображенням сцени міфу про Гельгамеша, сузіанські булави у Маріупольському могильнику, зображення та написи в Кам'яній Могилі). Аратта була перенесена у Подніпров'я після того, як у другій половині V тис. до н. е. на Балкані потрапила друга хвиля індоспропейців. У Подніпров'ї вона локалізується Ю. Шиловим у трикутнику між ріками Дніпро, Тясмин та Ірдинь (або Рось), де нібито і були найбільші міста Аратти-Оратанії. Занепадає Оратанія в III тис. до н. е., щоб потім відродитися в Інгульській культурі — взагалі проіснувавши аж до часів Київської Русі — XI ст. н. е. Разом з тим Аратта пересувалася у просторі, досягнувши разом з «оріями» у III—I тис. до н. е. Ірану та Індії. Головними аргументами є посилання на власні праці, або звороти типу «як відомо», «нові наукові дані засвідчують», «не викликає сумніву», «встановлено» — без посилання на праці та джерела, які в наступних зворотах перетворюються на достовірні факти й докази².

Тепер спробуємо розібратися в цій картині — що було і чого не було, що могло бути і чого бути не могло. Найпершу увагу — джерелам писемним, звернімося до неодноразово згадуваних Ю. Шиловим «100 глиняних табличок», які є одним з ключових моментів у відтворенні ним Оратто-Араттської історії. На глиняних табличках VI тис. до н. е. з Середнього Подунав'я (культура кереш, Угорщина) читаємо: «(жертвовна) вівця схоплена жерцем Аратти»³.

Маємо перше посилання на історичне джерело, прочитаний шумерологом О. Кіфішиним напис на круглій глиняній табличці (!?) культури Кереш: «овиця схвачена жрцом Аратти — sangu — aratta — udu — dib.»⁴ Найперше зauważимо, що 100 глиняних табличок з написами існують тільки в уяві Ю. О. Шилова. Це видно з приміток до дешифрувань О. Кіфішина, де він посилається на публікації написів, прочитання яких пропонується. Найперше — напис, де згадується Аратта. Наводимо зображення цього важливого історичного документу, взяте з видання «Археологія Венгриї. Каменний век», на яке посилається О. Кіфішин (рис. 1)⁵. До речі це перша і остання згадка про Аратту у «написах» доби неоліту-енеоліту, з 34 наведених у праці О. Кіфішина. Може є ще, але вони поки що нам невідомі. З контексту єдиного напису зрозуміло — йдеться про ім'я власне (чомусь друковане з малої літери), але що за ним стоїть? Чому саме держава або країна — а може це ім'я божества, в більшості дешифрувань є саме імена божеств. До речі, наступний цитований Ю. Шиловим напис також не має однозначного тлумачення — у «АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1995 р.

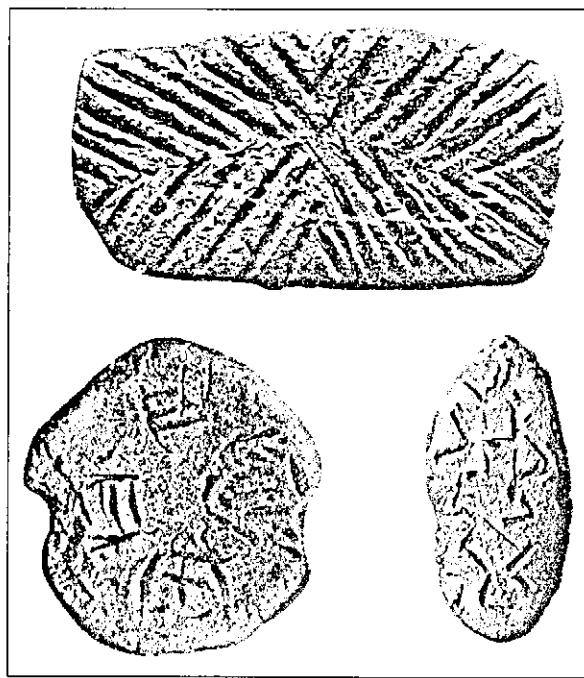

Рис. 1. Культура Кюреш. Глиняні вироби, зображення на яких перекладені О. Кіфішиним як написи.

мовою зокрема. Викликає сумнів читання — саме читання, а не тлумачення як це прийнято для таких давніх текстів, наприклад тієї ж шумерської протописемності. Навіть такий визнаний авторитет у цій галузі, як А. Фалькенштейн не наважився запропонувати перекладу протошумерських текстів з архаїчного Урука, які датуються — смішно згадати — другою половиною IV тис. до н. е. О. Байман у своїх загальновизнаних перекладах цих текстів спирався крім точного знання мови на вже прочитані клинописні таблички, близькі за змістом⁶. Проте залишимо шумерологам їх важкий хліб і звернемося до того, що нам значно більше, а саме археологічних джерел у праці (а точніше в коментарях до генеалогічного дослідження) О. Кіфішина. Перевіряючи деякі посилання на публікації «написів» з культур VI—V тис. до н. е. з Подунав'я ми виявили, що дослідник у кількох випадках «прочитав»

ньому йдеться про канал жерця Ураша. Ураш може бути ім'ям і жерця, і божества, якому жрець служить, і наршті — назвою країни. Хіба погано звучить — «країна Ураша»? У наших північних сусідів могли б знайтися фахівці (не зашорені ідесю «колиски трьох братніх народів»), які взялись би довести, що найдавнішою державою в світі є не Аратта-Оратанія, а Ураша-Раша — бо саме так (як пише в іншому місці Ю. Шилов) і досі називають в Індії Росію. Чим не простір для наукових змагань на ниві пріоритетності та глибин національної історії?

Загалом, питання щодо прочитання балканських написів є дуже дискусійним, як і те, чи с вони написами взагалі і чи можливо читати їх шумерською

орнамент т. зв. нотної культури лінійно-стрічкової кераміки на фрагментах або посудинах⁷. Лише цього було б досить, щоб не сприймати решту прочитань всерйоз (рис. 2). Близький результат дала і перевірка посилань на видання Кукутені-Тріпільських «написів», — де за такі нам пропонують вважати фрагменти орнаменту або його елементи. Проте це тема окремого дослідження. Отже «100 табличок з написами» від початку і до кінця вигадка Ю. Шилова. Лише знахідки з «АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1995 р.

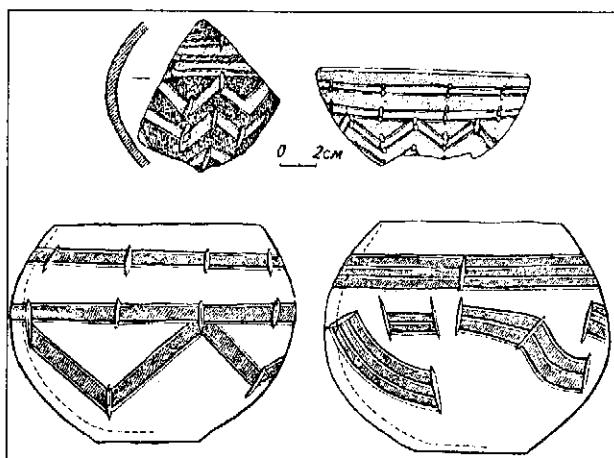

Рис. 2. Зразки посуду групи Желіз, трактовані О. Кіфішиним як написи.

Тертерії можна вважати табличками, проте їх походження досить сумнівне, до того ж згадок про Аратту в них немає. В дійсності масмо фрагменти посуду та статуеток неолітичних та снеолітичних культур, вихоплені невідомо за яким принципом з археологічних публікацій шумерологом О. Кіфішиним, який не розуміючи археологічного матеріалу почав читати та перекладати зображення на них, як «написи».

Звернемося тепер до хронології археологічних пам'яток, використаної в дослідженні О. Кіфішина, взятої, звичайно з археологічних праць, проте без урахування належності до певної системи датування — радіовуглецевої чи календарної хронології. Тут все стягнено докути — довга хронологія для деяких культур Подунав'я та коротка для Трипілля. Через це синхронними виявилися різночасові культури, а синхронні — вишикувалися в ланцюжок, який, природно, замкнуло Трипілля, що передало шумерам писемність через Кавказ, як написав О. Кіфішин, і відбулося це у IV тис. до н. е. (оскільки трипільські «написи» за радіовуглецевою хронологією датуються близько середини IV тис. до н. е. і належать до періодів Прескутені-III та Кукутені A-B)⁸. Зауважимо, що в порядному закордонному університеті за плутанину між радіовуглецевою та календарною хронологією у студента залік би не прийняли — а у нас таке проходить і для кандидата наук. Так само і Ю. Шилов датує Трипілля то IV—III, то V—III тис. до н. е., як йому зручно в конкретному випадку⁹.

Реальнє хронологічне співвідношення культур помітно різиться від наведеного в працях О. Кіфішина й Ю. Шилова (рис. 3). Такі докази, як Великоолександровський кромлех, катакомбні горщики з Гільгамешем тощо до Трипілля та Аратти відношення не мають. Навіть якщо зафіксована цими пам'ятками інформація і має відношення до Месопотамії, то що з того? Все може бути, скаже читач, ми з ним погодимося, і перейдемо до того, чого не було.

Це стосується певних рис Аратти-Трипілля, намальованих Ю. Шиловим. Звичайно, побачити в плануванні проміста Таллянки зображення «стопи бога Вішну»¹⁰ можна — при бажанні там і не таке можна побачити, а от вулиць, орієнтованих за сходом Сонця й Місяця, там не було (рис. 4), як і триповерхових будівель. Публікуючи свого часу (без посилання на авторів) реконструкції¹¹, Ю. Шилов міг би хоча б поверхи перерахувати на малюнках¹². Не було і Усатівського трипільського міста, про яке пише Ю. Шилов¹³. Характер цієї пам'ятки зовсім

пр. до н.е.	за О.Кіфішиним	реальна
2000		
3000	Кукутені А - В, Трипілля А - В (?) 3225 - 2930 --- 3860-3350 --- Прескутені III Пізній Желіз 3869 - 3825 ----- Желяз 4230-3825; Пізн.Тиса 4007-3800 Сакалхай 4205-4170; Бічке 4100-4000	Трипілля - Кукутені 4600-3200 B1,BII,C1-II
4000	Турдаш, Дудешті, Боян 4790 - 4200	Прескутені-III Прескутені I-II
5000	Турдаш-Тертерія 5240 - 4790	Боян-Джуешті
6000 пр. до н.е.	Кереш 5979 - 5315	Тордош,КЛСК Боян-Болінтені Кріш,Дудешті - до 5000 р. до н.е.

Рис. 3, 1. Хронологія пам'яток неоліту та енеоліту.

пр. до н.е.	Україна	Месопотамія	Іран (Захід)
2000		періоди РД - III РД - II РД - I	III
3000		Джендет-Наср	II Шахрі-Сокхе (: Аратта ?)
4000	Трипілля А - CII 4850 - 3200	-лізіньоурурський -ранньоурурський -Убейд - IV -Убейд - III -Убейд - II	енеоліт сеістану
5000	Кріш,Боян,КЛСК		неоліт

Рис. 3, 2. Синхроністична таблиця.

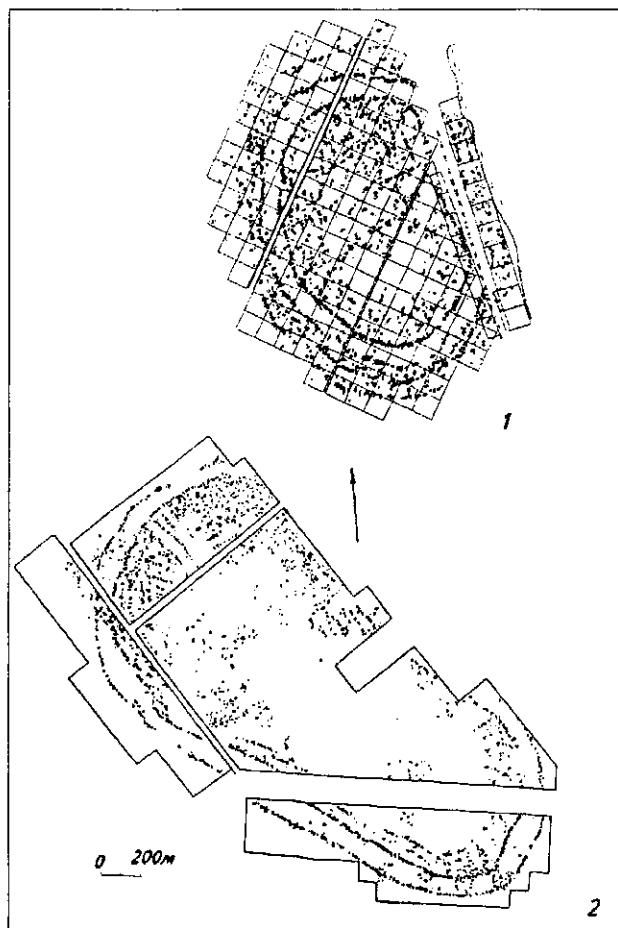

Рис. 4. Плани трипільських поселень-протоміст, 1 — Майданецьке, 2 — Таллянки.

нообщинної державності, викладсна Ю. Шиловим, виходить за межі нашого дослідження.

Підбиваючи підсумки відзначимо, що єдина реальна нібито підстава для реконструкції праісторії «Країни землеробів» — Аратти-Оратанії — «100 глиняних табличок» практично є суцільною фальсифікацією. Інші докази відношення до справи не мають. Повна плутанина з хронологією та географією Аратти. Все інше — гра думки, фантазії. Реальні — назви археологічних культур або пам'яток — Трипілля, Таллянки, Майданецьке, Усатове, розташування яких проте відоме Ю. Шилову досить приблизно. Не відбулося сенсації, панове. Проте крапку в справі пошуків, як нам здається, ставити рано — слід локалізувати реальну, відому шумерам Аратту, визначитися з її походженням, щоб не виникло бажань грati в іграшки з праісторією.

Де ж шукати Аратту? Справжню, звичайно, не вигадану. Спитаємо у Шумерів, у археологів, які вели розкопки в Месопотамії та Ірані, у Прикаспії, у перекладачів справжніх клинописних текстів, які видані і які може побачити кожен (якщо має бажання і час, звичайно).

Згадки про Аратту пов'язані з шумерським епосом, записаним на клинописних табличках у ХХII—ХХ ст. до н. е. за так званого новошумерського періоду¹⁶. Це був час розквіту імперії Аккаде, створеної Шаррумкеном (Саргоном Великим), правителі якої вели родовід від легендарних героїв Шумеру, нащадків великих богів — отож їхні подвиги, оспівані в епосі було увічнено на глині старannими писцями. Перед нами твори, чимось подібні до «Одісії» та «Іліади», — тільки щонайменше вдвічі старші. Найдоступнішим є переклад

інший¹⁴. Усе вінчає географічний ребус з посиленням на О. Знойка щодо локалізації острова на Дніпрі в трикутнику між Дніпром, Тясмином та Йордином, де й містилися нібито «найбільші міста Аратти»¹⁵. Насправді ті ж Таллянки та Майданецьке розташовані далі на захід від цього трикутника, в якому, до речі, не відомі всликі трипільські поселення (рис. 5). Залишимо за межами нашої роботи іndoєвропейські екскурси, сміливості яких можна тільки позаздрити. Головну роль у праісторії, реконструйовані Ю. Шиловим, відігравали могутні касти жерців. Зауважимо, що виділення жерців у первіснообщинних неолітических суспільствах єельми проблематичним, а формування жрецтва збігається звичайно з процесом державотворення — тобто в кращому випадку з ранньобронзовим віком.

Проте концепція первіс-

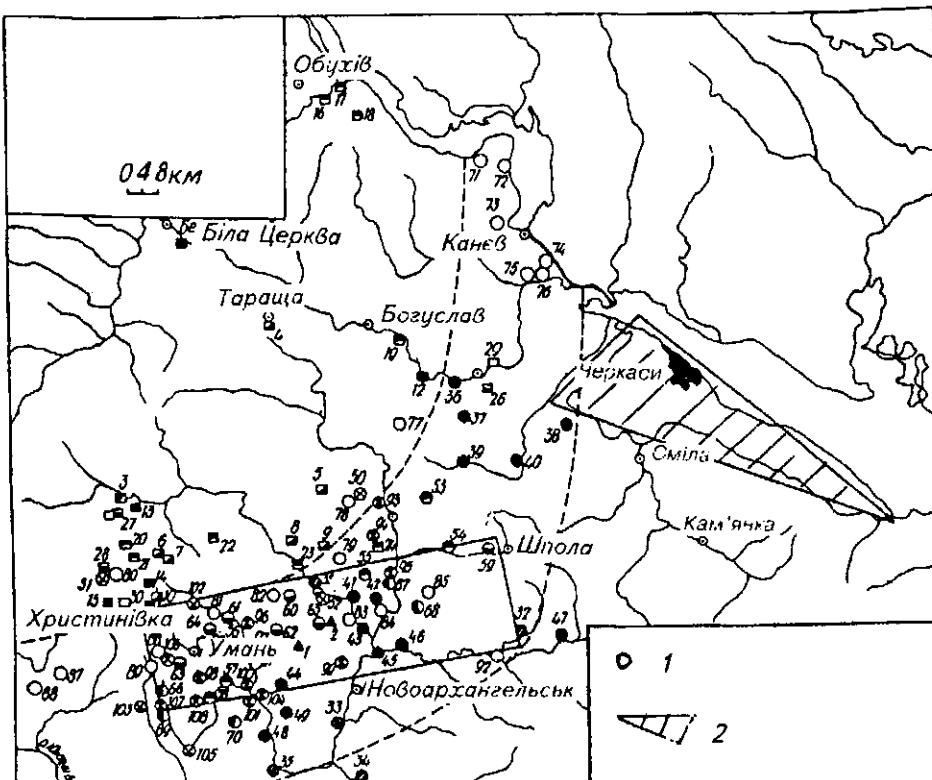

Рис. 5. Карта трипільських поселень Черкащини (за В. Крутом). 1 — трипільські поселення («протоміста»: 62 — Таллянки, 63 — Майданецьке); 2 — «трикутник» О. Знойка, де на думку Ю. Шилова була Аратта-Оратанія.

посми «Енмеркар та верховний жрець Аратти», вперше виданий С. Крамером у 1952 р.⁷ Російський переклад здійснено І. Кансвою та повністю видано з коментарями в «Вестнике Древней Истории» за 1964 р.¹⁸ Епос взагалі та цю посму зокрема вивчало багато дослідників, коментуючи як мовознавчі, так і історичні аспекти твору, Аратта увійшла до узагальнюючих праць з історії Давнього Сходу¹⁹.

Перед нами постає дві проблеми: датування та локалізація Аратти, описаної в шумерському спосі. І. Кансва відносила час подій, описаних в посмах, до I Ранньодинастичного періоду, з яким пов'язане життя основних герой епосу — шумерських правителів, імена яких увійшли до царського списку, складеного близько середини III тис. до н. е.— це Енмеркар, Лугальбанд та Гільгамеш (Більгамес)²⁰. Енмеркар був у списку другим, Лугальбанд — третьим, а Гільгамеш — п'ятим царем Урука. Щодо історичності останнього сумнівів нині немає — знайдено напис Аги (Аки), царя Кіша, з яким згідно епосу, воював Гільгамеш²¹. Нині правління Гільгамеша відносять до початку II Ранньодинастичного періоду, який починають з 2615 р. до н. е. (весь період датується між 2615—2500 рр. до н. е.) Перший Ранньодинастичний період, до якого віднесені «міфічні правителі Уруку» був між 2750—2615 р. до н. е.²² Отже час подій, пов'язаних з Араттою та її змаганнями з Уруком — XXVIII—XXVII ст. до н. е. І. Канева відзначила ряд археічних рис у посмах, зокрема Енмеркару приписується винахід писемності (реально це було десь у XXXIV—XXXIII ст. до н. е.)²³. Якщо прийняти останню дату, то час існування відомої шумерам Аратти поглиблюється на 600—700 років, сягаючи середини IV тис. до н. е.

Наступна проблема — локалізація Аратти. По-перше, історичність Аратти не викликала сумнівів у жодного з дослідників епосу, які вважали, що це було торгове місто-держава на взірець шумерських «Кі», центр сільсько-

господарської округи, розташоване десь на Іранському нагір'ї²⁴. Чимало даних для цього міститься в тексті «Енмеркар та верховний жрець Аратти». Так, правитель Уруку Енмеркар, виряджаючи свого гінця до Аратти, вказує йому маршрут:

108. ...На сяючу гору нехай ти піднімешся,
109. З сяючої гори нехай ти зйдеш.
110. Сузам (?) та крайні Аншан нехай вклонишся!
111. Через великі гори ...
112. В пилуюці до нього (верховного жерця Аратти) нехай ти попрямуєш!²⁵

Посол минає сім гір та вказані йому країни поки дістается Аратти. Якщо відкинути священну сімку, то перед нами — шлях через гори повз відомі країни та міста Давнього Сходу, щодо локалізації яких особливих складнощів немає. Сузи — столиця Еламу, досліджена археологами, відомий їм і Аншан — городище Тепе-Мальян на північ від сучасного іранського міста Шираз (рис. 6). Ми бачимо, що шлях до Аратти лежав на схід від Урука, причому не по прямій, а пов'язувався з певними гірськими шляхами, однак останній відомий нам пункт — Аншан розташований не на Іранському нагір'ї. Чому ж Аратту пов'язують саме з цим нагір'ям?

Справа в тому, що Енмеркар вимагав від володаря Аратти надіслати для будівництва та оздоблення храму Інанни цілий ряд матеріалів, які очевидно, добувалися у володіннях останнього — золото, срібло, лазурит, свинець (або олово?), камінь, дерево²⁶:

38. ... для Урука (люди Аратти)
39. золото й срібло для мене майстерно нехай оброблять,
40. чистий лазурит з шматків [...]
41. електр, чистий лазурит [...]
49. Люди Ар{атти}
50. камені з гори [своєї] хай принесуть,
51. велике святилище для мене хай збудують, великий храм для мене хай зведуть!

Усі перелічені корисні копалини в давнину видобувалися саме на Іранському нагір'ї — особливо відомий був лазурит, який видобували тільки тут та на території Афганістана, де геологи знайшли давні копальні — на північ-

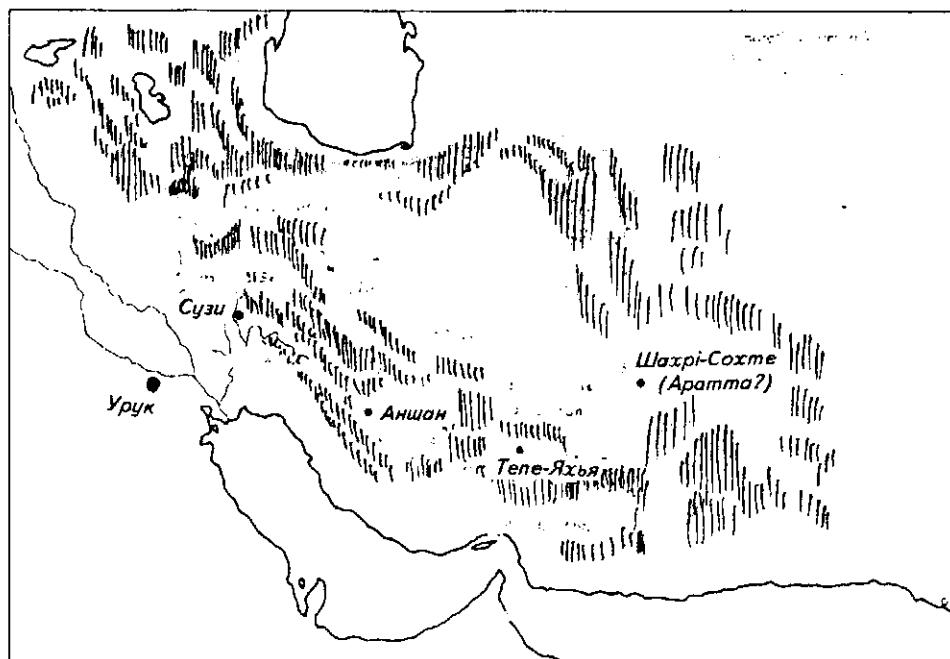

Рис. 6. Карта з містами Шумеру та Еламу, згадані в шумерському епосі, пов'язаному з Араттою.

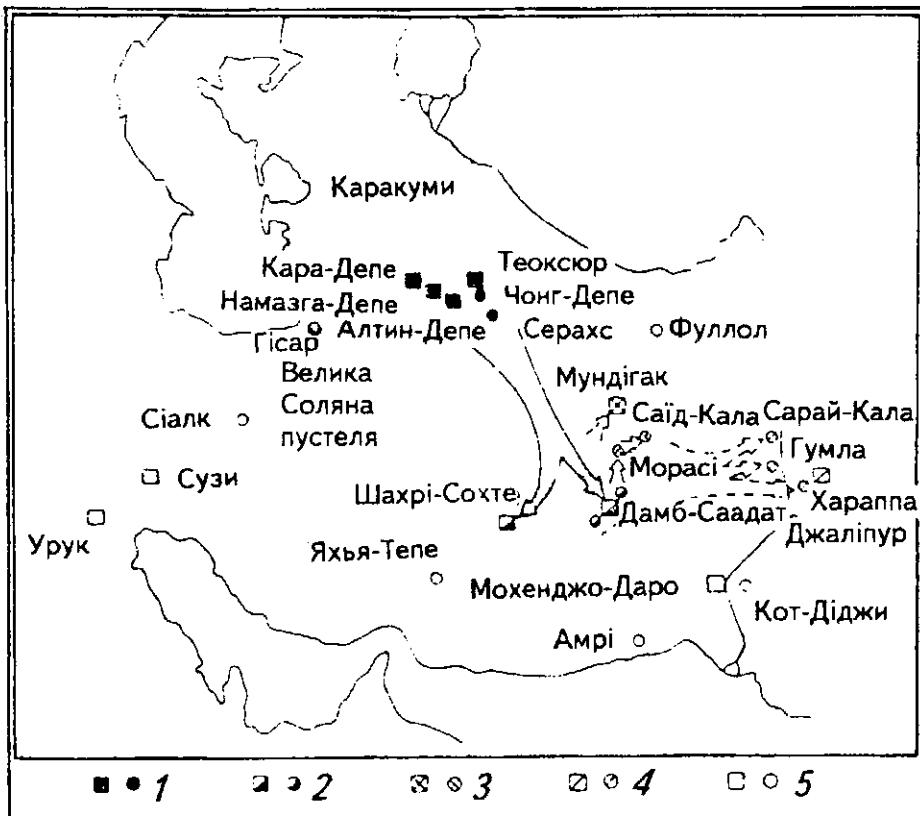

Рис. 7. Пам'ятки Давнього Сходу IV–II тис. до н. е. та їх зв'язки (за В. М. Массоном) та їх зв'язки.

ний схід від оз. Хамун (олово, мідь) та в долині р. Хільменд (олово, золото) — самого олова видобуто в давні часи й вивезено звідти десятки тисяч тонн; срібні копальні в давнину були в країні Аншан, що лежала на шляху до Аратти²⁷.

Енмеркар спочатку погрожував, а врешті-решт розв'язав війну проти Аратти, і сам очолив похід та облогу ворожої столиці — при цьому військам довелося йти через гори (про це докладніше розповідається в інших поемах — «Лугальбанда та Енмеркар» і «Лугальбанда серед мороку гір»)²⁸. Подібні виправи за здобиччю були типовими як для ранньодинастичних періодів (згадаймо похід славнозвісного Гільгамеша до Лівану за деревом-кедром) так і для пізнішого, новошумерського часу, коли цитовані поеми були записані на табличках. Нашадок засновника Аккадської імперії Шаррумкена (Саргона Великого) — Маніштушу (помер 2237 р. до н. е.) організував морський похід проти відомого вже нам Аншана, пограбував срібні копальні, звелів налагати каміння, навантажити ним кораблі та доставити до причалів Аккаде, де було з каменю виготовлено його статую²⁹. Володарі Шумеру і Аккаду йшли шляхами, второваними осіваними в спічних поемах їх легендарними предками. Цікаво, що в іншій поемі — «Енмеркар та Енсікушсіранна» (окремі уривки перекладені С. Крамером) жрець Аратти — «машмаш» — пропонує організувати морський похід на Урук, отже до Аратти, хоча б частково, можна було дістатися і морем³⁰.

Спробуємо тепер точніше локалізувати Аратту шумерського епосу. Зробити зараз це значно важче, ніж Генріху Шліману свого часу знайти легендарну Трою, бо та Аратта існувала значно раніше (звичайно, за Гомерівську Трою, адже найдавніші шари Трої синхронні подіям, описаним у шумерському епосі про Урук та Аратту!). Проте опис подій не такий докладний, і

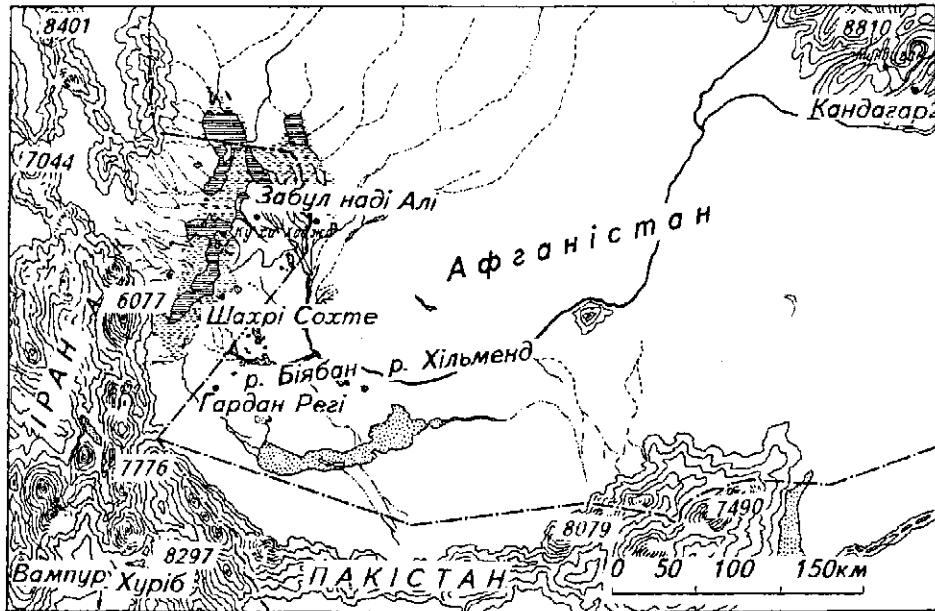

Рис. 8. Оаза Шахрі-Сохте (= Аратта) за М. Тосі.

край далекий. З текстів зрозуміло, що Аратта стояла десь у передгір'ях: 550. «Білі стіни Аратти стоять серед гір...»³¹. Це місто-держава контролювало видобуток ряду корисних копалин — золота, олова, лазуриту, срібла (хоча останнє могло накопичуватися і внаслідок торгівлі). Якщо врахувати відомості про давні місця видобутку олова, золота і лазуриту (саме в такому поєднанні), то це має бути район на півдні Афганістану або сході Ірану. У цих місцях досить добре попрацювали археологи, починаючи з легендарного А. Стейна, які дослідили ряд близкучих пам'яток, з шарами, датованими між 3200—2700 р. до н. е., тобто періодом, що нас цікавить. Найбільший з досліджених міських центрів — городище Шахрі-Сохте, у пониззі р. Хільмунд (рис. 8) що панувало над квітучим оазисом і вважалося столицею значної округи.

Воно досліджувалося італійськими археологами на чолі з М. Тосі починаючи з 1967 р. Городище займає площу близько 90 га,— одне з найбільших у Південно-Західній Азії; потужність культурних нашарувань сягає 12 м. Пізньоенеолітичний — I період (3200—2800 р. до н. е.) містить рештки будівель з невипаленої цегли. Посуд з розписом — геометричні орнаменти подібні до кераміки Намазга-III у

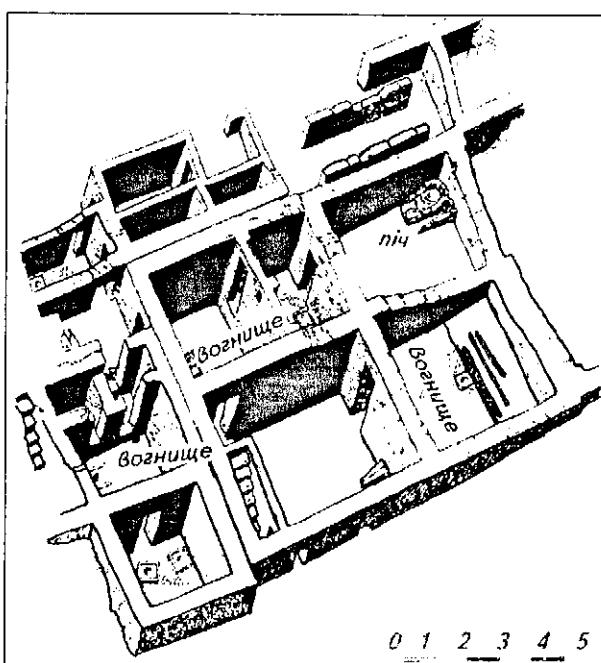

Рис. 9. Шахрі-Сохте, «будинок зі сходами» — ізометрія за М. Тосі.

Південній Туркменії, так само, як і антропоморфна пластика. Знайдено три відбитки циліндричних печаток, подібних до знайдених у шарах IV—III тис. до н. е. у Месопотамії. Одна з них має аналогії серед печаток періоду Джемдет-Наср (рис. 11, 2). Періоди II—III датуються раннім та середнім бронзовим віком (2800—2400 та 2400—2100 р. до н. е. відповідно). Забудова з глини, планування типове для Давнього Сходу (рис. 9). З'являється гончарний посуд, розпис стас монохромним, поширюються різноманітні перегородчасті печатки (рис. 10; 11, 1). Знайдено сліди ремісничої переробки напівкоштовних каменів — велику кількість сировини (лазуриту — до 80%, бірюзи, сердоліку, нефриту), а також кольорових металів. Вважають, що через долину р. Хільмунд лазурит доставляли в Шахрі-Сохте з Бадахшану (горський район сучасного Таджикистану). З р. Хільмунд пов'язане згадуване раніше родовище олова й золота. Навколо столиці знайдено понад 50 поселень, площа більшості з яких не перевищувала 1 га³². Перед нами — землеробський край в дельті ріки, що живила воловогою цю оазу серед високих гір, край наділений природними ресурсами — багатший за Месопотамію, пов'язаний з нею тисячокілометровими торговими шляхами (проте вдвічі більший до Шумеру, ніж Середнє Подніпров'я — якщо рахувати по прямій). І цей край для мешканців Дворіччя став легендою вже наприкінці III тис. до н. е.

Отже, маємо певні підстави ідентифікувати Аратту з городищем Шахрі-Сохте. Це географічне становище (на Іранському нагір'ї), геологічні реалії (золото, лазурит, олово), характер поселення (столичний центр міського типу — один з найбільших на Сході), наявність шарів, що датуються XXXII—XXVIII ст. до н. е., археологічні свідоцтва торговельних зв'язків з Месопотамією відповідного періоду.

«АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1995 р.

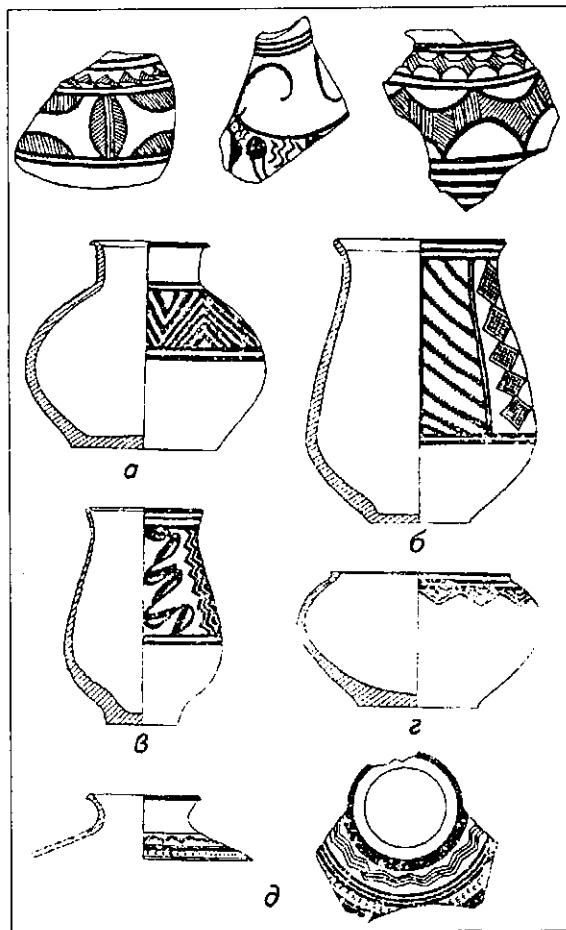

Рис. 10. Знахідки з Шахрі-Сохте: посуд II—III періодів за М. Тосі та В. Массоном.

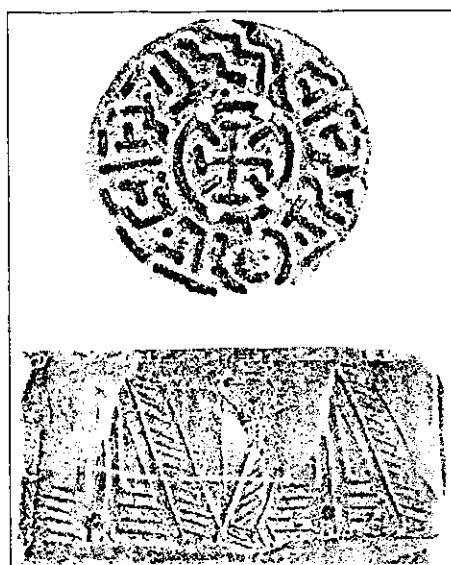

Рис. 11. Шахрі-Сохте: 1 — кругла печатка з стеатиту, 2 — відбиток циліндричної печатки типу Джемдет-Наср за М. Тосі.

Постає питання про походження археологічних комплексів Сістану — чи не мають вони генетичних зв'язків з Трипіллям? Ні, не мають. Їх походження пов'язане з місцевим неолітичним субстратом та припливом населення з південного Туркменістану — з передгір'їв Копетдагу, з яким пов'язані пам'ятки т. зв. анауської культури. У результаті сформувався комплекс Шахрі-Сохте (рис. 7) що і може характеризувати, на нашу думку, реальну цивілізацію Аратти³³.

Археологами та шумерологами відзначено також сильні впливи з боку Еlamу. При розкопках Тепе-Ях'я та Шахрі-Сохте знайдено написи господарського змісту на глиняних табличках, виконаніprotoеламським письмом³⁴. Чи пов'язана з Трипіллям — Кукутені Анауська культура Південного Туркменістану? Хіба що тим, що у розкопках Анау 1904 р. брав участь майбутній автор періодизації культури Кукутсні відомий німецький археолог Г. Шмідт³⁵. Не може бути мови ні про «перенесення назви», ні тим більше про міграцію трипільського населення до Туркменії, Афганістану, Ірану. Неможливо ототожнити Аратту шумерського спосу з Трипіллям та Середнім Подніпров'ям, навіть з Балканами, як це роблять Ю. Шилов та О. Кіфішин. Проти цього постають географія, хронологія Аратти, її геологія, які так доказано змальовані у шумерському епосі.

Кордони світу, відомого шумерам, ніколи не сягали Східної Європи — тим більше у IV тис. до н. е. (рис. 12).

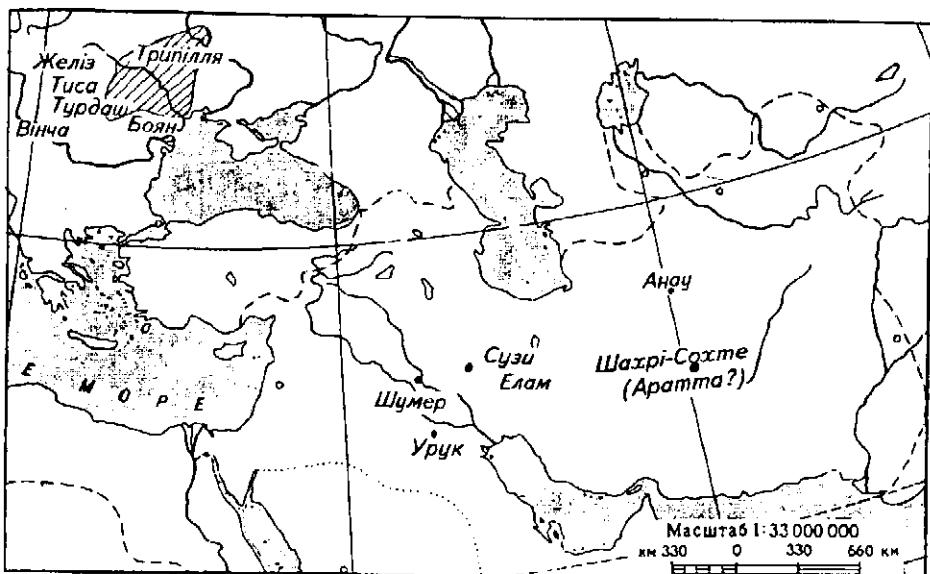

Рис. 12. Цивілізації IV тисячоліття до н. е., загадувані нами та Ю. Шиловим у зв'язку з Араттою.

Час злету цивілізацій Дворіччя та їх найближчих сусідів, у тому числі реальної, не вигаданої Аратти припадає на кінець IV тис. до н. е., коли Трипілля поступово зникає як археологічна культура мідного віку, але її внесок у подальшу історію Південно-Східної Європи (але не Давнього Сходу) був досить значним — проте це вже інша тема.

Реальна Аратта в часи запису поэм вже перетворилася на легенду, так само, як і події початку III тис. до н. е., хоча у Шахрі-Сохте простежено шари аж до 1800 р. до н. е.³⁶. На жаль написи лінійним еlamським письмом, які могли б розповісти про цей період докладніше ще не прочитані як належить³⁷. Можливо, певні сліди Аратти можна було б знайти серед безлічі ще не прочитаних господарсько-торговельних документів з глиняних месопотамських архівів, але це справа майбутнього. Поки що певний шлях до Аратти вказують лише зорі — так само як і правителю Урука Гільгамешу майже п'ять тисяч років тому:

«...Семеро їх, семеро їх!
 Вони — зорі небесні,
 які знають земні шляхи,
 серед зір палають на небесах,
 до Аратти вказують путь...»³⁸

Праісторія України досить цікава і нічого не втрачає від того, що тут ніколи не було держави Аратти — маємо загадку трипільських протоміст, яскраві культури синсоліту та ранньобронзового віку, величезний за обсягом археологічний матеріал. На нашу думку не слід тільки створювати з тієї історії сучасних міфів. Легковажність та кон'юнктурні міркування у поводженні з науковими фактами, писав свого часу відомий учений-історик Давнього Сходу І. М. Дьяконов, завжди закінчуються фальсифікаціями та мстяться за себе — і чи не час історикам (і нам, археологам) слідом за фізиками та «технарями» поміркувати про відповідальність перед людством? Для останнього однаково небезпечно, коли відміняють «небажані» племена там, де вони були і вигадують «бажані» там, де їх не було³⁹. Чи не досить творити міфи про «обраний богом народ» замість правдивої історії, хай і з найпатріотичніших міркувань? Для користі того ж народу.

Синхроністична таблиця

р. до н. е.	Україна	Месопотамія	Іран
періоди			
2000		РД-III РД-II РД-I	III II Шахрі-Сохте (Аратта?)
3000		Джемдет-Наср	I
4000	Трипілля А—СII 4850—3200	пізньоурукський ранньоурукський Убейд-IV Убейд-III Убейд-II	енеоліт
5000	Буго-Дністровська, КЛСК		

Примітки

¹ Шилов Юрій. Доскітські цивілізації Подніпров'я // Космос древньої України.— К., 1992.— С. 109, 110; Шилов Ю. Іndoєвропейсько-семітсько-картиельські зв'язки Наддніпрянщини // Український Світ.— 1994.— № 3—4.— С. 14—17; Шилов Ю. Аратта і Ариан. Пракорені Русі // Переяславська земля та її місце в розвитку Української нації, державності і культури // Тези Всеукраїнської наук. конф.— Переяслав-Хмельницький, 1992.— С. 46, 47 тощо.

² Шилов Ю. Доскітські цивілізації...— С. 109, 110, 114; Шилов Ю. Іndoєвропейсько-семітсько-картиельські зв'язки...— С. 14—16.

³ Шилов Ю. Доскітські цивілізації...— С. 110.

- ⁴ Кифшишин А. Г. Геноструктура додрігеческого і древнегрецького міфа // Образ. Смисл в античній культурі.— М., 1990.— С. 31.
- ⁵ Археологія Венгриї. Каменний век.— М., 1980.— С. 97.— Рис. 49, 3.
- ⁶ Дьяконов И. М. Протошумерские иероглифы // Тайны древних письмен.— М., 1976.— С. 570, 571; Вайман А. А. О протошумерской письменности // Там же.— С. 578—585.
- ⁷ Археологія Венгриї...— С. 293.— Рис. 174; С. 299.— Рис. 178, 3; С. 300.— Рис. 179, 3—4 (якщо це жарт О. Кіфішина — то з крапціх).
- ⁸ Кифшишин А. Г. Геноструктура... С. 31—33.
- ⁹ Шилов Юрій. Доскитські цивілізації...— С. 110, 111.
- ¹⁰ Там же.— С. 113.
- ¹¹ Там же.
- ¹² Шмаглій М. М., Відейко М. Ю. Трипільські протоміста // Археологія.— 1993.— № 3.— С. 52—63.
- ¹³ Шилов Юрій. Доскитські цивілізації...— С. 113.
- ¹⁴ Патокова Э. Ф. Усатовское поселение и могильники.— К., 1979.— Рис. 1—6; Збенович В. Г. Позднестрипольские племена Северного Причерноморья.— К., 1974.— Рис. 2.
- ¹⁵ Шилов Юрій. Доскитські цивілізації...— С. 114.
- ¹⁶ Канева И. Т. Шумерский героический эпос как исторический источник // ВДИ.— 1964.— № 3.— С. 247.
- ¹⁷ Kramer S. N. Enmerkar and the Lord of Aratta.— Philadelfia, 1952.
- ¹⁸ Канева И. Т. Шумерский героический эпос // ВДИ.— 1964.— № 4.— С. 191—220.
- ¹⁹ Jestin R. Le poeme d'Enmerkar // Revue de l'histoire des religions.— 1957.— CLI.— 2.— Р. 145—220; Lambert M. Le jeu d'Enmerkar // Syria.— 1955.— XXXII.— 3—4.— Р. 212—221; Lambert M. Une enigme du roi d'Uruk Enmerkar // Rass.— 1956.— L. 1.— Р. 37—39; Афанасьев В. К. Гильгамеш и Энкіду.— М., 1979.— С. 97—106; История Древнего Востока // Зарождение классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации.— М., 1983.— Ч. 1.— С. 169, 306.
- ²⁰ Канева И. Т. Шумерский героический эпос, как исторический источник...— С. 246.
- ²¹ Edzard D. O. Enmebaragessi contemporain de Gilgames // Gilgames et sa legende.— Paris, 1960.— Р. 57.
- ²² Бикерман Э. Хронология Древнего мира.— М., 1975.— С. 179; История Древнего Востока...— С. 486.
- ²³ Канева И. Т. Шумерский героический эпос как исторический источник...— С. 247.
- ²⁴ Kramer S. N. From the tablets of Sumer.— 1956.— Р. 232—234. История Древнего Востока...— С. 196; На ріках Вавілонських.— К., 1991.— С. 378.
- ²⁵ Канева И. Т. Шумерский героический эпос // ВДИ.— 1964.— № 4.— С. 207, 208, тут і далі переклад з російської автора.
- ²⁶ Там же.— С. 206, 210; Канева И. Т. Шумерский героический эпос, как исторический источник...— С. 249.
- ²⁷ История Древнего Востока...— С. 246; 454—455.
- ²⁸ Афанасьев В. К. Гильгамеш и Энкіду...— С. 98; Wilcke C. W. Das Lugalbandaepos.— Wiesbaden.— 1969. Текст видано в уривках.
- ²⁹ История Древнего Востока...— С. 246.
- ³⁰ Канева И. Т. Шумерский героический эпос как исторический источник...— С. 247, 248; Kramer S. N. From the tablets of Sumer...— Р. 232—237.
- ³¹ Канева И. Т. Шумерский героический эпос // ВДИ.— 1964.— № 4.— С. 218.
- ³² Tosi M. Сенстан в бронзовом веке — раскопки в Шахри-Сохте // CA.— 1971.— № 3.— С. 21; Саріаніди В. І. Древние земледельцы Афганістана.— М., 1977.— С. 20; Tosi M., Hiperno M. Lithic technology behind the ancient lapis-lasuri trade // Expedition.— 1973.— V. 15.— № 1; Lamberg-Karlovsky C. C. The proto-elamites on the Iranian Plateau // Antiquity.— 1978.— Vol. 52; Macson B. M. Алтын-Депе // ТЮТАКЭ.— 1981.— Т. XVIII.— С. 94, 110, 111 та ін.
- ³³ Саріаніди В. І. Древние земледельцы...— С. 157.
- ³⁴ Vallat F. The most ancient scripts from Iran: the current situation // WA.— 1986.— V. 17.— № 3.— Р. 335—347; у цьому ж часописі можна побачити найдавніші зразки реальних шумерських написів.
- ³⁵ Macson B. M. Алтын-Депе...— С. 81—95; Шишкін И. Б. У стін Великої Намазги.— М., 1981.— С. 78; Schmidt H. Cucuteni in der Oberen Moldau, Rumanien.— Berlin-Leipzig.— 1932.
- ³⁶ Macson B. M. Алтын-Депе...— С. 94.
- ³⁷ Vallat F. The most ancient scripts...— Р. 347&

³⁸ На ріках Вавілонських... — С. 55, 56.

³⁹ Дьяконов И. М. Арийцы на Ближнем Востоке. Конец мифа // ВДИ.— 1970.— № 4.— С. 52 (до речі, у цій праці є матеріали, які суперечать ряду положень Ю. Шилова про іншу «прадержаву» — «Аріану»).

М. Ю. Відеїко

В ПОИСКАХ ГОСУДАРСТВА АРАТТЫ

Опираясь на «денифровку надписей» эпохи неолита и энеолита с территории Юго-Восточной Европы Ю. Шилов вслед за А. Кифишиным утверждает, что трипольская культура была известна шумерам под именем страны Аратты и локализует ее в Среднем Приднепровье. Просмотр публикаций артефактов, изображения на которых были дешифрованы А. Кифишиным как надписи, показал, что речь в основном идет об орнаментированной керамике, пластике, фрагментах, выхваченных из массы находок, и уж совсем не о «ста глиняных табличках», на прочтение которых ссылается Ю. Шилов. «Приднепровская Аратта» целиком является плодом вымысла и фальсификацией и не имеет ничего общего с реальным городом-государством конца IV — начала III тыс. до н. э., который известен по шумерскому эпосу. По мнению специалистов, изучавших произведения древних обитателей Месопотамии — С. Крамера, Р. Жестина, М. Ламберта, И. М. Дьяконова, И. Т. Каневой, В. К. Афанасьевой — легендарная Аратта шумерских поэм находилась где-то на Иранском нагорье, к востоку от Шумера, что следует из содержания этих произведений. Сопоставление описания дороги к стенам Аратты, ее географии и геологии с данными археологических исследований на территории Ирана позволяет уточнить локализацию этого государства, связать его с городищем Шахри-Сохте и его окрестами в низовьях р. Хильмунд, у границы с Афганистаном. Именно обитатели Шахри-Сохте контролировали добычу и торговлю золотом, лазуритом, оловом, медью, добывавшимися в долине р. Хильмунд и расходившимися по караванным путям от Инда до Евфрата. Комплекс Шахри-Сохте (как и других памятников Иранского нагорья) генетически связан с культурами Средней Азии и не имеет ничего общего с трипольской культурой, что снижает вопрос о переселении или о «перенесении названия», как утверждает Ю. Шилов. Использование непроверенных данных и чрезмерная доверчивость, отсутствие критики источников в сочетании с неограниченной фантазией ведет к фальсификации истории, что мы и видим на примере воссоздания Ю. Шиловым «Приднепровской Аратты».

M. Yu. Videiko

IN SEARCH OF STATE OF ARATTA

Basing himself on «decoding of inscriptions» of the Neolithic and Eneolithic stages in the territory of South-Eastern Europe, Yu. Shilov has affirmed after A. Kifishin that the Schumers knew Tripolian culture as the state of Aratta and he has attributed its location to the Mid Dnieper area. Revision of the artifacts published, imprints on which were decoded as inscriptions by A. Kifishin, has shown that, in fact, those were, mainly, ornamented pottery, plastics, certain fragments taken off a file of findings, and nothing of the kind of «a hundred of small earthen plates» which reading Yu. Shilov refers to. The «Pridnieprovian Aratta» as a whole is fiction and falsification and has nothing in common with the really existed city-state of the late 4th and early 3d millennium B. C. known from the Schumers' epos. In opinion of such specialists as S. Kramer, R. Zhestin, M. Lambert, I. M. Diyakonov, I. I. Kaneva and V. K. Afanasicova who studied works of ancient inhabitants of Mesopotamia, legendary Aratta described en Schumerian poems was situated somewhere in the Iran plateau, eastwards of Schumer, which follows from the matter of those works. Comparing description of the way to the Aratta walls, geography and geology of Aratta with archaeological findings in the territory of Iran we succeed in refining localization of this state, relating it to the site of Shakhri-Sokhte and its environs in the lower reaches of river Khilmund near the frontier with Afghanistan. It was inhabitants of Shakhri-Sokhte who supervised quarrying of gold, lapislazuli, tin, copper in the valley of river Khilmund and their sale via caravan ways from the Ind to the Euphrates. The assemblage of Shakhri-Sokhte (as well as of other relies of the Iran plateau) is genetically related to the cultures of Middle

Asia and has nothing in common with Tripolian culture, which removes the problem on migration or on the «transfer of the name», as Yu. Shilov persists in. Usage of unverified information and extreme credulity as well as absence of criticism with respect to various sources supplemented with unlimited fantasy lead to falsification of history, which is obviously seen in the example of reconstruction of «Pridneprovian Aratta» by Yu. Shilov.

Одержано 22.12.94

ДЕЯКІ ЗАУВАЖЕННЯ З ПРИВОДУ «КРИЗИ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЇ»

В. В. Отрощенко

«Кризу української археології» констатовано наприкінці великої виноски дискусійної статті В. О. Посреднікова у п'ятому числі «Донецького археологіческого сборника». Викликано «кризу» втратою марксистсько-ленинського «методологічного орієнтиру». Вона супроводжується розмежуванням українських археологів на дві течії: наукову та партійну. Автор такого дещо несподіваного розподілу суб'єктів нашого фаху відніс себе до загалу «провінційних краснавців», хоч подібне самовизначення з боку доцента Донецького університету та наукового редактора вказаного збірника має вигляд кокетства¹.

Що ж змусило В. О. Посреднікова так жорстко обійтися з українськими археологами? Приводом для дискусії стало припущення М. О. Ричкова щодо полієтнічності носіїв ямної культурно-історичної спільноти. Зауважимо, що критикуються тези М. О. Ричкова², а не рукопис дисертації чи хоча б автографат, де це питання розроблено грунтовно³. Схоже, що критика вельми зачипає саме припущення про наявність «малих народностей» в середині грандіозної ямної спільноти. Сам же В. О. Посредніков схильний рішуче розширити ямну спільність, залишивши до неї «афанаасіївські варіанти» і утворивши таким чином етнічну конструкцію союзного масштабу, від Дунаю до Алтаю. Втім, кожен науковець має право на власну гіпотезу, як і на критику колеги. Тут би здається і зупинитися, зважаючи на називу критичної статті. Але як бути з «кризою української археології»? Не зайвим видається простежити механіку її конструювання.

М. О. Ричков користується у своїх дослідженнях формалізовано-статистичним методом, розробленим у секторі теорії та методики археології ІА НАН України під орудою В. Ф. Генінга. Отже, ставиться під сумнів ефективність методу. При цьому якось оминається те, що М. О. Ричков інтерпретує об'єктивні результати досліджень, отримані за допомогою названого методу. Інтерпретація результатів може бути й іншою, але реальність виділення шести варіантів поховань ямної спільноти у Надчорномор'ї безсумнівна і для В. О. Посреднікова (с. 185). Звідки ж таке поблажливо-зверхнє ставлення до формалізовано-статистичного методу, зведення його до арифметичного підрахунку рис поховального обряду? З яких часів йде переконання у персональному праві говорити і засуджувати від імені всієї археологічної науки? Загалом, формалізовано-статистичний метод археологічна наука сприйняла і заслуга тут не лише українських вчених. Тоді й підкреслювати етнічну належність тієї чи іншої археологічної школи не вельми коректно.

Проте критики одного напрямку в археології виявилося замало для висновку щодо «кризи». Тут В. О. Посредніков і згадав ще одні прочитані ним тези⁴. Складається враження, що В. О. Посредніков обмежується читанням тез українських археологів, не вважаючи за потрібне ознайомитися зі статтями чи монографіями з тієї ж таки «ямної» проблематики. Чому саме тези Ю. О. Шилова обрав критик об'єктом наступних спостережень і висновків

державного масштабу лишається загадкою. Адже в них йдеться про трипільську, а не ямну культуру. Метод стноісторичних реконструкцій Ю. О. Шилова подано як «весьма оригінальний, простой, но увлекательный» (с. 185). Детальному викладу його точки зору присвячена мало не ціла сторінка критичної статті без будь-якого аналізу чи оцінки. Після чого стаття несподівано закінчується засудженням пошуків «українських учених» на етногенетичній ниві, які можуть завести нашу археологію «в тупик» (с. 186). Спонтанному читачеві лишається звернутися за поясненням до виноски 40, яка на-вісає над «тупиком».

У розлогій виносці згадуються праці двох українських істориків (Б. Д. Лановика та П. І. Лавріва), які, на думку критика, невіправдано глибоко поринають в минулі у пошуках історичних витоків українського народу. Після чого робиться висновок про кризу української... археології та провадиться поділ археологів на дві течії. До партійної течії, члени якої виконують заповіді «определенной партийной концепции» заражовано Ю. О. Шилова та двох згаданих вище істориків. Ось так несподівано наукова дискусія закінчується політичним звинуваченням позапартійного в усі часи археолога у певній партійній заангажованості. І тут у голову закрадається крамольна думка: «А до якої течії можна віднести автора дискусійної статті в «Донецком археологическом сборнике»? Якщо до партійної, то стає зрозумілим і роздратування постановкою проблеми локалізації «малих етносів» на археологічному матеріалі, і неприхований скепсис щодо пошуків неординарних шляхів побудови етногенетичних концепцій українськими археологами, і прихована тута за втраченим, сподіваємось назавжди, «прежнім методологіческим ориентиром». Надто вже нав'язливими стають разомови про нашу всеохоплюючу і перманентну кризу, сам факт якої нібито не треба і аргументувати. А дехто підказує і вихід з цієї кризи на шляху реставрації імперії. Але ним ми вже пройшли, спізнавши всі «зваби» перебування у череві етнічної м'ясорубки.

Що ж до кризи в археології, то дивна якась вона у нас, бо супроводжується активізацією наукової та видавничої діяльності. Саме з кінця 80-х рр. починається видаватися перший в Україні археологічний журнал, а в багатьох обласних центрах — місцеві серійні видання, серед них і «Донецкий археологический сборник» починаючи від 1992 р. Завдяки йому археологічному загалові стали доступними матеріали розкопок курганів Донеччини, які, після класичних праць В. О. Городцова 1905, 1907 рр., практично не видавалися. Перестав відчуватися нагляд таємної поліції за науковцями і розпочалася інтеграція української археології в світову археологічну науку. Це теж прояв кризи?

Усі ми належимо, за фахом, до однієї (наукової) течії, що не позбавляє нас права мати ті чи інші політичні уподобання. Давайте лише не плутати науку з політикою.

Примітки

¹ Посредников В. А. О новации в этнической интерпретации ямной культурно-исторической общности // Донецкий археологический сборник.— 1994.— Вып. 5.— С. 178—194.

² Рычков Н. А. Об этническом составе носителей ямной культуры Украины // История и археология Слободской Украины.— Тез.— Харьков, 1992.— С. 185, 186.

³ Рычков Н. А. Этническая характеристика населения ямной культуры Северного Причерноморья (по курганным памятникам).— Автореф. дис... канд. ист. наук.— К., 1990.— 16 с.

⁴ Шилов Ю. Аратта і Ариан. Пракорені Русі // Тези Всеукр. наук. конф. «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури».— Переяслав-Хмельницький, 1992.— С. 46, 47.

ДО МЕТОДИКИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

ПРО ОСНОВНІ НАПРЯМКИ
ТА РЕЗУЛЬТАТИ
ЗАСТОСУВАННЯ
АВТОМАТИЗОВАНОЇ
СИСТЕМИ ОБРОБКИ
ДЖЕРЕЛ В ІНСТИТУТІ
АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

С. О. Беляєва, О. М. Петрашенко

В Інституті археології створена інформаційно-пошукова система автоматизованої обробки археологічних джерел, проводиться розробка систем опisu різних категорій археологічного матеріалу та їх програмного забезпечення.

Питання переходу до автоматизованої системи обробки джерел з археології України має багатолітню історію. Ще наприкінці 60-х років М. Ю. Брайчевським¹ запропоновано опис джерел по перфокартах з проведенням ручної, а надалі й машинної обробки інформації.

Протягом багатьох років колективом фахівців на чолі з В. Ф. Генінгом² здійснювалась систематична робота по вирішенню методичних питань автоматизованої обробки, домашньої підготовки матеріалів, уніфікації опису пам'яток та окремих категорій джерел, вийшло друком багато праць, присвячених розробці окремих питань та проблемі загалом. Здійснено експериментальні роботи по втіленню комп'ютеризації в практику археології. У останні десятиліття за участю фахівців з Інституту кібернетики було розроблено декілька програм для ЕОМ ЕС 1022 з типологізації керамічних комплексів різних епох з урахуванням загального для всіх видів кераміки переліку ознак. Для цієї роботи розроблялись теоретичні засади комп'ютерної обробки археологічних матеріалів, зокрема перелік первинних ознак для різних видів джерел, визначення необхідного та достатнього розміру статистично достовірної вибірки та ін. Крім цього було розпочато створення іншого напрямку впровадження комп'ютеризації в археології, а саме інформаційно-пошукових систем для фондої та архівної роботи.

Усе це підготувало можливості практичного застосування автоматизованої системи обробки джерел. У 1987—1988 роках на базі сектору джерелознавства було практично завершено створення інформаційно-пошукової системи «Археолог» (Л. С. Гераськова), за участю фахівців з КДУ проведено дослідження можливості застосування методів математичної статистики для класифікації поховального обряду на підставі стратиграфічних даних (А. В. Ніколова). На основі інформаційно-пошукової системи був створений перший комп'ютерний каталог колекцій археологічних фондів за розділами: первісна, скіфо-антична, слов'яно-русська археологія; а також зроблена спроба створення бази даних з антропології. У зв'язку з відсутністю власного машинного парку всі ці роботи здійснювались на базі аренди стаціонарної ЕОМ СМ 1420 в обчислювальному центрі «Річфлоту». Уже на початку визначилася необхідність розробки декількох напрямків комп'ютеризації:

©С. О. БЕЛЯЄВА, О. М. ПЕТРАШЕНКО, 1995.

- уdosконалення інформаційно-пошукової системи та переведення її на персональні комп'ютери;
- створення сервісних програм, що поліпшують роботу з системою;
- розробка дослідницьких програм, зокрема математичних методів обробки різних видів археологічних джерел, наприклад антропологічних;
- розробка підходів до автоматизованої обробки архівної інформації;
- розширення комп'ютерної грамотності співробітників Інституту археології, які здійснюють роботи в цих напрямках або бажають приєднатись до виконання тем.

Поставлено також питання про створення речових банків даних з археології та розробку системи введення графічної інформації.

Подальший розвиток автоматизованої системи здійснювався на основі персональних комп'ютерів, які з'явились у цей час в Інституті археології. У 1990—1992 рр. продовжено створення бази даних з археологічних джерел наукових фондів за матеріалами новобудовних експедицій у Запорізькій області (С. М. Івлев, О. М. Петрашенко), а також перекладено на персональний комп'ютер існуючий на ЕОМ СМ-1420 каталог колекцій для подальшого розвитку інформаційно-пошукової системи. Розроблено систему опису комплексу давньоруських пам'яток «городище — селище — могильник» з описом інвентаря за категоріями матеріалу на прикладі колекції з давньоруських пам'яток поблизу с. Шестовиці Чернігівської області (С. О. Беляєва, О. М. Петрашенко, Н. В. Блажевич). Крім сухо археологічних, підготовлено банки даних за краніологічними матеріалами епохи неоліту (І. Д. Потехіна), одонтологічними матеріалами черняхівської культури (С. П. Сегеда, Л. В. Литвинова). Уперше в Європі створена та заповнена автоматизована база даних з палеоботаніки, яка вміщує матеріали починаючи з трипільського часу до Давньої Русі (Г. О. Пашкевич, О. М. Петрашенко). Для підготовки комп'ютеризації наукового архіву була створена картка автоматизованого обліку звітів та розроблена база даних по архіву на основі програмного комплексу «CDC ISIS», рекомендованого ЮНЕСКО для використання у бібліотеках та архівах.

Зараз продовжується розвиток основних напрямків комп'ютеризації. Значно розширюється тематика та обсяг банків даних за археологічними та антропологічними джерелами. Роботи виконуються в багатьох відділах Інституту: епохи бронзи (М. Ю. Відейко), ранньослов'янської археології (С. П. Пачкова), сектору антропології (С. П. Сегеда, Т. Н. Назарова, Л. В. Литвинова), сектору природничих методів (Г. О. Пашкевич, О. П. Журавльов), сектору джерелознавства (С. О. Беляєва, Н. В. Блажевич, О. М. Петрашенко, В. М. Корпусова). Розробляється система базових програм для роботи з керамічними комплексами і сервісних програм для полегшення роботи в одній з них — системі «Параadox».

Таким чином, протягом останніх років уперше в Україні вдалося створити інформаційно-пошукову систему автоматизованої обробки археологічного матеріалу, розпочато накопичення банків даних за різними типами джерел. Постійно триває робота по вдосконаленню методів обробки та програмного забезпечення, систем опису та переліку первинних ознак різних джерел.

Примітки

¹ Брайчевський М. Ю. Археологія і кібернетика // Археологія.— К., 1968.— Т. XXI.— С. 36—49; Брайчевський М. Ю. Археологія і кібернетика. Застосування великих ЕОМ в археологічному дослідженні // Археологія.— 1972.— № 5.— С. 41—52.

² Генінг В. Ф., Пустовалов С. Ж., Розанов С. А. Опыт применения ЭВМ для первичной обработки керамики // АОУ в 1976—1977 гг. Тезисы докл. XVII конф. Института археологии АН УССР.— Ужгород, 1978.— С. 14, 15; Генінг В. Ф. Про застосування формалізовано-статистичних методів і ЕОМ в археології // Вісник АН Української ССР.— 1979.— № 8.— С. 85—89 та ін.

ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛТАВСЬКОЇ ВЧЕНОЇ АРХІВНОЇ КОМІСІЇ

І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко

У грудні 1993 р. виповнилося 90 років від дня заснування Полтавської вченої архівної комісії (1903—1917) — одного з найбільш впливових громадських наукових осередків на Україні. Про доробок членів Комісії на терені археології розповідає пропонована стаття.

Значний внесок у археологічне вивчення території історичної Полтавщини належить членам Полтавської вченої архівної комісії (ПВАК) — широко відомої спілки вчених і краєзнавців Полтави, міст і сіл губернії та інших міст України і Росії, що розгорнула свою діяльність на початку ХХ ст.¹ Науковий доробок ПВАК неодноразово був предметом студій істориків та архівістів², хоча діяльність комісії на терені археології ще не знайшла свого висвітлення дослідниками. Свою часу існувала думка про обмежений характер діяльності ПВАК у галузі археології, зосередження комісії на сутті архівних, історичних чи краєзнавчих проблемах³. Однак, навіть на перший погляд, підстав для такого висновку немає — ПВАК досить комплексно вирішувала широке коло краєзнавчих проблем, приділяючи значну увагу питанням археології.

ПВАК була заснована дещо пізніше аналогічних громадських наукових об'єднань у губерніях України — 26 жовтня (10 грудня) 1903 р.⁴ Фундатором і беззмінним керівником комісії був секретар-правитель справ ПВАК, відомий полтавський історик, архівіст, краєзнавець Іван Францович Павловський (1851—1922)⁵. Серед найбільш впливових членів комісії назовемо істориків, краєзнавців і архівістів М. Г. Астряба⁶, В. С. Бучневича⁷, Л. В. Падалку⁸, В. О. Пархоменка⁹, етнографів В. І. Василенка¹⁰, П. О. Гнедича¹¹, В. П. Мілорадовича¹², В. О. Щепотьєва¹³, медика О. Ф. Мальцева¹⁴. З почесних членів ПВАК¹⁵ безпосереднє відношення до археології мали вчені з європейським ім'ям В. Б. Антонович, Д. І. Багалій, І. Є. Забелін, І. О. Лінниченко, Д. І. Яворницький, кн. П. С. Уварова¹⁶, колекціонери Г. П. Алексеєв¹⁷ та К. М. Скаржинська¹⁸. Археологами — дійсними членами ПВАК були Іван Антонович Зарецький (1857—1936)¹⁹, Микола Омелянович Макаренко (1877—1938)²⁰ та Вадим Михайлович Щербаківський (1876—1957)²¹. Крім них, археологічною проблематикою займалися спеціалісти з інших дисциплін та краєзнавці.

Головним напрямком діяльності комісії було проведення наукових засідань з виголошенням доповідей, рефератів та повідомлень, організація музеївих осередків, виставок, формування архівів, перегляд архівних справ в установах та підготовка до публікації їх матеріалів, проведення археологічних, етнографічних та статистичних досліджень. За 15 років існування ПВАК провела 36 засідань, на яких було заслушано понад 100 доповідей і повідомлень; видала 15 випусків праць (1905—1917) загальним обсягом понад 200 друкованих аркушів, 20 окремих наукових видань²². Спадкосмцем історико-краєзнавчої діяльності ПВАК у 1918—1928 рр. стало Українське Наукове Товариство дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Пол-

© І. М. КУЛАТОВА, О. Б. СУПРУНЕНКО, 1995.

тавщині²³, яке більш відоме за пізнішою назвою — Полтавське Наукове при ВУАН товариство²⁴.

Археологічні дослідження членів ПВАК проводилися за кошти установ, в яких вони працювали, пожертвування окремих осіб чи особисті кошти. Так, І. А. Зарецький та В. М. Щербаківський працювали на кошти, що виділялися Полтавським губернським земством в тому числі і для Природничо-історичного музею, останній використовував також фінансову допомогу меценатів та друзів — В. Н. Бутовича, землевласника В. О. Гервіца²⁵. Дослідження М. О. Макаренка фінансувалися Імператорською Археологічною Комісією, Московським Археологічним Товариством, у випадку з Броварськими курганами на Пслі — М. А. Терещенком²⁶.

Двічі з власного невеликого бюджету ПВАК виділяла асигнування на археологічні «експурсії» своїх членів, а саме: у 1904 р. для обстеження місцезнаходжень половецьких «кам'яних баб» та інших залишків старовини в селах Зачепилівка і Семенівка Костянтиноградського повіту по р. Орчик (Л. В. Падалка, С. Т. Сиротенко), фотографування археологічних пам'яток у Карловому степу та по р. Орслі з метою підготовки виставки до XIII Археологічного з'їзду; влітку 1913 р. Л. В. Падалка виконував «рекогносцировочні обстеження пам'яток старовини» в Переяславському Подніпров'ї. Ним були оглянуті: городище літописного м. Переяслава із залишками києво-руського собору, штучне водоймище із залишками стародавньої бухти в Переяславі, узбережжя стариці в місцевості «Каран», «змійові» вали, залишки валу у заплаві Дніпра, укріплення в ур. «Каран» у заплаві ріки²⁷. Про результати цих робіт інформувалися члени ПВАК, учасники XIII Археологічного з'їзду, пізніше матеріали розвідок були опубліковані²⁸. ПВАК по можливості координувала дослідження археологічних пам'яток на Полтавщині, долучаючи до

Рис. 1. Іван Антонович Зарецький (1857—1936). Фото 1928 р. Оренбург. З архіву Оренбурзького краєзнавчого музею. Публікується вперше.

Рис. 2. Микола Омелянович Макаренко (1877—1938). Фото 1910 р. С.-Петербург. Фонди Полтавського краєзнавчого музею.

Рис. 3. Вадим Михайлович Шербаківський (1876—1957). Фото 1943 р. З особистого архіву Катерины Кричевської-Росандич (США). Публікується вперше.

Новгорода у 9-му випуску праць комісії³⁴.

Цікавим напрямком діяльності членів ПВАК була організація публічних лекцій у приміщенні Полтавського губернського земства визначних археологів того часу. Слід згадати дві з них — «Про розкопки в Катеринославській та Херсонській губерніях» Д. І. Яворницького (1904 р.)³⁵ та «Про стан вивчення археологічних пам'яток Південно-Східної Русі» професора Д. Я. Сакомкасова (1910 р.)³⁶.

У працях ПВАК було введено до наукового обігу чимало яскравих археологічних знахідок. Практично невідомими дослідникам є результати розкопок кургану доби бронзи зі зрубними похованнями³⁷ ур. Мечеть у пониззі Ворскили, опубліковані І. А. Зарецьким³⁸. Комплекс знахідок з кургану скіфської доби біля с. Тишкі в Лубенському Посуллі, випадково виявленіх 1887 р., оприлюднив у працях ПВАК М. О. Макаренко³⁹. Ним же здійснена перша публікація полтавського ("кропив'янського") ритону⁴⁰ IV ст. до н. е.— однієї з з перших знахідок витворів фракійської торевтики на Лівобережжі України в XVIII ст.⁴¹, чи не найстарішої археологічної знахідки на Полтавщині⁴².

Заслугою ПВАК став випуск першого оперативного видання про унікальний кочівницький комплекс Перещепинського «скарбу» VII ст. н. е., який побачив світ і окремою брошурую двома випусками⁴³. Цікаво, що унікальна знахідка була збережена саме завдяки наполегливості члена комісії, археолога, стнографа і музейника І. А. Зарецького, який не тільки допоміг зібрати речі у населення, організував їх охорону, але й сформографував, зберігши первинний вигляд ряду витворів сасанідської, візантійської і кочівницької торевтики⁴⁴. Повідомлення дослідника графу О. О. Бобринському про відкриття спонукало Археологічну Комісію відридити з Петербурга фахівця-археолога, також члена ПВАК М. О. Макаренка на обстеження місця знахідки. Ним же здійснено кілька повідомлень про «Скарб» у столичних виданнях⁴⁵. Замалюванням найвизначніших речей комплексу займався відомий письменник,

участі в них своїх членів. Важливим напрямком діяльності комісії була участі у роботі археологічних з'їздів — на етапі підготовки — XII у Харкові, XIII — у Катеринославі, XIV у Новгороді. На Харківському з'їзді (1902 р.) великий розділ виставки стнографічних матеріалів був підготовлений І. А. Зарецьким, який видав до його відкриття окремий каталог²⁹. Ним же було сфотографовано ряд розділів археологічної виставки, виконано фото до видань праць з'їзу, в тому числі матеріалів Верхньо-Салтівського могильника з розкопок В. О. Бабенка та відоме foto «Кобзарі та лірники під час XII Археологічного з'їзу у Харкові»³⁰. На Катеринославському з'їзді (1905 р.) були присутні перший голова комісії О. П. Потоцький та Л. В. Падалка, на Чернігівському (1908 р.) — С. Т. Сиротенко, на Новгородському (1911 р.) з доповіддю «Походження і значення імені «Русь» виступив Л. В. Падалка³¹. Згодом текст цієї доповіді був опублікований в працях ПВАК³² і в «Трудах» XIV Археологічного з'їзу³³, а дослідник підготував спеціальне повідомлення про пам'ятки стародавнього

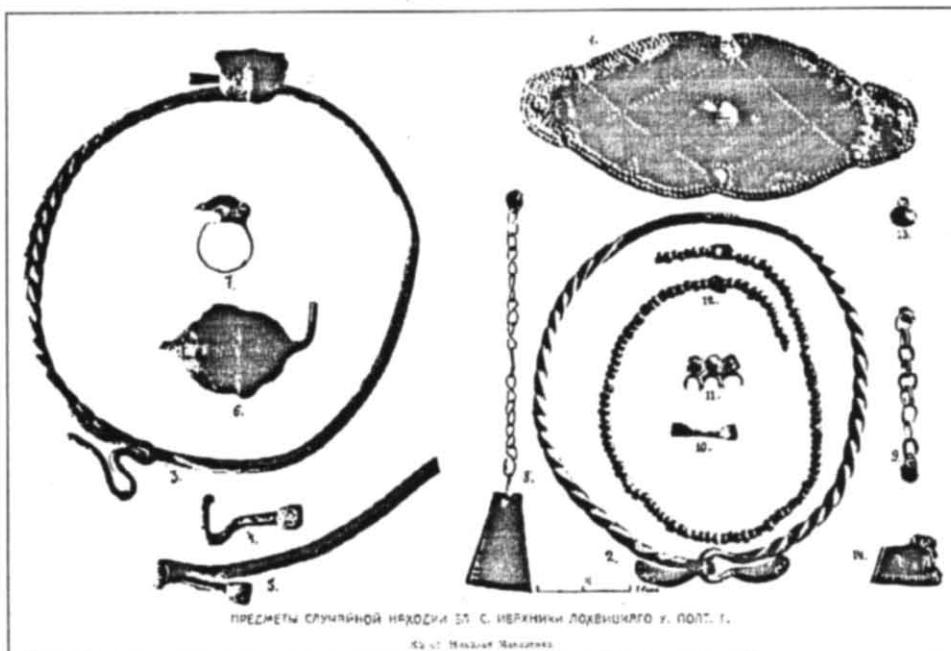

Рис. 4. Фототаблиця комплексу Івахніківського скарбу. Фото М. О. Макаренка. За вип. 5 праць ПВАК (1908 р.)

публіцист, видавець і художник, педагог, член комісії Г. О. Коваленко (1868—1937)⁴⁶.

У працях ПВАК було надане місце для першої публікації комплексів скарбів — Івахніківського — фіналу трьох чверті I тис. та Полтавського — рубежу X—XI ст.⁴⁷, пов'язаних дослідниками зі старожитностями роменської культури⁴⁸. Відомості про знахідки в Полтаві скарбу дирхемів 1893 р.⁴⁹ та некрополю городища сіверянської Лтави⁵⁰ були наведені І. А. Зарецьким⁵¹, що й допомогло локалізувати на території міста курганий могильник⁵². Цим же невтомним дослідником вміщені в працях ПВАК перші відомості про золотоординський могильник в ур. Мечеть біля с. Кишеневки Кобеляцького повіту⁵³, невдовзі після того дослідженний діяльним членом комісії В. М. Щербаківським⁵⁴. Л. В. Падалкою наведені відомості про іншу пам'ятку золотоординської доби — решти водогону з керамічних труб у Кобеляках⁵⁵.

Комісія започаткувала публікацію результатів археологічного картографування краю у вигляді описів курганів та майданів Лохвицчини в Посуллі⁵⁶, далі — окремих об'єктів Полтавщини взагалі⁵⁷, а згодом — і зводів з детальним аналізом видів пам'яток та описом їх місцезнаходження, публікацією планів та схем розташування⁵⁸. Видання першого зводу городищ, курганів і майданів Полтавщини за даними анкетування Центрального Статистичного Ко-

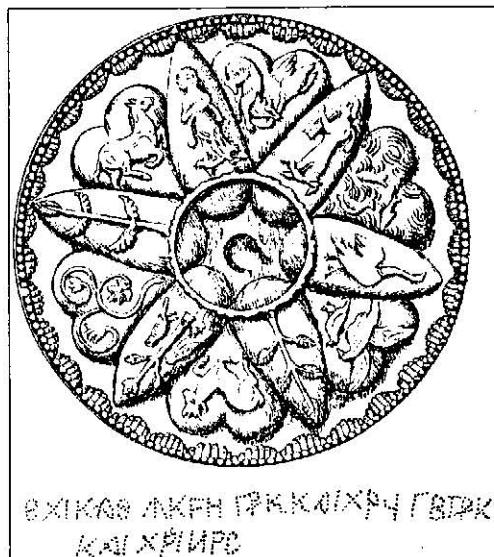

Рис. 5. Малюнок зовнішньої сторони санідської фруктовниці з Малоперещепинського «скарбу», до статті І. А. Зарецького. Мал. Г. О. Коваленка. ПВАК (1912 р.).

мітсту 1873 р. сприяло подальшому вивченню пам'яток археології великого історичного регіону Дніпровського Лівобережжя⁵⁹. До випуску в світ цієї значної за обсягом праці доклав чимало зусиль у складний 1917 р. видатний член ПВАК, етнограф, фольклорист, музикознавець і літературознавець В. О. Щепотьєв⁶⁰. Поряд з археологічним картографуванням комісією видані дослідження Л. В. Падалки з територіального межування Полтавщини ко-зацької доби⁶¹, карта Гійома Боплана з коментарями стосовно території краю⁶². Л. В. Падалкою опубліковані плани укріплень XVI—XVIII ст.— Під-дубнівське на острові по р. Переїзод у Прилуцькому повіті, група Говтянських, Старо-Сенжарівське, Ряске та ін.⁶³

Чимало відомостей про археологічні пам'ятки Полтавщини зібрали й операцювали краєзнавці — члени ПВАК Г. О. Коваленко, автор широковідомої ілюстрованої книжки для дітей «Українська історія: оповідання з історії України»⁶⁴, в етнографічному дослідженні про генезу українського народного житла широко використав археологічні матеріали з розкопок В. В. Хвойки у Подніпров'ї та М. О. Макаренка на Роменщині, оприлюднив дещо уточнені плани Більського городища на Ворсклі⁶⁵. О. В. Ліперовський, викладач Полтавського кадетського корпусу, здійснив спробу археологічного дослідження групи курганів з трьох насипів поблизу Побиванки, на полі Полтавської битви⁶⁶, виявивши під насилами накатники поховань скіфської доби, а їс відшукувані братські могили шведів 1709 р., законсервував розкопи⁶⁷. Ним же наведені й деякі інші дані про кургани північної околиці Полтави⁶⁸. В. Є. Бучневич разом із І. А. Зарецьким дослідили полтавські підземелля XVII—XVIII ст.⁶⁹ — ходи сполучення фортеці й льохів⁷⁰, залишивши детальні їх описи⁷¹, сумлінно запозичувані послідовниками навіть через століття⁷².

У працях комісії знайшли відображення й деякі питання історії археологічних досліджень краю. Авторами некрологів визначного історика й археолога України професора В. Б. Антоновича був його учень Л. В. Падалка⁷³, колекціонера гофмейстера Г. П. Алексеєва — О. Ф. Мальцев⁷⁴. Відомий статистик, етнограф і краєзнавець В. І. Василенко використав надану йому В. Б. Антоновичем картотеку до археологічної карти Полтавської губернії⁷⁵ при укладанні статей про населені пункти Полтавщини до словника Ф. А. Брокгауза та І. А. Ефрона⁷⁶. Дані рукописної картотеки В. Б. Антоновича про городища Полтавщини використовував у своїх публікаціях і Л. В. Падалка⁷⁷. Широке коло проблем історії та археології Київської Русі, насамперед Переяславської землі, знайшло відображення в роботах Л. В. Падалки⁷⁸ і В. О. Пархоменка⁷⁹. Перший з них опублікував досить цікаве дослідження про виникнення Полтави та походження її назви⁸⁰.

Значну цінність становлять бібліографічні відомості про ряд археологів — уродженців Полтавщини в «Короткому біографічному словнику вчених і письменників Полтавської губернії...» І. Ф. Павловського⁸¹. Серед полтавців він називає археологів і етнографів М. В. Закревського (1805—1871), І. А. Зарецького (1857—1936), О. Т. Кітіцина (1819—1886), М. О. Макаренка (1877—1938), М. О. Максимовича (1804—1873), К. М. Мельник-Антонович (1859—1942), О. В. Терещенка (1806—1865), істориків Л. В. Падалку (1859—1927), В. О. Пархоменка (1880—1942), нумізматів князя В. В. Кочубея (1800—1850). У бібліографічному покажчику журналу «Киевская старина», підготовленому до друку членами ПВАК І. Ф. Павловським, В. О. Щепотьєвим, О. А. Явойським та Б. Д. Чигринцевим, був виділений окремий розділ про археологічні публікації часопису⁸².

Таким чином, Полтавська вчена архівна комісія проводила значну роботу по пропаганді відомостей про пам'ятки археології краю, організації археологічних досліджень на Полтавщині, сприяючи діяльності музеїв по збереженню археологічних знахідок. Комісія заклала підвалини справи охорони найдавнішої історико-культурної спадщини в Полтаві, фактично зафундувавши 1906 р. Полтавський церковний історико-археологічний комітет⁸³ і ставши попередником Українського Наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини і мистецтва на Полтавщині. Як значний науковий осередок ПВАК посіла одне з чільних місць серед археологічних установ Лівобережжя і справила значний вплив на шляхи подальшого розвитку ар-

хнологічного вивчення території Дніпровського Лівобережжя взагалі та Полтавщини зокрема.

Примітки

¹ «Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии». (1905—1917): Библиографический указатель / Сост. А. Б. Супруненко.— Полтава, 1991.— С. 3—15.

² Бржестовская Н. В. Деятельность губернских учёных архивных комиссий в области архивного дела (1884—1917).— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— М., 1951.— 16 с.; Шведова О. И. Указатель «Трудов» губернских учёных архивных комиссий и отдельных их изданий. // Археографический ежегодник за 1957 г. / Под ред. М. П. Тихомирова.— М., 1958.— С. 377—429; Сарбей В. Г. Вклад губернских архивных комиссий в историографию Украины // Друга республ. наук. конф. архівознавства та ін. спец. історичн. дисциплін.— Тези доп.— К., 1965; Аббасов А. М. Краеведство Полтавщины в период становления радианської історичної науки (до початку 30-х років) // Історіографічні дослідження в Українській РСР.— К., 1973.— Вип. 6.— С. 3—16; Аббасов А. М. Становление и развитие исторического краеведения Полтавщины от его зарождения до наших дней.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— К., 1980.— С. 3—16; Аббасов А. М. Вклад Полтавской учёной архивной комиссии в развитие исторического краеведения // История и историки. 1980: Историографический ежегодник.— М., 1984.— С. 275—286.

³ Кирилін Д. С. Археологічні установи на Україні кінця XIX — початку ХХ ст. // Вісник Харківського університету.— 1974.— Вип. 8.— Іст. сер.— № 104.— С. 99—106.

⁴ К десятилетию Полтавской Ученой Архивной Комиссии: Отчет со дня открытия, с 26 октября 1903 г. по 26 октября 1913 г. / Сост. И. Ф. Павловский — Полтава, 1913.— С. 3.

⁵ Ротач И. П. И. Ф. Павловский — историк Полтавщины // УЖ.— 1961.— № 6.— С. 100—103.

⁶ Павловский И. Ф. Краткий биографический словарь учёных и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века.— Полтава, 1912.— С. 11.

⁷ Там же.— С. 28, 29; За останні роки померли члени Товариства. / Зап. Полт. Наук. при ВУАН Т-ва.— Полтава, 1928.— Т. II.— С. III.

⁸ Павловский И. Ф. Краткий биографический словарь...— С. 144, 145; За останні роки...— С. III; Ротач П. П. Нові матеріали до історії Полтавщини // Наук.-інформ. бюлєтень Архівного управління УРСР.— 1963.— № 6.— С. 34—38.

⁹ Павловский И. Ф. Краткий биографический словарь...— С. 146; Ричка В. М. Дослідник сивої давнини (В. О. Пархоменко) // Реабілітовані історію.— К.— Полтава, 1992.— С. 58—63.

¹⁰ Павловский И. Ф. Краткий биографический словарь...— С. 31; Ханко В. М. Народознавець і дослідник кустарних промислів України // НТЕ.— 1992.— № 5—6.— С. 19—25.

¹¹ Аббасов А. М. Вклад Полтавской учёной архивной комиссии...— С. 277—280.

¹² Павловский И. Ф. Краткий биографический словарь...— С. 128, 129.

¹³ Павловский И. Ф. Первое дополнение к «Краткому биографическому Словарю учёных и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века».— Полтава, 1913.— С. 84; Бабенко Л. Л. Велетень літературного краснавства (В. О. Шенотьев) // Репресоване краеведство.— К., 1991.— С. 80—83.

¹⁴ Павловский И. Ф. Краткий биографический словарь...— С. 120—122.

¹⁵ К десятилетию Полтавской Ученой Архивной Комиссии...— С. 16, 17.

¹⁶ Императорское Московское Археологическое Общество в первое пятидесятилетие его существования (1864—1914 гг.) / Под ред. Н. С. Уваровой, И. Н. Бородина — М., 1915.— Т. II.— С. 8—10, 21, 22, 123, 124, 203, 204, 421.

¹⁷ Музеи // Энцикл. словарь Брокгауза Ф. А. и Ефрана И. А.— СПб., 1897.— Т. ХХ.— С. 121.

¹⁸ Павловский И. Ф. Полтавцы. Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители (Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в.) — Полтава, 1914.— С. 255; Супруненко О. Б. Археологичне зібрання К. М. Скаржинської // Археологія.— 1990.— № 4.— С. 98—107.

¹⁹ Супруненко О. Б. Іван Зарецький — археолог і музейний працівник // Народне мистецтво Полтавщини.— Полтава, 1989.— С. 59—65.

²⁰ Макаренко Д. С. Микола Омелянович Макаренко.— К., 1992.— 167 с.

²¹ Нестуля О. О. В. М. Щербаківський і охорона пам'яток Полтавщини // АЗ ПКМ.— Полтава, 1992.— Вип. 2.— С. 59—63; Супруненко О. Б. Вадим Щербаківський як дослідник археології Дніпровського Лівобережжя // История и археология Слободской Украины: Тез. докл. и соопц. Всеукр. конф., посвящ. 90-летию XII Археологического съезда.— Харьков, 1992.— С. 198, 199.

²² «Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии» (1905—1917): Библиографический указатель.— С. 4.

²³ Щербаківський В. М. та ін. Історія товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині // ЗУНГ.— Полтава, 1919.— Вип. 1.— С. VII—X.

²⁴ Щепотьев В. О. Про життя і діяльність Полтавського Наукового при ВУАН Товариства за минулі роки (1919—1927) // Зап. Полт. наук. при Всеукр. Акад. Наук Товариства.— Полтава, 1928.— Вип. 2.— С. V—XIV.

- ²⁵ Щербаківський В. М. Діяльність музеїв: Хроніка // ЗУНТ.— Полтава, 1919.— Вип. 1.— С. 96, 97.
- ²⁶ Шовкопляс Г. М. Пам'ятаймо добре справи // АЗ ПКМ.— Полтава, 1992.— Вип. 2.— С. 73.
- ²⁷ К десятиліттю Полтавської Ученої Архивної Комісії...— С. 13.
- ²⁸ «Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии» (1905—1917)...— С. 5.
- ²⁹ Зарецький И. А. Добавление к Каталогу Этнографического отдела археологической выставки в Харькове: Предметы, доставленные музеем Полтавского губернского Земства.— Полтава, 1902.— 19 с.
- ³⁰ ФПКМ.— інв. № Д. 8884/156.
- ³¹ К десятиліттю...— С. 13.
- ³² Падалка Л. В. Происхождение и значение имени «Русь» // Тр. ПУАК.— Полтава, 1915.— Вып. 12.— С. 1—40.
- ³³ Падалка Л. В. Происхождение и значение имени «Русь» // Тр. XIV АС.— М., 1914.— Т. III.
- ³⁴ Падалка Л. В. Памятники Великого Новгорода // Тр. ПУАК.— Полтава, 1912.— Вып. 9.— С. 35—60.
- ³⁵ К десятиліттю...— С. 13.
- ³⁶ Невідомий лист Д. І. Яворницького (Публ. Супруненка О. Б.) / АЗ ПКМ.— Полтава, 1993.— Вип. 3.— С. 110—115.
- ³⁷ Супруненко А. Б. Материалы срубной культуры в исследованиях И. А. Зарецкого // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. Археологія Полтавщини.— Полтава, 1991.— Частина друга.— С. 43, 45.
- ³⁸ Зарецький И. А. Результаты пробной раскопки в урочище Мечеть Кобелякского уезда // Тр. ПУАК.— Полтава, 1912.— Вып. 9.— С. 115.
- ³⁹ Макаренко М. Материалы по археологии Полтавской губернии: III. Предметы из «случайных» раскопок кургана близ с. Тишки Лубенского уезда // Тр. ПУАК.— Полтава, 1916.— Вып. 14.— С. 16—24; Ільїнська В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья: (Курганы Посулья).— К., 1968.— С. 22, 62.— Табл. LV.
- ⁴⁰ Макаренко М. Материалы по археологии Полтавской губернии: II. Серебряный ритон случайной находки в «Кропивянской сотне Переяславского полку». // Тр. ПУАК.— Полтава, 1916.— Вып. 9.— С. 5—15.
- ⁴¹ Рябова В. А. «Полтавский ритон» и вопросы происхождения ритонов Скифии // Обл. науч.-практ. конф., посвящ. 100-летию со дня рожд. М. Я. Рудинского (тез. докл. и сообщ.) — Полтава, 1987.— С. 53—56.
- ⁴² Чумихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій.— К., 1992.— С. 27.
- ⁴³ Зарецький И. А. Клад, найденный при селе Малая-Перещепина Константиноградского уезда Полтавской губернии // Тр. ПУАК.— Полтава, 1912.— 27 с.: іл.
- ⁴⁴ Супруненко А. Б. Археологические исследования Полтавского краеведческого музея (к 100-летию со дня основания) // Археологические исследования на Полтавщине.— Полтава, 1990.— С. 10.
- ⁴⁵ Макаренко Н. Мало-Перещепинский клад // Аполлон: русс. худ. летопись.— СПб., 1912.— № 13.— С. 177—179; Макаренко Н. Перещепинский клад (предвар. сообщение) // ИАК.— СПб., 1912.— Доп. к вып. 46.— С. 207—211.
- ⁴⁶ Зарецький И. А. Клад...— С. 208; Супруненко О. Іван Зарецький...— С. 63, 64.
- ⁴⁷ Макаренко Н. Материалы по археологии Полтавской губернии: I. Полтавский клад 1905 р.; Случайная находка близ с. Ивахники Лохвицкого уезда // Тр. ПУАК.— Полтава, 1908.— Вып. 5.— С. 201—212.
- ⁴⁸ Корзухина Г. Ф. Русские клады IX—XIII вв.— М.— Л., 1954.— С. 79; Григорьев А. В. О датировке Полтавского клада // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. Археологія Полтавщини.— Полтава, 1991.— Частина друга.— С. 85—87.
- ⁴⁹ Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове лівобережжя у VIII—XIII ст.— К., 1992.— С. 205.
- ⁵⁰ Там же.— С. 205; Бучневич В. Полтавские подземелья (мины) // ПГВ.— 1891.— № 55.— 20 июля.— С. 2.
- ⁵¹ Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Археологічні дослідження І. А. Зарецького у Полтаві // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини: третій обл. наук.-пр. семінар. (тез. доп.) — Полтава, 1990.— С. 44.
- ⁵² Там же.— С. 44, 45; Супруненко А. Б. Археологические памятники территории г. Полтавы и окрестностей: Каталог.— Полтава, 1988.— С. 5, 6.
- ⁵³ Зарецький И. А. Результаты пробной раскопки...— С. 111—120.
- ⁵⁴ Щербаковский В. Раскопки в урочище «Мечеть», возле м. Кишенъки Кобелякского уезда Полтавской губ. // Ежегодник Естественно-Исторического Музея Полтавского губернского земства. 1912 год.— Полтава, 1913.— № 1—8.
- ⁵⁵ Падалка Л. В. Следы водопроводных сооружений в г. Кобеляках Полтавской губ. и над рекой Высью на границе Киевской и Херсонской губ. в связи с некоторыми данными о колонизации Полтавщины // Киевская старина.— К., 1895.— С. 1—8.

- ⁵⁶ Еременко П. М. Земляные валы и курганы при м. Варве Лохвицкого уезда и ее окрестностях // Тр. ПУАК.— Полтава, 1910.— Вып. 6.— Часть I.— С. 76—80, карта.
- ⁵⁷ Падалка Л. В. О древних городках, городищах и насыпных валах на территории нынешней Полтавской губернии // Тр. ПУАК.— Полтава, 1905.— Вып. 1.— С. 155—214+12 планов и схем.
- ⁵⁸ Падалка Л. В. Проплос Полтавской территории и ее заселение: Исследования и материалы.— Полтава, 1914.— 239 с.
- ⁵⁹ Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии в масштабах местных изучений: С приложением таблицы и пояснительного текста.— Полтава, 1914.— 12+18 с.
- ⁶⁰ Там же.— С. VI.
- ⁶¹ Падалка Л. В. Карта козацких полков на Полтавской территории.— Полтава, 1914.— Сз.+карта; Падалка Л. В. Карта территориального разграничения Полтавской губернии в масштабах местных изучений: С приложением таблицы и пояснительного текста.— Полтава, 1914.— 12+18 с.
- ⁶² Падалка Л. В. Карта Боплана о заселении Полтавской территории во второй четверти XVII века.— Полтава, 1914.— Сз.+карта.
- ⁶³ Падалка Л. В. О древних городках, городищах и насыпных валах...— С. 181, 192, 200, 205.— Табл. 3, 9, 10, 12.
- ⁶⁴ Коваленко Грицько. Українська історія: Оповідання з історії України від найдавніших часів, з вступним словом про Всесвітню історію.— Вид. 2-ге, доп.— К., 1912; Репринт. вид. К.: Велес, 1993.— 176 с.: іл.
- ⁶⁵ Коваленко Г. Некоторые черты украинского стиля в связи с вопросом о происхождении украинской хаты // Тр. ПУАК.— Полтава, 1912.— Вып. 9.— С. 81—109+2 планы вкл.
- ⁶⁶ Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Пам'ятки археології на території заповідника «Поле Полтавської битви» // Нівнічна війна та її наслідки для України: Зб. іст.-культ. заповідника «Поле Полтавської битви».— Полтава, 1992.— С. 34—37; Кулатова І. М. Кургани на території Полтави // Пам'ятки археології Полтавщини.— Полтава, 1991.— С. 114.
- ⁶⁷ Липеровский А. Где похоронены шведские воины после битвы 27 июня 1709 года // Тр. ПУАК.— Полтава, 1907.— Вып. 3.— С. 276—278.
- ⁶⁸ Там же.— С. 278, 279.
- ⁶⁹ Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Археологічні дослідження І. А. Зарецького у Полтаві.— С. 45, 46.
- ⁷⁰ Бучневич В. Полтавские подземелья (мины) // ПГВ.— 1891.— 14, 17, 21 июля.— № 53—55.— С. 2.
- ⁷¹ Бучневич В. Е. Записки о Полтаве и ее памятниках.— Полтава, 1902.
- ⁷² Жук В. Н. Сторінки про підземелля Полтави та інших стародавніх міст-фортець Полтавщини // Наш рідний край.— Полтава, 1991.— Вип. 11.— 35 с.
- ⁷³ Падалка Л. В. Б. Антонович. 1834—1908 // Тр. ПУАК.— Полтава, 1908.— Вып. 5.— С. 1—4.
- ⁷⁴ Мальцев А. Ф. Г. Н. Алексеев // Тр. ПУАК. Полтава, 1914.— Вып. 11.— С. III—VI.
- ⁷⁵ Супруненко А. Б. В. Б. Антонович об исследованиях на Полтавщине // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини: Третій обл. наук.-практ. семінар (Тез. доп.) — Полтава, 1990.— С. 35, прим. 3.
- ⁷⁶ Василенко В. Великая Павловка. Великие Будища. Гадяч. Диканька. Зиньков. Золотоноги. Кобеляки. Лохвица. Лубны Миргород // Энциклопедический словарь Брокгауза Ф. А. и Ефроня И. А.— СПб., 1890—1898.— Т. Va—XXIa (Всього 23 статті).
- ⁷⁷ Падалка Л. В. О древних городах, городищах и насыпных валах...— С. 167, 169.
- ⁷⁸ Падалка Л. В. Происхождение и значение имени «Русь».— С. 1—40; Падалка Л. В. Памятники Великого Новгорода.— С. 37—55; Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории...— С. 8—20, 55 та слід.
- ⁷⁹ Пархоменко В. Тысячелетие города Переяслава // Тр. ПУАК.— Полтава, 1907.— Вып. 4.— С. 225—235; Пархоменко В. А. Древнерусская княгиня святая равноапостольная Ольга.— К., 1911.— 26 с.; Пархоменко В. А. Христианство в Киевской Руси при Ярополке, брате Владимира Святого.— Харьков, 1913; Пархоменко В. У истоков русской государственности (VIII—IX вв.) — Л., 1924; Пархоменко В. Початок історично-державного життя на Україні.— К., 1925.
- ⁸⁰ Падалка Л. В. По вопросу о времени основания города Полтавы: (В связи с летописным известием о походе Игоря, князя Новгород-Северского, за реку Ворсклу в 1174 году) // Чтения в Историческом Общ-ве Пестора-Летописца.— К., 1896.— Кн. 10.— Отд. II.— С. 15—33.
- ⁸¹ Павловский И. Ф. Краткий биографический словарь...— 283 с. ил.; Павловский И. Ф. Первое дополнение к Краткому биографическому словарю...— 87 с. ил.
- ⁸² Систематический указатель журнала «Киевская старина» (1882—1906 гг.) / Сост. Павловский И. Ф., Шепельев В. А., Явойский А. А., Чигринцев Б. Д.) — Полтава, 1911.— С. 5—13.
- ⁸³ Полтавщина: Енциклоп. довідник.— К., 1992.— С. 757, 758.

Одержано 02.04.1993.

«АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1995 р.

НОВІ ВІДКРИТТЯ І ЗНАХІДКИ

ЛІВАРНА ФОРМОЧКА З ПРИАЗОВ'Я ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ

О. В. Курбан

Давнє бронзоливарне виробництво Донбасу одержало досить широке висвітлення у спеціальній літературі. Завдяки роботам Є. Н. Черних¹, С. В. Кузьмініх², С. І. Татаринова³ і ряду інших вчених ми маємо досить чітке уявлення про форми та методи організації бронзоливарного виробництва. Продовжуючи вищезазначену тематику, публікація має на меті ознайомити спеціалістів з цікавою знахідкою ливарної формочки, виявленої поблизу селища Андріївка Волноваського р-ну Донецької обл. Вона належить до разряду випадкових, тому що зафіксувати поблизу її якісі речі матеріального комплексу не вдалось. Формочку було зроблено з арделіту (представлено лише однією стулкою), вона має трапецієподібний обрис довжиною — 55, ширину — 45, у найменшій частині — 43, у найбільшій — 45 мм, найбільша товщина — 14 мм.

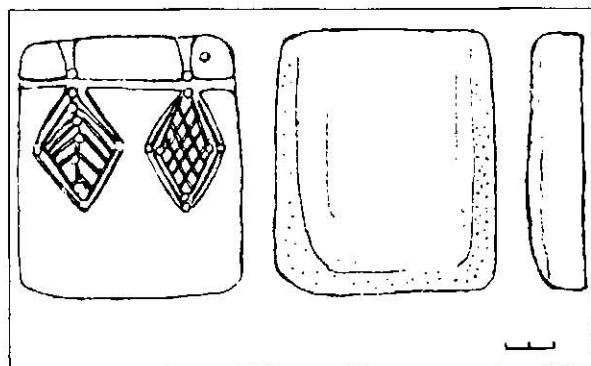

Рис. 1. Ливарна формочка з с. Андріївка (прорисовка).

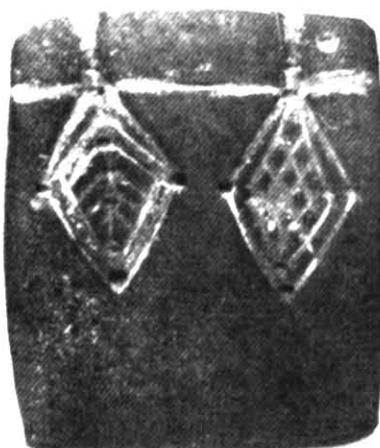

Рис. 2. Ливарна формочка з с. Андріївка (фото).

Приблизно посередині лицьової частини розміщуються форми для двох ромбоподібних прикрас. Ліва має у кожному куті дві ямки. Між ямками від кута до кута проходить пряма лінія, усередині ромб має сітчасте штрихування. Розміри лівої форми: довжина — 35, ширина — 17, довжина кожної сторони — приблизно 15 мм. У борозніках її помітні рештки окисленого металу. Права ромбоподібна прикраса має у кожному куті ямку. Посередині форми, знизу до верху йде ланцюжок з восьми ямок (разом з кутовими). Подібно до лівої, права прикраса має оконтурену середину, внутрішнє штрихування її має вигляд прожилок листа рослини. Довжина правого ромба — 23, ширина — 18, довжина сторін у середньому — 12—13 мм. Через нижній кут ромбів (біля ливарних отворів) йде борозенка для відходу газів. Знайдений виріб було пристосовано для виготовлення прикрас. Судячи за рештками окисленого металу, матеріалом для виробництва була бронза. Метал заливався у вертикально поставлену подвійну форму. Створення такого роду форми традиційно починалось з виготовлення плитки, обточування та шліфування. Після цього крапковим пунктиром вибивався негатив виробу, котрий поглиблювався за допомогою присто-

сувань для свердлення, а потім допрацювався спеціальними інструментами. Далі висвердлювались штифтові отвори, і борозенки для газу.

Належність ливарної формочки до періоду пізньої бронзи не має сумнівів. Такого типу прикраси було знайдено у зрубному похованні в кургані поблизу с. Стара Тойда (Воронезької обл.)⁴. Майже така ж прикраса була знайдена в одному з курганів на Міуському п-ві⁵. Шодо ливарних форм такого типу, то вони зустрічаються не тільки у Приазов'ї, а й на Сіверському Дінці.

Примітки

¹ Черных Е. Н. История древнейшей металлургии Восточной Европы.— М., 1966.

² Кузьменых С. В. и др. Древняя металлургия Северной Евразии.— М., 1989.

³ Татаринов С. И. Древний металл Восточной Украины.— Артемовск, 1993.

⁴ Корношин Г. И. Курганы эпохи поздней бронзы у с. Старая Тойда Воронежской области // КСИА АН СССР.— М., 1971.— С. 83.

⁵ Ильюков Л. С. Курганы Миусского п-ва эпохи бронзы // Советская археология.— 1979.— № 1.

⁶ Шаповалов Т. О. Поселения эпохи бронзы біля с. Іллічівки на Сіверському Дінці // АДНУ в 1969 р.— Вип. IV.— К., 1972.— С. 65.— Рис. 2, 2.

Одержано 14.12.94

РАННЬОСКІФСЬКИЙ КОМПЛЕКС З КУРГАНУ ПОБЛИЗУ С. ВРУБЛІВЦІ В ПОДНІСТРОВІ

Л. І. Кучугура

Протягом 1977—1984 рр. експедиція Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника брала участь у рятівних археологічних роботах у зоні затоплення Дністровського комплексного гідровузла¹. Розкопки здійснювалися в урочищі Монастирисько поблизу с. Врублівці Кам'янець-Подільського району на Хмельниччині. У літературі цей пункт відомий як верхньопалеолітичний під назвою Врублівці².

Урочище Монастирисько — це нижня мисоподібна частина товтри на лівому березі р. Тернави, відокремлена, вірогідно, в XIX ст., від іншої її частини штучним річищем підведенім до млина. Таким чином, Монастирисько під час дослідження було розташоване на правому березі р. Тернави на висоті 20 м над рівнем річки. Урочище розташоване на південно-західній околиці вже затопленого с. Мар'янівка, за 1 км від впадіння Тернави в Дністер та за 1 км на північний схід від с. Врублівці, в оточенні товтр висотою до 120 м. Урочище є значно похилим мисом (падіння — до 7°), північний бік якого (штучне русло р. Тернави) утворений валняковими покладами коралового походження, інші боки мису утворені суглінками. Місцеве населення обробляло важкодоступну поверхню мису за допомогою коня, а краї мису руйнувало вже понад десять років, добуваючи тут глину для будівництва.

Розкоп для вивчення двох палеолітичних шарів, відзначених тут, був прирізаний до краю глинняного кар'єра, в найнижчій частині мису (рис. 1). Поверхня мису (площею 117 м²) була відносно рівною і курганий насип візуально не простежувався. Після першого пройденого штиха на більшій частині поверхні розкопу було відкрито кам'яний насип, що спускається згідно загальному нахилу мису. Діаметр окремих бріл сягав 0,8—1 м при товщині 0,5—0,7 м. Каміння лежало без системи, окремі бріли стояли вертикально; вони були пересипані ріннею і ґрунтом. Наша думка, що тут відкриті залишки давньоруського монастиря (чим і пов'язана назва «Монастирисько» і переказ про нього)³, не підтвердилася через відсутність в'яжучого розчину між камінням. Під час розбирання каміння зустрічалися окремі крем'яні вироби, кістки людини, зокрема черепні. Частина насипу виходила за межі нашого розкопу. Краї насипу складалися з великого каміння. Загалом, насип був, вірогідно, круглим у плані і мав діаметр близько 12 при висоті 1 м (рис. 2)*.

Під кам'яним насипом було знайдено два поховання. Центральне (№ 1) було розташоване в південно-східному секторі кургану. Це було поховання жінки (?) віком 45—56 років, здійснене за обрядом тіlopокладення. Воно було пошкоджене, кістки розтягнуті і погризені, особливо

* Позначки на плані зроблені від умовного 0, що знаходився нижче рівня кургану.

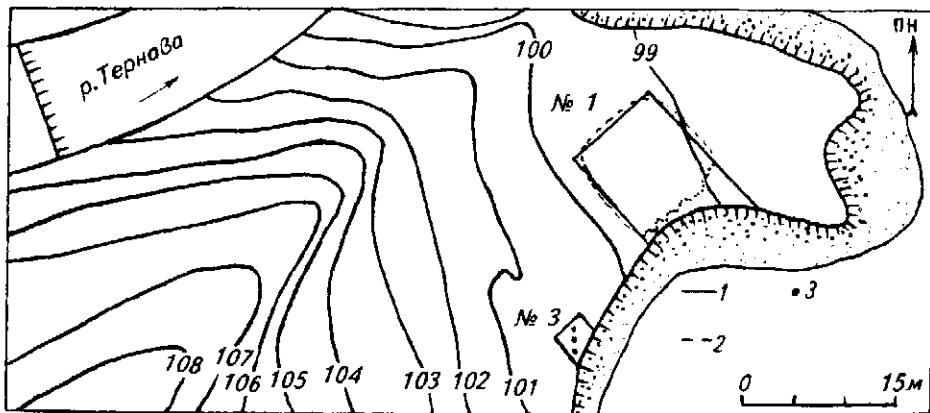

Рис. 1. Топографічна схема урочища Монастирисько: 1 — розкоп № 1 і № 3; 2 — абрис кургану; 3 — знахідки скіфської кераміки на розкопі № 3 (система відміток висоти умовна).

епіфізи довгих кісток. Тому за двома довгими кістками, хребцем та уламками черепа і правої частини нижньої щелепи з 5 зубами встановити позу небіжчиці не вдалося. На місці ями-перекопу було знайдено уламок лівої частини нижньої щелепи з 3 зубами

дуже подібна до знайденої в центральному похованні. Імовірно, це рештки однієї людини. Поховання супроводжувалося інвентарем, що складався з перекинутого дотори горщика, двох залізних браслетів, пласкої теслоподібної сокирки та двох сережок (зувиниць) з бронзи (рис. 2, I—IV; 3, I—6). Імовірно, тут була і заупокійна ѹжа — знайдені кістки свині, великої рогатої худоби.

Поховання № 2 було здійснено у східному секторі кургану. Тут було поховано молоду людину (14—22 роки) за обрядом тіlopokladenia. Кістки теж були пошкоджені, збереглися уламки черепа, хресець, зуб. Поховання супроводжувалося бронзовим сережкою (рис. 2, II; 4, 3). Імовірно, до похованного інвентаря входила і посудина — уламок кераміки було спущено по кротовині нижче рівня поховання (рис. 2, VI).

Після зняття кам'яного насипу і зачищення поверхні з'ясувалося, що площа розміром 9×8 м являла собою досить рівний, заглиблений майданчик. Це був рівень похованельної ями кургану. Вона зорієнтована під кутом 45° до лінії південь-північ. З обох боків яма була оточена заглибленим (ровиком?) шириною 60—70 і глибиною 10—15 см. Ровик визначився лише після вибирання гумусу, з якого, разом з камінням, складався курганний насип.

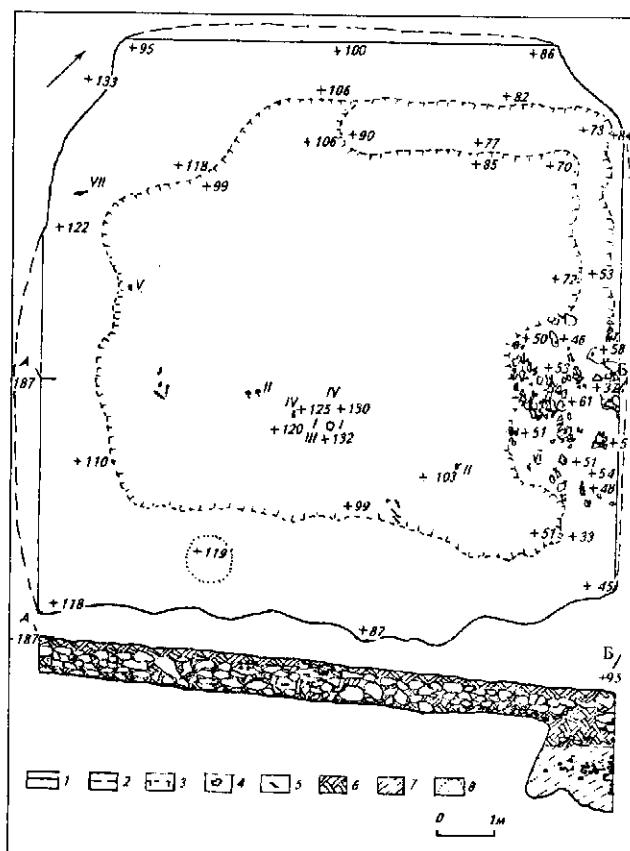

Рис. 2. План 1 профіль кургану: 1 — горщик, поховання № 1; 2 — сережки; 3 — сокирка-тесло; 4 — браслети; 5 — прасло; 6 — уламок горщика, поховання № 2 (?); 7 — ніж. 1 — межі поширення каміння в розкопі № 1; 2 — приступним контур ями; 3 — контур ями; 4 — каміння; 5 — кістки; 6 — гумус; 7 — перемінаний ґрунт — гумус I підґрунтя В; 8 — розвал горщика для заупокійної тризни (?).

Інші краї ями окреслені по слабо заглиблений лінії.

Вірогідно, під час створення кургану спочатку було знятто шар гумусу на окресленому майданчику 9×8 м і заглиблено в підгрунтя В. У ньому залягає мезолітичний шар⁴, тому в насипу с крем'яні вироби. Серед знахідок в насипі є окрім уламків кераміки та тліфованого долота і сокири з кременю культури кулястих амфор. Південний та північний кути майданчика майже прямі, західний трохи заокруглений, а східний кут і північно-східний бік деформовані пізнішим перекопом чи ходом грабіжників. Курган був, вірогідно, кам'яним склепом, складеним з каміння. Можливо, поховання № 2 було зроблене в існуючий уже курган.

За межами ями кургану, в південному секторі, знайдено численні уламки кераміки, подійної до горщика з поховання № 1 (рис. 4, 1). Можливо, тут був горщик, який міг використовуватися під час тризни. Вірогідно, до поховань мав відношення і залишний дуже кордований ніж, знайдений у західному секторі курганного насипу за межами ями (рис. 4, 4). Ніж має невеличкий уступ у місці переходу від леза до держака. Типологічно його можна датувати широко — від залишного віку до середньовіччя.

Посудина з центрального поховання була дуже пошкоджена, реставровано вінця і верхню частину тулуба (рис. 3, 1). Посудина ліпна, тісто на зламі трипартове; середня частина чорна, по краях — жовто-руда. Обпал слабкий, нерівномірний, на жовтуватій поверхні є чорні плями. Поверхня загладжена. Тісто має домішки — шамот і дрібний пісок. Вінця слабовідігнуті назовні, нижче їде стрічка наліпі з защипами. Діаметр вінця горщика 12, найбільший діаметр тулуба, який можна визначити, — 18 см. Посудина поступово розширюється донизу. Це був горщик банкової форми. Такі посудини з'являються у VII ст.⁵ Уламок горщика, який можна пов'язати з похованням № 2, ідентичний за складом тіста і обробкою поверхні. До скіфського керамічного комплексу можна віднести і уламок прясла, знайдений в східному секторі кургану нижче рівня поховання (рис. 2, 5; 4, 4).

Бронзові цвяхоподібні сережки або завушниці мають тонкі напівсферичні голівки (рис. 3, 5, 6). Їх ніжки зроблені з круглого дроту, скрученого у петлю. У сережки з поховання № 2 (рис. 4, 3) вільний кінець дроту має чотирикутне розширення. Такі сережки, за В. Г. Петренко, належать до типу I варіант 3 і датуються VI—V ст. до н. е.⁶ Такі вироби зустрічаються на Поділлі досить часто.

Браслети виготовлені з залишного, круглого в перетині, масивного (діаметром до 0,6—0,8 см) дроту. Кінці заокруглені від корозії; в давнину вони, вірогідно були обрубані. Браслети спіралеподібні (діаметр 9×10 см), кінці їх зміщені. Слідів орнаментації не відзначено (рис. 3, 2, 3). За В. Г. Петренко, їх можна віднести до типу 4 варіант 1 чи 2 і датувати VI—IV ст. до н. е.⁷ Пласку теслоподібну сокирику можна визначити як виріб струнких пропорцій з короткими «крильцями», без виступу на тильному боці. Такі вироби, за даними Б. Хензеля, з'являються дуже рано в районі Нижнього Дунаю (Румунія) і датуються X—VII ст. до н. е.⁸ Подібні вироби існують в чорноліській культурі⁹ і зберігаються у своєму архаїчному вигляді у скіфський час¹⁰. На думку В. А. Іллінської, такі сокири використовувалися для копання могил чи грабіжниками під час пограбування курганів для риття ходів¹¹.

Таким чином, матеріали поховань № 1 та № 2 і час спорудження кургану можна датувати за новими типологічними ознаками другою половиною VII — поч. VI ст. до н. е.

Вище ми згадували про перекоп та порушення біля північно-східного боку ями кургану. Ця ділянка вивчалася протягом 1978—1980, 1982—1983 рр., але при цьому повністю вивчено, вірогідно, близько 1/4 частини об'єкту (рис. 2). Верхня частина цієї ділянки складалась з гумусу

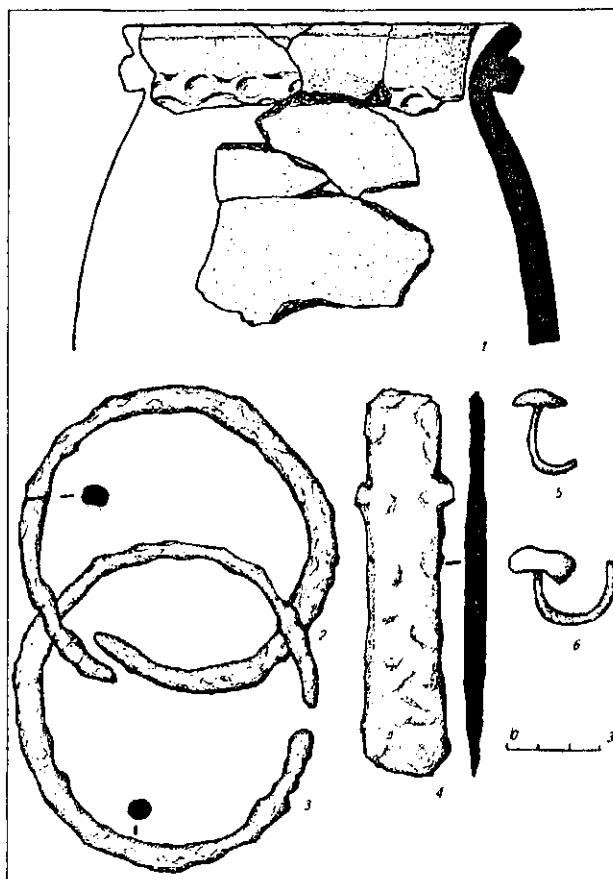

Рис. 3. Інвентар поховання № 1: 1 — горщик; 2, 3 — браслети; 4 — сокирка-тесло; 5, 6 — сережки. 1 — кераміка; 2, 3, 4 — залізо; 5, 6 — бронза

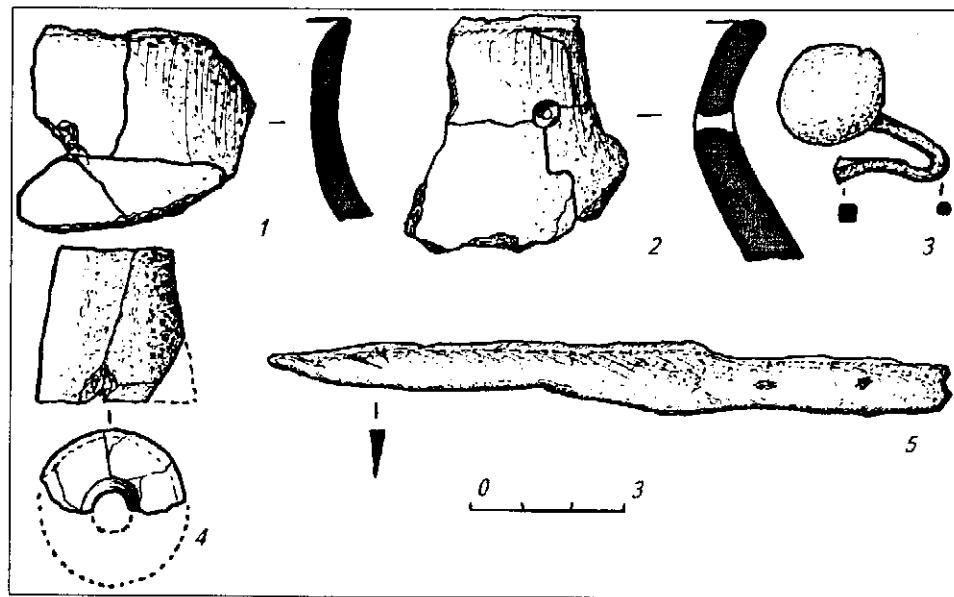

Рис. 4. Знахідки з розкопів № 1, № 3: 1 — уламок горщика для заупокійної тризни (?), розкоп № 1; 2 — уламок горщика, розкоп № 3; 3 — сережка з поховання № 2; 4 — прясло, розкоп № 1; 5 — ніж, розкоп № 1 (1, 2, 4 — кераміка; 3 — бронза; 5 — залізо).

з камінням, крем'яних виробів, уламків кісток людини і тварин, фрагментів слов'янської кераміки. Аналогічний склад ділянки був нижче ями кургану, але з'явилися і вуглинки. Вони утворили пляму діаметром 15 і товщиною до 1 см. Тут же знайдено кістки свині, коня, собаки, великої рогатої худоби. Нижче перекоп вивчений лише на половині відкритої площини. Тут яма-перекоп була вибрана до dna. Вона перерізала і підгрунтя В, і лесоподібний суглинок. З'ясувалося, що яма мала два дна: перше — скіфського часу (вони вистлані камінням з підгрунтям В, тут були і кістки черепа людини); друге опускалося ще на 0,5 м. Вперше яма тут була вирита з рівним підгрунтом В, у мезолітичний час (?) — в її заповненні є лише верхньопалеолітичні знахідки. Вдруге яма тут була викопана після спорудження скіфського кургану. Ми відкрили другу яму на ширину (чи довжину?) 3,1 при глибині 1,6 м від поверхні. Яма пошкодила майданчик скіфського поховання. Можливо, це був хід грабіжників. Верхню частину ями складали сліди діяльності давніх слов'ян, що мешкали на Монастириську у VI—VII ст.¹²

Знахідки скіфського часу є і на розкопі № 2, в заповненні ранньослов'янської землянки (рис. 1, 3). Тут знайдено три уламки посуду, серед них — фрагмент горла горщика (рис. 4, 2) з прямозрізаними вінцями, відхиленими назовні та отвором на низькому горлі. Тісто посудини з домішкою шамоту, крихке, чорного кольору. Поверхня чорно-коричнева, загладжена. Цю кераміку теж можна датувати скіфським часом.

За інформацією Ю. І. Сецинського і М. І. Яворовського¹³, під час рільництва на Монастириську наприкінці XIX ст. виорвали людські кістки. Можливо, крім вивченого нами кургану тут були ще поховання скіфського часу.

Примітки

¹ Кучугура Л. И. Раскопки многослойного поселения Врублевцы // АО 1981 года.— М., 1983.— С. 281, 282; Кучугура Л. И. Изучение многослойного поселения Врублевцы на Среднем Днестре // АО 1982 года.— М., 1984.— С. 287; Кучугура Л. И. Исследование поселения Врублевцы // АО 1983 года.— М., 1985.— С. 304, 305; Кучугура Л. И. Работы Каменец-Подольского исторического музея-заповедника // АО 1984 года.— М., 1986.— С. 262; Кучугура Л. И. Вивчення багатошарового поселення Врублівці на Середньому Дністрі // Тези доп. VII Подільської іст.-краєзнавчої конф. (секція археології).— Кам'янець-Подільський, 1987.— С. 61, 62.

² Уваров А. Археология России. Каменный период.— М., 1881.— Т. 1.— С. 111, 112; Сецинский Е. И. Врублевецкое урочище Монастыриско // Труды Подольского Епархиального историко-статистического комитета.— Каменец-Подольский, 1891.— Вып. V.— С. 272—275; Сецинский Е. И. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI АС.— М., 1901.— С. 129, 130; Рудинський М. Я. З матеріалів до вивчення передісторії Поділля // Антропологія.— К., 1929.— Т. 2.— С. 153.

³ Сецинский Е. И. Врублевецкое урочище Монастыриско...— С. 272—275.

⁴ Кучугура Л. И. Каменный век поселения Врублевцы // БКИЧП, № 54.— М., 1985.— С. 66—80.

⁵ Мелюкова А. И. Памятники скіфського времена лесостепного Среднего Поднестровья //

МИА.— 1958.— Вып. 64.— Рис. 7, 4—6; Смирнова Г. И. Курганы у с. Перебыковцы — новый могильник скіфского времени на Среднем Днестре // ТГЭ.— Вып. XX, 1979.— Вып. XX.— С. 27—67.

⁶ Петренко В. Г. Украшения Скифии VII—III вв. до н. э. // САИ.— 1978.— Вып. Д 4—5.— С. 21.— Табл. 16, 17—41, 46.

⁷ Там же.— С. 53.— Табл. 40.— Рис. 1—21.

⁸ Hänsel B. Beitrag zur regionalen und chronologischen Glidierung der alten Hallstattzeit an der unteren Donau.— Bonn, 1976,— S. 160, 161 (цит. за: Смирнова Г. И. Основы хронологии предскіфских памятников юго-запада СССР // СА.— 1985.— № 4.— С. 36).

⁹ Тереножкин А. И. Предскіфский период на ДнепровскомПравобережье.— К., 1964.— С. 40, 118, 148.

¹⁰ Смирнова Г. И. Курганы у с. Перебыковцы...— С. 50.

¹¹ Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья.— К., 1968.— С. 161.

¹² Кучугура Л. І. Вивчення багатошарового поселення...— С. 61, 62.

¹³ Сецинський Е. И. Врублевецьке урочище...— С. 272—275.

Одержано 10.06.94

АНТИЧНА МОНЕТА ЗІ СКІФСЬКОГО ГОРОДИЩА ЛІСОСТЕПОВОЇ СКІФІЇ

П. Я. Гавриш

Розкопки городища скіфської доби поблизу с. Книшівка Гадяцького району Полтавської області у 1988—1993 рр. дали дуже багатий і цікавий археологічний матеріал, окрім знахідки якого належать до числа рідкісних і орігінальних серед скіфських старожитностей України. До їх кola входить виявлена 1991 р. бронзова антична монета. Нині вона відреставрована і зберігається у скарбниці Полтавського краєзнавчого музею.

Знахідка (польовий № 6157) трапилася в нижньому горизонті культурного шару на глибині 1,4 м від сучасної поверхні, в 5—6 м від підніжжя північно-східної ділянки валу (квадрат 40/C87) головного укріплення городища. Монета лежала серед культурних решток дуже близько (кілька сантиметрів) до поверхні материка — щільної сітіллої глини. У цьому горизонті в різних місцях траплялися плями попелу та обвуглених головешників. За 1—1,5 м на південь знайдено розтрощений череп людини та дві розбиті (піддаються графічній реконструкції) античні амфори середини IV ст. до н. е., які походять з Гераклеї та Сінопи. Таке стратиграфічне положення цих знахідок пояснюється тим, що вздовж валу всередині майданчика городища проходить материкова улоговина глибиною близько 0,7—1 і шириною 10—15 м, утворена після вибирання ґрунту для насипу валу. Після закінчення будівництва фортечної стіни улоговина поступово заповнювалася культурним шаром, а згодом ця ділянка вже використовувалася під господарські потреби та будівництво. Тому монета разом з іншими знахідками потрапила у ґрунт, який покрив через деякий час огорелу материкову поверхню. Ймовірно, це трапилося через десяток—два років після спорудження найвищої фортечної стіни навколо Книшівського городища.

Монета з Книшівки (рис. 1, 1, 2) має близьку до кола форму діаметром 15—16, товщиною близько 4 мм, вага до реставрації становила 7,69 г. Лицьова сторона (аверс) монети збереглась досить добре, за винятком середньої частини, пошкодженої вкрапленням заліза. На аверсі (рис. 1, 1) видно чітке опукле зображення голови молодої людини в профіль направо. Голова на рівні чола з вух нов'язана широкою стрічкою, довге волосся на маківці зібране в пучок, утворивши хвостик. З боку потилиці по краю монети с ряд дуже дрібних опуклих крапок¹.

Зворотна сторона монети (рис. 1, 2) була дуже пошкоджена корозією. Ніякого зображення при польових дослідженнях на ній не простежувалося, за винятком нечіткого напису грецькою мовою, з якого можна було прочитати літери: ΠΥ. Після реставрації на реверсі монети напис майже не простежується, але виявилось зображення вершинка профілем направо. Напис був зроблений над вершинкою.

Знахідки античних монет у Скіфії явище досить рідкісне. Мені відомо лише кілька знахідок, в тому числі в Більському Східному городиці бронзової пантикапейської монети 330—315 рр.

* Користуючись нагодою, висловлюю подяку О. Б. Супруненку за надану допомогу та консультації.

Рис. 1. Бронзова монета з Книшівського городища: 1 — аверс; 2 — реверс.

напис над головою вершика: «ΦΙΛΠΠΟΥ». Розміри її становлять 18×16 мм, вага — 5,34 г². Відомо, що такі монети карбувались при дворі Філіпа II в м. Філіппі з 359 до 336 рр. до н. е.

Як же потрапила македонська монета до віддаленого району Лісостепової Скіфії? Археологічні джерела свідчать, що в VI—IV ст. до н. с. народи Скіфії, особливо землеробські племена, мали активні торгові зносини з античними центрами Північного Причорномор'я шляхом натурального обміну, не маючи власної грошової системи і не користуючись чужою. Найімовірніше, що античні монети Скіфії більше відігравали роль прикраси чи сувеніру, ніж товарного еквіваленту. Отже, відповідь на поставлене нами питання треба шукати в історико-політичних подіях IV ст. до н. е. в Північному Причорномор'ї. Останні дослідження показують, що в басейні середньої течії р. Исьол протягом VI—IV ст. до н. е. мешкали в територіальній общині союзників племена будинів і гелонів³. У IV ст. до н. е. відбувається ряд скіфо-македонських конфліктів⁴. Навіть після відчутної поразки царя Атеса скіфи не припиняли агресивних дій по відношенню до сусідів, в тому числі і на півночі⁵. Десять у третій четверті IV ст. до н. с. Книшівське городище на Пслі зазнало спустошливого нападу ворогів і було спалене дощенту. Нападниками були, очевидно, скіфи-кочовики із степів Причорномор'я, серед яких були учасники походів до Македонії. Один з них міг загубити свій військовий трофеї в далеких від ріднин кочовиць краях.

Можна передбачити й інший шлях, яким монета з Македонії потрапила в глибини Лівобережного Лісостепу. З «Історії» Геродота (IV, 119—120) відомо, що в скіфо-перській війні на боці скіфів виступили лише окрім їх сусіди — будини, гелони і савромати. Ці союзницькі відносини були не випадковим явищем і, очевидно, підтримувались досить тривалий час — протягом V—IV ст. до н. е. Можливо, військові дружини будинів і гелонів теж разом зі скіфами-степовиками здійснювали загарбницькі походи за Дунай⁶. Повертаючись до своїх домівок, хтось з будино-гелонських дружинників прихопив як військову здобич привабливу зовні бронзову монету, яка могла мати до того ж і матеріальну цінність. Наведена версія має велику ймовірність тому, що античні писемні джерела після Геродота фіксують на Балканах присутність будинів⁷. Отже, будинам, а також і гелонам, з Лівобережного Дніпровського лісостепу дорога за Дунай була добра відома.

Наведені вище версії шляхів македонської монети в Припілля, звичайно, не вичерпують проблеми. Подальші дослідження політичної ситуації в Скіфії IV ст. до н. е. можуть дати точніше пояснення цьому неординарному явищу скіфської археології.

Примітки

¹ Гавриш П. А. Краткие итоги исследований Кнышовского городища скіфского времени на Псле // История и археология Слободской Украины: Тез. докл. и сообщ. Всеукраинской конф., посвящ. 90-летию XII Археологического съезда.— Харьков, 1992.— С. 99; Гавриш П. Я. Дослідження Книшівського городища скіфського часу на Пслі // Археологічні дослідження в Україні 1991 року.— Луцьк, 1993.— С. 22.

² Гаврилюк Н. А. Новые материалы по Каменскому городищу // Киммерийцы и скіфи: Тез. докл. Междунар. науч. конф., посвящ. памяти А. И. Тереножкина.— Мелітополь, 1992.— С. 24.

³ Шрамко Б. А. Восточное укрепление Бельского городища // Скифские древности.— К., 1973.— С. 87, 93.— Рис. 3, 2.

⁴ Димитров К., Панчев В. Севтополис // Т. II. Антични и средневековни монеты.— София, 1984.— С. 52, 53.— Табл. XI, 5—18; II, 1—18; III, 1—5.

⁵ Rider Le Q. Le Monnayage d'argent et d'or de Philippe II.— Paris, 1977.— Р. 368, 437.

⁶ Димитров К., Пенчев В. Вказ. праца.— С. 52.— Каталог № 14.— Табл. I, II.

до н. е.² та близької до книшівської, але гіршої збереженості в Кам'янському городищі на Нижньому Дніпрі³.

Аналогію монети з Книшівського городища на Пслі вдалося відшукати серед нумізматичних матеріалів із розкопок тракійського міста Севтополя на території сучасної Болгарії, зокрема, в групі монет, які карбувалися в македонському м. Філіппі протягом 359—323 рр. до н. е.⁴. Монети цієї групи мали обмежене попилення⁵. Близька аналогія книшівській монеті походить з могили № 1 некрополя м. Севтополь. Ця монета має ідентичний рисунок з обох сторін та

⁷ Гавриш П. А. Некоторые вопросы ранней истории населения среднего течения Псла в скифское время // Киммерийцы и скифы: Тез. докл. Междунар. науч., конф., посвящ., памяти А. И. Тереножкина.— Мелитополь, 1992.— С. 25.

⁸ Шелов Д. Б. Скифо-македонский конфликт в истории античного мира // МИА.— 1971.— № 177.— С. 54—63; Черненко Е. В. Битва Атея и Филиппа Македонского // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тези доп. ХХ Респ. конф.— К., 1989.— С. 224, 225.

⁹ Мелькова А. И. Краткие сведения об истории скифов // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время.— М., 1989.— С. 35.

¹⁰ Яленко В. П. Изменение политической структуры Скифии на рубеже V—IV вв. Миграции агафирсов, царских скифов и будинов // Тез. докл. обл. конф. «Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья».— Запорожье, 1989.— С. 180, 181; ВДИ.— 1948.— № 2.— С. 225.

Одержано 20.02.94.

ГРЕЦЬКИЙ НАПИС ІЗ СУДАКА

С. Ю. Саприкін, І. А. Баранов

При розкопках Судакскої фортеці у 1988 р. було знайдено фрагмент грецького напису на мармуровій плиті сіруватого кольору розмірами 6,2×9,2 см. Лицьова поверхня має дещо рожевий відтінок, помітні сліди перебування у воді. Від напису збереглося лише шість рядків грецького тексту. Висота літер — 1—1,5, ширина — 0,5—1 см (рис. 1).

Текст значно пошкоджено, але в ньому чітко читаються власні імена. Оскільки збережений фрагмент невеликий за розмірами, не можна впевнено сказати до якої саме частини напису він належить. У перших двох рядках, ймовірно збереглися залишки титулатури боспорського царя. Якщо це так, то фрагмент має належати до середини верхньої частини плити. Не легше визначити і характер напису. Перше, що впадає у вічі, це залишки власних імен, добре відомих у боспорській епіграфіці. Ось чому можна було б припустити, що ми маємо справу зі списком громадян або фіасотів якогось боспорського міста. Однак це припущення хоча і можливе, все ж потрібно відкинути. По-перше, тому, що в перших рядках читається титулатура царя Савромата II (173—210 рр. до н. е.) у скороченому варіанті, що не характерно для документів релігійних союзів. По-друге, відразу за іменем царя починається перелік інших імен, що не характерно ні для списка громадян або переможців агонів, ні для переліку імен фіасотів. По-третє, місце знахідки віддалене від великих боспорських полісів. Це надало нам можливості відновити текст наступним чином:

1 [’Επί βασιλεῖ] Σα [υρομάτῃ νιῷ μεγά]

[Ιου ‘Ροιμητάλ] κον ’Α [.....]

3 [.....] Πάλα [γ. .... δία ἐπι]

[μελητῶν θεοδ] ὄτον Α [.....]

[.....] Φαρν [άκου. ....]

6 [..... Φαρ] νιακίων [ος. ....]

Переклад: «(За царя) Савромата, (сина великого) Реметалка, А (...) і Напас, (...) (при опікуванні) Феодота, сина А (...) Фарнака (...), Фарнакіона (...).».

Напис датується рубежем II—III ст. за іменем і титулом царя Савромата II, а також особливостями шрифту: λ характерної для цього часу кутової форми, φ з вузькою округлістю і далеко виступаючими за межі рядка кінчирами вертикальної частини, лігатурами літер ΠΑ і ΩΝ¹.

Рис. 1. Грецький напис із Судака.

Титулatura Савромата II у «зрізаному вигляді» реконструюється за аналогією будівельного напису з Танаїса (КБН, 1956—НСУ, 1965, с. 78, № 2), де вона подається у давальному відмінку. Однак поширеніша титулatura царя у родовому відмінку (КБН, 1134 — Горгипп) з прійменником ЕІІ і в Gen. Abs., як у написах Танаїса (КБН, 1242, 1243). В усіх інших випадках титулatura цього царя повна і вміщує римські родові імена Тіберій Юлій, епітети «друг Цезаря і римлян», «благочестивий». Подібна скорочена титулatura у давальному відмінку зафіксована у будівельних написах Танаїса часів Рескупоріда III, сина Савромата III (КБН, 1245, 1246, 1248) та Ініфимея (КБН, 1251), що підтверджує датування нашого напису початком III ст. Ці обставини, а також структура напису дають можливість припустити її будівельний характер. Вказани після титулу царя особи, очевидно, побудували якусь споруду (або споруди) за участю ряду інших, імена яких перераховувались у рядку 4—6. Аналогічно складені і будівельні написи попередніх століть н. е. із Танаїса.

На жаль, встановити ім'я і патронімик першої із названих у документі осіб неможливо через те, що у боспорському ономастиконі велика кількість імен починаються на А. Ім'я Папас у рядку 3 було поширене на Боспорі у першій ст. н. е. з різними іменами по-батькові, особливо в Танаїсі (КБН, 1250, 1282, 1287, 1288) і Горгипп (КБН, 1140, 1142, 1134, 1135, 1179, 1208, 1231), відомо воно і в Пантикопії (КБН, 82, 95, 443, 486). Тут представлена і схожі імена *Патлас* (КБН, 730), *Палтус* (КБН, 286), *Паплас* (КБН, 75, 1159, 1172, 1282), *Палліос* (КБН, 947, 1179, 1266). С таке ім'я і в Ольвії (ІРЕ 1147). Й. Згуста відзначає, що воно найімовірніше іранського або малоазійського походження (порівняйте скіфське теофорне ім'я Танай, Папак, іранські Пап, Папа, Напи та ін.), хоч іноді зустрічається серед грецьких і фрако-віfinських імен. Утворення його пов'язане з категорією дитячих висловлювань та імен з основою «папа» — батько і т. п.².

У рядку 4 можна доповнити імена Теодот (КБН, 158, 619), Діодот (КБН, 385), Кефисодот (КБН, 110), Філодеспот (КБН, 1021, 1179), однак ми схиляємося на користь імені Теодот, так як воно засвідчене у II ст. н. е. і хронологічно близьке нашему напису.

Щодо імен Фарнак і Фарнакіон, то ці популярні на Боспорі іранські імена дуже поширені в Горгиппії та Танаїсі (див. КБН — покажчик, а також НО, 143, 145 — Ольвія). Стосовно останих, існує думка, що це боспорські написи, які потрапили в Нижнє Побужжя як корабельний баласт³.

Таким чином, напис, що нас цікавить, боспорський. Названі в ньому особи, імовірно вихідці з Азіатської частини Боспору, при цьому як мінімум троє з них пігреки. Це вже третій напис з Південної Тавриди, у якому згадується боспорський правитель Савромат II. А загалом це четвертий боспорський напис із тих місць: у Старому Криму виявлено почесний напис Рескупоріда II, сина Савромата II (КБН, 953), поставлений громадянином Прусиади та Гіппі; із Судака походить фрагмент присвяченого напису, в якому читається ім'я Деметри і Гермеса (КБН, 954); у Партеніті (Лю-Даге) знайдено почесний напис Савромата II про присвяту, імовірно, статуй якоїс благодійниці його царства, очевидно, римської імператриці, ім'я якої не збереглось (КБН, 955)⁴. Знайдка напису у Судаку змушує знову підняти питання про кордони європейської частини Боспору при Савроматі II.

Можна було б припустити, що напис потрапив на південний берег Криму випадково із сусідньої Феодосії або баластом на судні, але послідовне виявлення серії документів, близьких за часом, в різних місцях одного ненеликого району змушує розглядати їх у контексті політики Боспору у Криму.

В останній чверті II ст. н. е. воєнно-політичне становище Боспора значно покращилося. Здобувши перемогу над сираками, сарматським племенем Східного Приазов'я, Савромат II підкорив скіфів. У результаті цієї перемоги йому вдалося підкорити Таврику «угодою», про що свідчить присвячений напис із Танаїса 193 р. н. е. (КБН, 1237). Очевидно, мова йшла про Скіфське царство у Криму, яке змушене було піти на цю угоду у з'язку з поразкою, нанесеною йому боспорським царем. Нам невідомо, яку частину Таврики отримав Боспор, але з танаїського напису можна зрозуміти, що це був імовірно весь віострів або ж більша його частина за винятком римських володінь на південному заході Криму і території Херсонеса Таврійського. Як видно з напису Рескупоріда II, сина Савромата II, у першій половині III ст. н. е. боспорські царі називали себе «царями всього Боспору і тавроскіфів» (КБН, 1008). Антична традиція розміщує тавроскіфів у районі Ольвії та в Криму, останнє у світлі вищезазначеного напису більш вірогідно⁵. Таким чином, у результаті перемоги Савромата II Боспор попирав свій протекторат на землі степового і гірського Криму, точніше до м. Лю-Даг (древній Партеніт). Ця частина Криму заселена скіфами і таврами від чого і з'явилася назва тавроскіфів⁶, підкорялась Боспору протягом усього III ст. н. е. Про це свідчить так званий Судакський скарб боспорських монет, який вміщував статери боспорських царів середини — другої половини III ст. н. е.⁷ Існує думка, що на місці Судака у давнину була гавань Афінеон, згадувана перiplом Арріана⁸, однак ті 200 стадій, що згідно перipla відділяють її від Феодосії, змушують шукати цю «гавань тавроскіфів» у районі сучасного села Курортне. У будь-якому випадку точніше її місцерозташування визначити поки що неможливо⁹.

Як видно з представленого напису із Судака, Савромат II для освоєння гірських районів Тавриди залучив війни зі скіфами відбувалися відразу після перемоги над сираками поблизу східних кордонів. Відомо, що Савромат II користувався великою підтримкою населення Горгипп та на-вколишніх регіонів, про що свідчать численні написи релігійних союзів, поставлені у роки його правління. На відязку цар надавав привілеї цим союзам — фіасам і синодам, виносив рескрипти і т. п.¹⁰ У Танаїсі ці ж роки неодноразово мали місце будівельні роботи при турботі самого царя і його намісників (КБН, 1242, 1243, 1244, 1256), за що він також користувався поширою у членів релігійних союзів громадян цього міста (КБН, 1277). Д. Б. Шелов відзначає, що ці роботи провадились одночасно і за участю одних і тих же піклувальників¹¹. Це вказує, що благодійні царя танаїтам і горгиппійцям могли бути тісно пов'язаними з підготовкою до війни з

сираками, у ході якої він міг спиратися на військові контингенти мешканців цих міст і піділладних їм племен. Оскільки слідом за війною з сираками розпочалася кампанія проти таврськіфів, цар і в цій війні міг розраховувати на вірні і персвірні уже військові об'єднання, набрані у східних районах царства. Ось чому у нашому напису як попечителі згадуються носії власних імен, популярних на Азіатському Боспорі.

Освоювати територію на південному узбережжі Тавриди було вкрай необхідно перш за все з стратегічної точки зору. Вздовж цього берега проходив шлях кораблів від Херсонеса і миса Бараний Лоб до Пантікалея, а сам район ще з часів Геродота був відомий як найбільш доступний нападам таврів, сатархів і скіфів, які займалися пиратством¹². Оскільки одним з головних напрямів політики Савромата II була ліквідація пиратства в Понті Евксинському (КБН, 1237), то будівництво тут фортець — опорних пунктів у боротьбі з ними, було вкрай необхідним. До того ж емпорій Афіон, який знаходився десь поблизу, стояв у запустінні, про що свідчить Церипл Аріан. Тому цар, вірогідно санкціонував тут будівництво нових і відновлення старих поселень, для чого використовував відданіх йому людей. Не винадкою уявляється встановлення напису в цьому районі мешканцем віфінського міста Прусаїда на Гіппії. Із танаїського напису Савромата II відомо, що він ліквідував пиратство і поблизу берегів Віфінії. Це полегшило проходження торгово-вельних суден з Нівденного Причорномор'я найкоротшим шляхом через Понт Евксинський до південного узбережжя Криму поблизу мису Криулітопон (Баранячий Лоб) і далі вздовж берега до Феодосії і Пантикалея. Протягом плавання різni посольства і торговий люд, у тому числі із Віфінії, неодноразово пропливали мимо боспорських фортець у районі Судака й Старого Криму, де перший архонт прусійців Марк Аврелій Маркіан Аміній і поставив цей напис на честь Рескупоріда II за порятунок, очевидно від нападів пиратів.

Одне з таких боспорських поселень тепер можна побачити в околицях Судака біля сел. Кутлак. Воно виявлене розкопками археологічної експедиції ІА НАН України. Це невелика п'ятикутна у плані фортеця з чотирма куртицями і п'ятьма баштами площею 2400 м². Українення мало двопанцирні стіни, будову казарменного типу із шести рівніх за площею приміщень, які свідчать про воєнно-оборонний характер поселення.Хоча розкопані залишки належать до рубежу н. е. — I ст.¹³, тобто до часу, коли за наступників Мигридата VI Боспорське царство поширило владу та означеній район, про що свідчать епіграфічні (КБП, 40) та нумізматичні пам'ятки із античного святилища Гурзуфське Сідло¹⁴. Не виключено, що після встановлення тут знову боспорського протекторату наприкінці II — початку III ст. н. е. могли виникнути такі ж поселення або здійснювались заходи по укріпленню старих фортець. З подібними роботами, імовірно, міг бути пов'язаний напис, про який повідомляється в цих записах.

Примітки

¹ Болтунова Л. И., Кипович Т. Н. Очерк истории греческого лапидарного письма на Боспоре // НЭ.— 1962.— Т. III.— С. 11.— Т. IV.

² Zgusta L. Die personennamen griechischer Städte der Nordlichen Schwarzmeeckeiste.— Praha, 1955.— S. 303, 304; Пор.: Толстой И. И. Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья.— М.-Л., 1953.— С. 122, 133.— № 212, 236 (ім'я IV ст. до н. е.).

³ Яйленко В. П. Материалы к «Корпусу лапидарных надписей Ольвии» // Исследования по эпиграфике и языкам древней Анатолии, Кипра и античного Северного Причерноморья.— М., 1987.— С. 88, 89.

⁴ Латышев В. В. Эпиграфические новости из Южной России // ИАК.— 1908.— Вып. 27.— С. 37, 38, № 33. Автор відніс напис до часів Савромата I, однак Гайдукевич В. Ф. (Боспорское царство.— М.-Л., 1949.— С. 335—337; idem. Das Bosporanische Reich. Berlin-Amsterdam, 1971, S. 353, 354; см. також КБН, 955 комм. стр. 538) справедливо пов'язує його з приєднанням Таврики до Боспору при Савроматі II. За це говорить палеографія напису, зокрема омега кутової форми, характерна для боспорських написів III ст. н. е.

⁵ Про таврськів див.: Шкорніл В. В. Новонаайденные боспорские надписи // ИАК.— 1917.— Вып. 63.— С. 112; Minns E. Scythians and Greeks.— Cambridge, 1913.— Р. 101, 119; Ростовцев М. И. Скифия и Боспор.— Л., 1925.— С. 67; Жебелев С. А. Северное Причерноморье М.-Л., 1953.— С. 154.

⁶ Соловонік Е. І. Про значення терміну «таврськіфи» // Археологічні пам'ятки УРСР.— 1962.— Т. XI.— С. 155.

⁷ Кругликова І. Т. (Боспор в позднесангічное время.— М., 1966.— С. 11) проводить західний кордон Боспора в III ст. н. е. західніше Старого Криму в околицях Судака. Про скарб із Судака див.: СА, 1961, № 4, С. 293; Голенко К. В. К некоторым вопросам хронологии monet позднего Боспора // ВВ.— 1964.— Т. XXV.— С. 177, прим. 9; Анохін В. А. Монетное дело Боспора.— К., 1986.— С. 170, 171.

⁸ Ростовцев М. И. Указ. соч.— С. 67; Шульц П. Н. О Судакском кладе боспорских монет, найденном в 1959 г., и о местоположении Афинесона. Тезисы доклада, прочитанного в Одессе 11.Х.1961 г. Пор.: СА, 1961, № 4, С. 293.

⁹ Агібунов М. В. Античная лощина Чорного моря.— М., 1987.— С. 111, 112.

¹⁰ Жебелев С. А. Ук. соч.— С. 209; Саприкін С. Ю. Из эпиграфики Горгиппии // ВДИ.— 1986.— № 1.— С. 62 сл.

¹¹ Шелов Д. Б. Танаїс и Нижний Дон в первые века нашей эры.— М., 1972.— С. 270, 271.

¹² Брашинський И. Б. Понтійськос пиратство // ВДИ.— 1973.— № 3.— С. 129 сл.

¹³ Паршина Е. А. Раскопки Кутлакской экспедиции // АО 1984 г.— М., 1986.— С. 288.

¹⁴ Фролова Н. А. Золотая монета 338 г. б. э. = 41 г. н. э. Митридата III из собрания ГИМ // ВДИ.— 1986.— № 4.— С. 54; Сапрыкин С. Ю. Уникальный статер царицы Динамии // Проблемы исследований античных городов. Тезисы.— М., 1989.— С. 106—108.

Одержано 10.03.93

О ВРЕМЕНИ ПОСТРОЙКИ ЦЕРКВИ СПАСА НА БЕРЕСТОВЕ

В. А. Булкин

Зодчество второй половины XI — начала XII в. развивалось под знаком значительно большего, чем в предшествующий период, типологического разнообразия. Другой стороной этого процесса была тенденция к стилизации архитектурного типа храма¹, полностью оформленная в первой половине XII в. Княжеский заказ по-прежнему преобладает в каменном строительстве, но одновременно с большей отчетливостью, в этой сфере обнаруживает себя и другая социальная группа — духовенство. Общественное положение заказчика вполне определено ограждается на типологии возведимых храмов. Неповторимым своеобразием выделяются храмы, строившиеся по заказу высших церковных иерархов².

Общеизвестна роль, которую сыграла для выработки своего рода канона соборного храма Успенская церковь Киево-Печерского монастыря, возведенная по инициативе игуменов Феодосия и Стефана артелью византийских мастеров. Художественная выразительность здания, ясность и чеканная цельность композиции надолго закрепили за ним статус образцового сооружения, которому сознательно следовали в дальнейшем. Найденное в соборе объемно-пространственное решение вероятно соответствовало тем задачам, которые ставились перед архитектурой новыми историческими условиями.

Если собор Киево-Печерского монастыря находится у истоков целого направления в зодчестве домонгольского времени, то церковь Богородицы в Кловском монастыре, завершенная в 1108 г., осталась в истории древнерусского зодчества явлением уникальным. По реконструкции Г. Н. Логвина, это был пятинефный храм с галереями, его огромный купол несли 8 столбов. Своеобразие композиционного и конструктивного решения связано несомненно с ориентацией его заказчика игумена Стефана на византийский образец.

С деятельностью митрополита Ефрема связано строительство Михаило-Архангельского собора в Переяславле. Как и собор Кловского монастыря храм Михаила Архангела — постройка уникальная в истории древнерусского зодчества. Происхождение необычной планировочной и объемно-пространственной структуры здания, как полагают исследователи, следует искать за пределами складывающейся древнерусской архитектурной традиции³. Та же строительная артель возводит в Переяславле еще несколько церквей, значительно меньших по размеру, чем Михайловский собор, но также чрезвычайно своеобразных в плане. С уверенностью можно считать, что особенности переяславских храмов были предопределены грекофильскими вкусами заказчика — митрополита Ефрема.

Индивидуальное своеобразие храмов, возведенных в это же время по княжескому заказу, носит иной характер, обнаруживая явное тяготение к типологическому и стилистическому единению, связанному, надо полагать, с ориентацией на образцы одного архитектурного ряда. Культурный кругозор, который во многом предопределял возможности заказчика в выборе образца, у представителей духовенства, судя по результатам строительства во второй половине XI в., был более широким, чем у князей, ориентировавшихся главным образом на постройки уже существовавшие в древнерусских городах. Заказчики же из среды духовенства демонстрируют хорошее знание архитектурных образцов византийского зодчества, до той поры неизвестных на Руси. В этих постройках было больше своеобразия, но оно часто не получало продолжения в последующем строительстве. Княжеский заказ вариациями одной архитектурной темы, больше отвечающей местным потребностям, определял магистральное направление развития зодчества. Можно предполагать существование и таких построек, в которых обе эти линии сочетаются и образуют своего рода архитектурный сплав княжеского и церковного заказа, устойчивых черт византийского и складывающихся особенностей древнерусского художественного мышления.

Из сохранившихся памятников рассматриваемого периода особняком стоит церковь Спаса на Берестове. Оригинальность архитектурного решения сближает храм с постройками, возведенными по церковному заказу, вместе с тем структура основного объема в целом тяготеет к решению, известным по княжескому строительству. Постройку каменного храма обычно связывают с именем Владимира Мономаха, а основание монастыря с игуменом Германом, поскольку в летописи монастырь именуется «Германчью». В контексте архитектуры начала XII в. храм выглядит

исключением из основной линии развития, а его формы не получают прямого продолжения в зодчество первой половины XII в. Все это заставляет с особым вниманием отнести к проблеме датировки храма, в зависимости от которой находится не только место Спасской церкви в архитектурном процессе второй половины XI — начала XII вв., но, в известной мере, понимание динамики и смысла самого процесса развития зодчества в этот период.

Датировка храма временем Мономаха сложилась не сразу. В XIX в. многие исследователи видели в нем постройку конца X — начала XI вв. Основываясь на косвенных исторических данных, П. А. Лошакарев предложил датировать храм началом XII в. и даже более узко — связать его строительство с именем Мономаха. Главный аргумент — захоронение в Спасском храме потомков Владимира Мономаха: в 1135 г. — его дочери Евфимии, в 1158 г. — сына, Юрия Долгорукого, а в 1173 г. — князя Глеба, внука Мономаха.

М. К. Каргер, приняв эту датировку, стремился усилить аргументацию в ее пользу, заострив внимание на необычной кладке здания — из плинфы с утопленным рядом без прокладок из камня. Чисто плинфяную технику исследователь рассматривал как переходную от «opus mixtum», характерной для XI — начала XII вв., к равнолистной, порядковой кладке, ставшей правилом в киевской архитектуре с 30-х гг. XII в.⁴ Именно благодаря этому аргументу храм уверенно датируется началом XII в. и рассматривается обычно как завершающее звено в развитии киевского зодчества второй половины XI — начала XII вв. и как памятник, предвещающий новации 30—40-х гг. Как это нередко случается, первоначальное предположение о датировке храма обрело статус факта или почти факта. Между тем, при более внимательном подходе датировка началом XII в. выглядит далеко не такой бесспорной, как это кажется. Основные аргументы в ее пользу нельзя признать достаточными.

О захоронениях в храме потомков Мономаха. Спас на Берестове не был единственной усыпальницей для семьи Мономаха. В Янчине монастыре в 1139 г. похоронен Ярополк Владимирович, сын Владимира Мономаха, а в 1171 г. — внук, Владимир Андреевич. В Софийском соборе в 1154 г. похоронили сына Мономаха Вячеслава Владимировича. Сам Владимир Всеволодович был похоронен не на Берестове, а в Софийском соборе. А его сына, великого князя Мстислава, в 1132 г. положили в соборе Федоровского монастыря, им основанного в качестве «поточного».

Спасский монастырь нигде в письменных источниках не именуется «вотчим», а это важная мотивировка захоронения, постоянно присутствующая, например, в сообщениях о погребении в Федоровском монастыре. Даже допуская неслучайный характер захоронений в Спасском храме родственников Мономаха, вовсе не обязательно связывать строительство самого храма с Владимиром Всеволодовичем. Исходя из тех же данных, строителем храма можно считать, скажем, отца Мономаха, князя Всеволода. И при таком предположении статус храма-усыпальницы остается тем же, фамильным. Наконец, мотивировка захоронений может и не быть связанной с «вотчим» характером монастыря. Захоронение в том или ином храме могло происходить по защепнице, быть исполнением последней воли умершего.

Таким образом этот ряд фактов, приводимых письменными источниками, недостаточен для решения вопроса о дате возведения храма. Письменные источники позволяют наметить датировку в очень широком диапазоне — от 1072 г., когда монастырь впервые упомянут, и до конца 30-х гг. XII в., когда в нем была похоронена дочь Владимира Мономаха, Евфимия. Для уточнения датировки необходима корректировка, исходя из архитектурных особенностей здания. Такая попытка и была предпринята М. К. Каргером, считавшим, что система кладки из плинфы с утопленным рядом служит аргументом в пользу принадлежности храма рубежу XI и XII вв. и позволяет видеть в нем явление переходное к архитектуре 30—40 гг. XII в.

Однако, и система кладки не является окончательным доводом в пользу такой датировки храма. Система кладки со скрытым рядом существовала в составе «opus mixtum» на протяжении всего XI в. Ее выделение и обретение самостоятельного статуса это вопрос, связанный с финансовыми и техническими возможностями производства плинфы. Употребление в кладке камня уменьшило расход плинфы и удесятиило строительство. Появление чисто кирпичной кладки стимулировалось хорошо налаженным производством плинфы и сокращением расхода строительного материала, связанного с уменьшением размера возводимых во второй половине XI в. зданий. Преобладание в кладке плинфы наблюдается уже в наружных галереях Софии Киевской. Не доказано наличие камня в стенах Трехголовой церкви. Следует принять во внимание и аргументацию Н. В. Холостенко в пользу появления порядковой кладки из плинфы уже в конце XI в. Все это не позволяет признать систему кладки убедительным аргументом в пользу датировки храма Спаса на Берестове началом XII в. и переходного характера его архитектуры.

В архитектуре Спасского храма имеется целый ряд особенностей, которые выделяют его из киевского архитектурного ряда второй половины XI — начала XII вв. Это решение западной части с крещальной и башней, выступающими за линию боковых стен, притворы, нерескрытые необычным для этого времени трехлопастным сводом, высота хор, купольные своды в перекрытии боковых частей под хорами и др. Не исключено, что при трехлонгастном завершении фасадов композиция храма носила ярко выраженный башнеобразный характер. В сочетании своеобразных черт здания просматривается особая свобода, далекая от какого-либо намека на стабилизацию архитектурной системы. Это особенность заметно при сравнении Спасского храма с собором Михайловского Златоверхого монастыря, построенного почти одновременно с ним, если придерживаться традиционной датировки. Тип храма с закомарным завершением получил в Михайловском соборе максимально цельное, компактное выражение⁵, свидетельствующее о стабилизации архитектурной системы и превращении ее в своего рода канон, что подтверждается ходом последующего развития киевского зодчества. Об этом наглядно свидетельствуют киевские церкви Богородицы Пирогощей, Кирилловская, Черниговский храм Бориса и Глеба, возведенные в 20—40 гг. XII в. Берестовский храм никак не вписывается в это контекст. В нем получил выражение не результат историко-архитектурного процесса, а всего лишь один из этапов его формирования.

Более того — начальный этап. Приведенные выше аргументы позволяют, как представляется, традиционную датировку памятника началом XII в. поставить под сомнение.

Обратимся к фактам, которые могут способствовать положительному ответу на поставленный вопрос. В истории киевского зодчества рассматриваемого периода есть памятник, который не привлекает особого внимания историков. Это собор Дмитриевского монастыря, известный по результатам археологических исследований XIX—XX вв. и плану, найденному и опубликованному Ю. С. Ассесовым⁶. Датируется храм 60-ми годами XI в.⁷

Принципиально важно решение западной части постройки. С северо-запада и юго-запада, выступая за боковые стены собора, к нему примыкали пристройки, которые местоположением и соотношением с основным объемом напоминают Спас на Берестове. Речь идет, конечно, о сходстве, а не о совпадении решений плана. С южной стороны фиксируются остатки пристройки, вероятно, южного притвора. Не исключено, что такой же притвор был и с северной стороны. И это сближает Дмитриевский собор с церковью на Берестове. Усложненное решение западной части не встречается в последующих памятниках киевского зодчества. Лишь в соборе Выдубицкого монастыря (1071—1088 гг.) можно видеть угадающий отзвук такого решения.

Композиция западной части здания может рассматриваться как указание на стремление зодчего объединить башню и крещальную с основным объемом при отсутствии галерей, рудиментами которых и в Спасском и в Дмитриевском соборах можно считать притворы.

Для начала XII в. с точки зрения эволюции архитектурной композиции плановое решenie этих храмов выглядит не вполне логичным. Более убедительной представляется интерпретация этих двух построек как связующего звена между трехнефными с галереями постройками времени Ярослава Мудрого (церкви Ирины и Георгия, храм на территории митрополичьей усадьбы) и постройками последней четверти XI — первой половины XII вв. Сходство между Дмитриевским собором и церковью Спаса на Берестове можно усмотреть и в некоторых других отношениях (ближаки общие размеры в плане, мало отличаются параметры плинфы)⁸.

Для обоснования сходства можно указать предпосылки и общеисторического характера. На фоне активной строительной деятельности Святослава и Всеволода Ярославичей странно безинициативной фигурой выглядят их старший брат, преемник Ярослава Мудрого, киевский князь Изяслав, занимавший киевский престол около 20 лет. С его именем прямо не связывается ни одной каменной постройки. Это выглядит не только странным, но и маловероятным.

А между тем именно в княжение Изяслава впервые упоминаются и Дмитриевский и Спасский на Берестове монастыри. Летописец, монах Печерского монастыря, ревниво отметил, что Изяслав «хотя створити выпин сего монастыря, надеся боатствъ»⁹. Дмитриевский монастырь, для которого Изяслав привел из Печерского монастыря игумена Варлаама, по княжескому замыслу выступал не только в качестве соперника Печерской обители, но и претендовал судя по всему на первенствующее положение.

В княжеское Изяслава впервые упоминается и Спасский монастырь на Берестове. В церемонии переноса мощей Бориса и Глеба в новый вышгородский храм в 1072 г. участвовал спасский игумен Герман. Конечно, из самого факта существования монастыря, прямо не следует наличия в нем каменного собора. Однако такая возможность весьма вероятна и вполне отвечает практике киевского строительства второй половины XI в. Село Берестово после смерти Ярослава Мудрого должно было отойти к Изяславу. По его инициативе основывалась монастырь и вероятно строится каменный храм. Точно так позднее поступил Всеволод, основавший при своем Красном дворе в Выдубицах монастырь с каменным Михайловским собором и Святослав, основавший Симеоновский монастырь и каменный храм в нем в 70-х гг. XI в. Точно так же совпадает основание и постройка каменного храма Федоровского монастыря в 1129 г. Мстиславом Владимировичем.

Все это делает существование каменных храмов в Дмитриевском и Спасском монастырях уж при Изяславе вполне вероятным. Могущественный преемник Ярослава, основывая «вотчий» Дмитриевский монастырь и вместе с игуменом Германом монастырь на Берестове, потому вероятно и удостоился неприязненной реплики печерского летописца, что украшенные каменными храмами эти монастыри стали реальными соперниками Печерской обители. Строительство в ней каменного Успенского собора в 1073—1077 гг. могло быть ответным мероприятием в этой несвойственной, а зафиксированной летописью, борьбе за первенствующее положение, за авторитет в складывавшейся монастырской иерархии Руси.

Кстати, отмеченная близость построек Изяслава к монастырским постройкам времени Ярослава Мудрого (тип трехнефного храма с дифференцированными объемами, как знаком еще не изжитой идеи галерей, кладка со скрытым рядом, близкая системе кладки наружных галерей Софии Киевской), может быть объяснена и тем, что Изяслав пользовался услугами мастеров, работавших еще по заказу его отца — Ярослава. В 70-е гг. эта традиция Ярославова строительства в южно-русском зодчестве окончательно прерывается. Как известно, для возведения Успенского собора Киево-Печерского монастыря была вызвана новая группа мастеров и с этого времени ведет свое начало иная типологическая и стилистическая линия в киевском зодчестве. Это однако не означало, что особенности построек Изяславова времени исчезли бесследно, не получив какого-либо отклика в древнерусском зодчестве за пределами Киева.

Во второй половине 60-х гг. полоцко-киевские отношения резко обострились. В 1067 г. князь Всеслав был захвачен Ярославичами и заточен в Киеве. В дальнейшем в ходе конфликта киевлян с Изяславом и его бегством, Всеслав занял киевский престол и удерживал его в течение семи месяцев. У нас нет оснований считать, что Всеслав рассчитывал навсегда закрепиться в Киеве и последовавший ему добровольный уход в Полоцк это подтверждает. Заняв место Изяслава, Всеслав получил возможность распоряжаться княжеским хозяйством. Вполне вероятно, что именно тогда строители, работавшие для Изяслава, были отправлены в Полоцк. Такой поступок был бы вполне в характере полоцкого князя, который, как известно, в 1066 г. совершил нечто подобное, — заняв Новгород, он собрал и отправил в Полоцк богатые трофеи, в том числе коло-

кола Софийского собора. Ситуация в Киеве позволяла Всеславу действовать не менее решительно, особенно учитывая неустойчивость его положения в качестве Киевского князя.

Именно этот момент мы считаем наиболее подходящим для появления в Полоцке новой группы мастеров, продолживших каменное строительство в городе. Понерк этой артели вполне проявился в архитектурно-строительных особенностях церкви Спаса на Берестове и, прежде всего в системе кладки из плинфы со скрытым рядом без использования камня. Эта особенность строительной техники стала своего рода опознавательным знаком полоцкой архитектурной школы. В Киеве в 70-е гг. каменное строительство велось очень интенсивно, но показательным, на наш взгляд, является то обстоятельство, что Всеволод и Святослав строят каменные храмы (собор Михаила в Выдубицком монастыре, церковь Бориса и Глеба в Вышгороде), а возвратившийся в Киев Изяслав в те же годы строит в Вышгороде деревянный храм. Не служит ли это указанием на отсутствие в его распоряжении мастеров каменного дела, которые в это время, как мы пытались показать, находились в Полоцке.

Программа последующего полоцкого строительства определялась князем при возможном участии епископа. В первую очередь каменные храмы должны были появиться на княжеском и епископском дворах. На Бельчицах, в загородной княжеской резиденции, строится большой собор, которому исследователи обычно отводят второе место после Софийского собора. Шестистолпный храм с тремя притворами в типологическом и техническом отношении вполне убедительно сближают с церковью Спаса на Берестове и ставят в хронологическом ряду вслед за ней. Таким образом датировка Бельчицкого собора оказывается в прямой зависимости от даты возведения Спасской церкви. Соглашаясь с этой взаимозависимостью, мы, в соответствии с предлагаемой версией полоцкого строительства, полагаем, что бельчицкий собор следует датировать последней третью XI в.

Последние исследования церкви Спаса на Берестове показали, что ее притворы, а возможно и фасады, имели трехполустенное завершение. Композицию храма можно рассматривать как один из первых вариантов постройки башнеобразного типа. В бельчицком соборе, в отличие от киевского храма, подкупольный квадрат слинут на одно членение к занаду, что делает композицию здания подчеркнуто центрической. Эта особенность плана, обязанная своим происхождением Софийскому собору, служит весомым аргументом в пользу башнеобразности объемно-пространственного решения и бельчицкого собора. Таким образом формирование архитектурной композиции храма с динамичным завершением можно отнести ко второй половине XI в. и вести ее происхождение не от Спасского собора Ефросиньевского монастыря, а от более ранних, в том числе и полоцких памятников. При датировке церкви Спаса на Берестове временем Изяслава появляется возможность не только более ранним временем датировать Бельчицкий собор, но и объяснить происхождением устойчивой технико-технологической особенности полоцкого зодчества — кладки из плинфы со скрытым рядом.

Итак, если принять предлагаемую версию, то каковы главные следствия датировки церкви Спаса на Берестове 60-ми г. XI в. для истолкования древнерусской архитектуры? Динамика развития киевского зодчества второй половины XI — начала XII вв. получает, как представляется более убедительный характер. Архитектура 60-х гг. XI в. обретает статус связующего звена между зодчеством времени Ярослава Мудрого и последующим строительством 70—80-х гг., а из истории архитектуры начала XII в. выводится памятник, который в ее органически не вписывается. Далее. появляется возможность для более удовлетворительного, чем теперь, объяснения некоторых сторон истории полоцкого зодчества, становления этой архитектурной школы: киевские мастера, продолжившие каменное строительство в Полоцкой земле, привнесли кладку с утопленным рядом, ставшую опознавательным знаком полоцкого зодчества домонгольского времени. Вероятно, благодаря тем же зодчим задолго до возведения собора Ефросиньева монастыря в полоцком зодчестве утвердился тип храма (или появились его предыдуки) с динамичными формами завершения. В целом, история возникновения и развития башнеобразного типа храма с учетом датировки Спасского храма 60-ми гг. XI в. обретает существенно иной вид.

Примечания

¹ Кочеч А. И. Древнерусское зодчество конца X — начала XII в.— М., 1987.— С. 317.

² Булкин В. А. Социальный заказ и церковное строительство на Руси // Вопросы отечественного и зарубежного искусства.— Л., 1986.— Вып. 3.— С. 28—31.

³ Малевская М. В., Раппопорт П. А. Церковь Михаила Архангела в Переяславле // Зограф.— Београд, 1979.— № 10.— С. 30—39.

⁴ Каргер М. К. Древний Киев.— М.—Л., 1961.— Т. 2.— С. 391.

⁵ Кочеч А. И. Древнерусское зодчество...— С. 275—280.

⁶ Асеев Ю. С. Новые данные о соборе Дмитриевского монастыря в Киеве // СА.— 1964.— № 3.— С. 291—296; Раппопорт П. А. Русская архитектура X—XIII вв.— Л., 1982.— С. 17, 120.

⁷ Каргер М. К. Древний Киев...— С. 282.

⁸ Раппопорт П. А. Русская архитектура...— С. 17, 22, 23.

⁹ ПСРЛ.— IIг., 1923.— Т. 2.— С. 146.

РЕЦЕНЗІЇ

ДРЕВНЯЯ ИСТОРИЯ ВЕРХНЕГО ПОТИСЬЯ.— Львов: Світ, 1991.— 180 с.

Задум написати стародавню історію Верхнього Потисся виник ще в середині 80-х років¹. На цей час у результаті систематичних досліджень, що велися з 1970 р. в основному трьома експедиціями: Палеолітичною музею Природи НАН України, Ужгородського держуніверситету і експедицією Ужгородської групи Інституту археології НАН України (з 1985 р. Інституту суспільних наук НАН України), було відкрито і частково досліджено понад двісті стоянок, поселень, городищ, могильників різних епох і культур, від давнього кам'яного віку і до середньовіччя. На археологічну карту Закарпаття нанесено нові, до цього часу невідомі пам'ятки. Протягом 70—80 рр. у вітчизняній та зарубіжній археологічній літературі опубліковано не тільки окремі поїдомлення й статті, але й монографії з проблемних питань стародавньої історії Верхнього Потисся. Отже, на час написання книги автори мали у розпорядженні достатній джерельний матеріал.

Забігаючи вперед зауважимо, що авторський колектив у складі докторів історичних наук, професорів Е. А. Балагурі та І. М. Гранчака, кандидата історичних наук В. Г. Котигоронка, професорів Ніредьгазького підінституту П. Гаршталів, доцента цього ж інституту Н. Неймета, ст. наукового співробітника Саболч-Сатмарського музею ім. Андрія Йоши К. Куруц не зумів професіонально використати цей багатий джерельний матеріал, об'єктивно оцінити здобутки попередників, допустив ряд прикрих концептуальних і фактичних помилок. Науковий апарат, карти, схеми через численні перекручення і неточності викликають недовіру читача.

У зв'язку з тим, що автори вважають книгу значним досягненням археологічної науки і пропонують її археологам, історикам, краснавцям, викладачам і студентам історичних факультетів, було б певніпрацівним обійтися мовчанням всі «черлі», якими автори рецензованої книги «загаляють» історичну науку. Нам пощастило, що в книзі вказані автори вступу, окремих розділів та висновків, це дас змогу адресувати наші зауваження конкретному авторові.

І. М. Гранчак у вступі заявляє, що «до сих пор нет целостного исследования истории и культуры населения Верхнего Потисся, которое восполнило бы недостающие звенья в воссоздании истории народов Восточной и Центральной Европы». Дозволимо собі зауважити, що і після виходу монографії «Древняя история Верхнего Потисся» історичні науці надто не щастяло, бо її заінтересовано більше «сирого» археологічного матеріалу, ніж обіцяні читачу палеоекономіка, етнокультурні та стиносоціальні процеси, взаємозв'язки і взаємовідносини носіїв культур Карпатського ареалу і суміжних територій.

Авторами 1 розділу, присвяченого історії дослідження Верхнього Потисся, є І. М. Гранчак та П. Гаршталів. Як на нас, автори взяли на себе непосильну пошуку — проаналізувати доробок кількох поколінь вітчизняних і зарубіжних археологів. Про це свідчить зміст розділу. На перший погляд, поверховий аналіз звучить досить мелодійно, але глянеш глибше — розладнаний музичний інструмент. Тут з перекручення прізвищ, наприклад, замість Ференц Пульські, Я Пулковські (С. 6), цей же автор в посиланні Л. Пульські (С. 21), Йосип Хапіл, а не Я. Хампел; приписуються праці дослідникам, які їх ніколи не писали, наприклад, Я. Хампел — праця П. Рейнеке (посилання 73). Перераховується ряд авторів, які не мали ніякого відношення до вивчення стародавньої історії Верхнього Потисся, а разом з тим не згадуються такі (Я. Міхай), які безпосередньо вивчали старожитність Закарпаття.

Розглядаючи стан дослідження археологічних пам'яток Верхнього Потисся в 20—40-х роках ХХ ст., автори чомусь посилаються на роботи А. Можоліч, що вийшли в 1957, 1967, 1973 рр. (посилання 97—99). Згадується автор П. Патаї, а посилання робиться на зовсім інших дослідників (посилання 120 — Ф. Томія, 121 — Я. Відал). Під цифрою 112 називається праця М. Рошки, яка немас ніякого відношення до Верхнього Потисся, а стосується Центральної Трансильванії. Пічим іншим, як поверховою обізнаністю, можемо пояснити висновок, зроблений авторами на С. 7, де перераховується ряд дослідників (Я. Бем, Я. Ейнер, В. Будінські-Крічка, Ф. Томпа, А. Можоліч, П. Патаї, М. Ронка, И. Нестор, Д. Понеску), в працях яких «по-новому, хотя и не всегда с достаточным научным обоснованием, освещены все периоды древней части (?) Верхнего Потисся». Звертаємо увагу читача, мова йде про вченіх-археологів з європейським іменем! Пікаємо, що скажуть про таку аматорську оцінку своїх робіт ті дослідники, які нині ще живуть?

© С. І. ПЕНЯК, І. І. ПОПОВИЧ, М. Ф. ПОТУПІНЯК, Й. В. КОБАЛЬ, 1995

На С. 8 автори продовжують дивувати читача. Вони пишуть, що Я. Бем створив нарис давньої історії Верхнього Потисся, а посилаються на Й. Янковича (посилання 76, 77). Не погоджуємося з оцінкою І. Гранчака та П. Гаршталі щодо книги Й. Янковича «Подкарпатська Русь в предісторії» (в посиланні фігурує стаття Й. Янковича), автор ніби не створив культурно-хронологічну класифікацію пам'яток Закарпаття. Якраз навпаки! Й. Янкович перший розробив таку культурно-хронологічну класифікацію. Складається враження, що автори мало знайомі зі змістом цієї книги.

Авторами II розділу с Е. А. Балагурі і К. Куруц. Вчені розпочинають його романтичним вступом, з якого читач дізнається, що «современные отроги Карпат в период существования питеакантропа и синантропа омывались волнами моря, а в лесах росли пальмы и диксоксии». Не щось нове в науці! Дотепер було відомо, що названі дерева росли тут принаймні 10 мільйонів років тому, задовго до початку льодовикової епохи, тобто до появи у Верхньому Потиссі пітескантропів і синантропів (С. 23). Вчитуємося далі: «В период палеолита в Европе произошли резкие климатические сдвиги. Значительную часть ее охватил ледник, четырежды наступавший назад на север» (С. 24). Але є це ще не все. На цій же сторінці читаємо: «С наступлением ледниковой эпохи климат Верхнего Потисья резко изменился, но ледник до Карпат недошел даже в период самого мощного, Русского оледенения. Однако высокогорные массивы Карпат были покрыты ледником, что сказалось на природных условиях Тисо-Дунайского бассейна.» Так питаетесь, де правда? Чи дійшов льодовик до Карпат, чи ні (С. 24)?

Неправдоподібним є твердження авторів, що «Королевская стоянка свідчить про обіспользовання для жилья складин хавесов, защищавших от холодных ветров. Вся жилая площадь была покрыта каменной вертикальной оградой» (С. 27). Виникає питання, а де ж вони жили? Дослідники-першовідкривачі в Королеві і не згадуються про своє «оригінальне» відкриття. Помилковим є твердження, що людина мистєрської доби на Закарпатті мешкала в печерах «Молочном камне, в Великой Угле» (читай Великі Угольці). Звісно, йдеться про одну печеру Молочний Камінь, що знаходитьться у Великій Угольці Тячівського району, датовану пізнім палеолітом. Не відповідають дійсності факти, які наводять автори, говорячи про знахідки в Берегові і Великій Угольці (Молочний Камінь): багато кісток пічерних ведмедів, зубрів, оленів, диких коней (С. 30). Насправді, тільки у Великій Угольці знайдено кістки пічерного ведмедя.

Нічим іншим, ніж безвідповідальністю, слід пояснити манеру, коли при розгляді питання про існування примітивних майстерень по обробці каменю (Королеве, Тибава, Цейков) Е. А. Балагурі посилається чомусь не на першовідкривачів, а на свою загальну статтю «Исследование археологических памятников Закарпатья за годы Советской власти», в якій, до речі, про це нічого не сказано. На цій же сторінці ще одна «перлинка»: «По принятой в науке датировке эти геологические периоды относятся к 40—12 тыс. лет до н. э. Они состоят из археологических культур ориньяк, солютре и мадлен». Чи можуть геологічні періоди складатися з археологічних культур, таке запитання адресуємо авторам розділу...

Мезолітичні пам'ятки Верхнього Потисся, як вказують автори, ще слабо вивчені. Весь археологічний матеріал, що характеризує мезоліт, подається за результатами дослідження І. Г. Мацкевича, проведених у 70—80 рр. на Закарпатті. Автори заражают мезолітичні пам'ятки Верхнього Потисся до «свидоскої» (читай свідерської) культури. До речі, першодослідник мезоліту Закарпаття І. Г. Мацкевич не пов'язує їх з цією культурою.

Характеризуючи мезоліт, автори не обійтися без недоречностей. На С. 30 мезоліт Верхнього Потисся датується ними ХІІ—VI тис. до н. е., а на С. 32, на якій підбиваються підсумки мезоліту, уже X—V тис. до н. е.

Багато уваги автори приділяли неоліту. Тут подається загальна характеристика доби, розглядається історія дослідження, аналізується матеріальна і духовна культура, робиться спроба розв'язати проблему походження і датування неолітичних культур. Але як видно, ця робота виявилася для них непосильною. Поверхове володіння археологічним матеріалом та етнокультурною ситуацією регіоні стало причиною появи на папері непослідовних думок, плутанини в характеристиці неолітичних культур, їх походження, датування та подальшої історичної долі.

Щоб не бути голосливими, наведемо кілька прикладів. Згідно твердження Е. Балагурі і К. Куруц, місцеве неолітичне населення виникло то з невідомих генетичних коренів, то під впливом культурних імпульсів з Балкано-Егейського ареалу, то в результаті переростання мезолітичного в неолітичне населення з відтворюючими формами господарства (С. 33). На С. 33 неоліт датується 5000—1900 рр. до н. е., а коли йдеться про енеоліт, наведені датування (IV—II тис. до н. е.) перекриває попереднє (С. 51). На основі нових археологічних даних неоліт Верхнього Потисся датується в межах 5100—3700/3600 рр. до н. е., а енеоліт — 3600—2000/1900 рр. до н. е.

Характеризуючи пам'ятки раннього неоліту, автори в одному випадку відносять поселення Зайто і Шонкад до культури Кріш (С. 37), в іншому — до культури (групи) Самоп (С. 45). При описі Старчево-Кріської кераміки автори посилаються на рис. 4, на якому, до речі, зображені зразки кераміки полгарської культури. Подібна справа з пластикою. Антропоморфна пластика, знайдена на поселенні Кішмезе поблизу с. Рівне, приписується поселенню на Малій Горі біля с. Заставне.

Згідно правил наукової етики, на використані чужі таблиці та малюнки робляться посилання. Йдеться про таблиці і текстовий матеріал, запозичений у М. Ф. Потунінського.

За сучасними даними впродовж середнього неоліту в Потиссі існували дві культури: культура альфельської лінійної кераміки та культура мальованої кераміки. Змішування цих двох синхронічних культур, які до речі, існували на двох різних територіях, призводить авторів до концепції «АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1995 р.

туальних помилок. У культурі альфельдської лінійної кераміки виділяються три етапи розвитку: ранній (Барса), середній (Тисодоб-Канушани), пізній (Б'юк). Культура мальованої кераміки, виділена М. Ф. Потушняком, теж пройшла три етапи розвитку: ранній (Рівне, Кончани, Шонекад), середній (Рашковці) та пізній (Дякове). Обидві культури датуються 4500–4000 рр. до н. е.

Згідно з відносної хронологічної періодизації, пам'ятки Тиської культури є раннім етапом Полгарської культури, а пам'ятки Тисополгарської і Бодроггерестурської груп представляють її фінальний етап.

Нечітко і неповно охарактеризована полгарська культура, виділена С. Шішкою. Культура Полгар об'єднує кілька колишніх груп і культур доби пізнього неоліту і енеоліту. За сучасними даними вона представлена трьома періодами: перший включає групи пізнього неоліту (Дрисине, Заставне, Берегове), другий — ранньоенеолітичний (Чичаровце, Чесхолом-Оборін) і третій — середньо- і пізньосослітичні групи Тисополгар, Бодроггерестур, Лажняни.

Полгарська культура датується в межах 4000–2700/2600 рр. до н. е.

Розділ III присвячено мідному віку, автором його є Е. А. Балагурі. Дослідження побудоване на застарілих матеріалах і концепціях. Автор дотримується думки, що мідний вік у Верхньому Потиссі поділяється на два культурно-хронологічні періоди: перший представлений пам'ятками культури Тисополгар, другий — Бодроггерестур (С. 51, 52). Через дві сторінки, забувши про те, що було сказане вище, автор на С. 55–57 подає опис третьої культури — баденської. Як бути читачу? Яким даним вірити? Існували дві чи три культурно-хронологічні групи?

Характеристика баденської культури неповна. Назви місцевознаходжень не відповідають дійсності. Наприклад, поселення в с. Дідове (урочище Гомилог) не належить до баденської культури. Відкриття на Закарпатті різних пам'яток баденської культури, масно на увазі болеразький тип (Вовчанське, урочище Браунтаг), дозволяє час існування баденської культури датувати в межах 2700/2600 рр. до н. е.— 2000 рр. до н. е., а не як датує автор: 2150–1800 рр. до н. е. Це вже час існування культур Піршег та Східнословіацьких курганів.

Новним абсурдом є твердження Е. А. Балагурі, що пам'ятки «Лажнянської групպы» вважаються перехідними між добами міді і ранньої бронзи (С. 55). Дивує нововведення, з яким читач зіткнеться в розділі. Розділ «Мідний вік» написано з одним посиланням, в той же час у списку літератури фігурує аж 20 авторів.

Автор IV розділу «Бронзовий век» теж Е. А. Балагурі. Періодизація і хронологія, як кажуть, «святая святілі в археології». Неці і розичною автор розділ. Розбіжність цифр і дат зустрічає читача. То бронзовий вік охоплює період 1900—900 рр. до н. е., то він закінчується в 700, 800 рр. до н. е. (С. 58). Справа в тому, що автор «забув» тільки пояснити читачам, що представлений поділ бронзового віку за періодизацією П. Рейнеке на ранній (1900—1700 рр. до н. е.), середній (1700—1380 рр. до н. е.) і пізній (1380—1200 рр. до н. е.) з подальшим його вивченням зазнав значних змін, уточнися та доповнені.

Автор неправомірно зіставляє пізні періоди доби бронзи з системою П. Рейнеке і це вносить плутанину в хронологію культур бронзового віку. Досить сказати, наприклад, що період Бронзи А (за Рейнеке) не охоплює раннього бронзового віку, як його розуміють сучасні дослідники, а охоплює середній бронзовий вік, а звідси, природно, випливає, що період Бронзи 1В (за Рейнеке) с лише кінцевою фазою середнього бронзового віку, а не весь бронзовий вік. До чого це призводить, щоб не бути голословінми, проілюструємо на матеріалах розділу.

На С. 72 автор пише, що скарби культури Отомань, яка належить до середнього бронзового віку і відповідає періодам Бронза 1В — Бронза 2В, (сьогодні період Бронзи 2В дослідниками включений до періоду Бронзи С), належить до хайдушамшонсько-апайського або косідерського горизонтів і датуються періодами Бронза А — Бронза 1В і Бронза 1В — Бронза 2В, тобто 1600—1400 рр. до н. е. Я бачимо, різниця велика як у відносній, так і абсолютній хронології. Але й це ще не все, якщо згадаємо, що перший з горизонтів дослідники датують тільки періодом Бронзи 2А, а другий — тільки періодом Бронзи 1В, то повний хаос в хронології, що панує в розділі, стає очевидним.

Не робить честі автору та непослідовність у твердженнях, що є характерною для розділу. Одні і ті ж пам'ятки належать до різних культур, одні і ті ж культури датуються по-різному. Так, наприклад, на С. 72 скарби косідерського горизонту відносяться до культури Отомань, а на С. 81 вони вже належать станівській культурі разом з бронзовими виробами опайського горизонту. Подібні погрішності є і в іншіннях хронології окремих археологічних культур. Наприклад, на С. 86, станівська культура датується періодами Бронза С — Бронза Д (за Рейнеке), а на С. 87 — Бронзою 2В — Бронзою Д, Бронзою 2В — Гальштат А, що відповідає XIV—XII ст. до н. е.

Не обійтися в розділі без концептуальних помилок. Скажімо, Східнословіацьку курганну групу культури шнурової кераміки, яку дослідники відносять ще до енеоліту, автор хронологічно поставив в один ряд з культурою Піршег. Тенер це вже застаріле твердження. У 1982 р. хронологія культури Ніршег була переглянута і її віднесено до кінця раннього періоду бронзового віку тому, що її передували пам'ятки культури Мако. Звідси випливає, що культури Ніршег і Східнословіацьких курганів на Закарпатті співіснувати не могли, а тим паче, як твердить автор, бути асимільовані носіями ніршетської культури (С. 64, 67).

Подібне простежується в розділі ї з культурами середнього і пізнього бронзового віку. Складається враження, що автор запутався у назвах культур. Поселення і могильники, які характеризують одну культуру, він приписує іншій. Е. А. Балагурі характеризує Отомань, Фюзешшобонь і Дюловаршанд як окремі культури. Натомість румунські і частково словацькі археологи зараховують їх до однієї Отоманської культури. Угорські дослідники відносять культуру Отомань до раннього бронзового віку, а культури Фюзешшобонь і Дюловаршанд вважають окремими культурами середнього бронзового віку. Персонально пам'ятки культури Отомань, автор називає

серед них такі, які є характерними для культури Фюзенібо́нн (Медясо, Страна над Бодром та ін.). З якою метою це робиться, невідомо.

Як уже згадувалось, Е. А. Балагурі відніс станівську культуру до пізнього бронзового віку, тоді як румунські (Г. Бадер), угорські та німецькі дослідники на підставі найновіших даних підтвердили її існування уже протягом усього середнього бронзового віку. Отже, датування станівської культури почасом, який пропонує автор, не відповідає нинішньому стану вивчення проблеми.

Курганний поховання з Чомонина Мукачівського району, про які згадує автор на С. 79, не належать до станівської культури, а становлять окрім групу доби Бронзи Д. На цей час культура Станове уже припинила своє існування. Велика кількість бронзових скарбів цього часу, як показав аналіз посудин, в яких вони були знайдені, не належали станівській культурі (Т. Кеменце).

Починаючи з рубежу XII—XI ст. до н. е. і майже до VI ст. до н. е. у Верхньому Потисці існувала етнічна спільність, яка отримала назву культури Гава. Її в розділі присвячено достатньо матеріалів. Заслуговує на увагу характеристика укріплених поселень-городищ. Серед них виділяється Шелестівське городище як найкраще досліджене. На думку Е. А. Балагурі, воно виникло дуже рано і життя на ньому припинилося в IX—VIII ст. до н. е., тобто в результаті просування кімерійців і лужичан. Як показали нові дослідження, ця теза спростовується певними матеріалами. Гавські городища на сусідніх територіях виникають саме тоді, коли в Карпатському басейні з'являються кочівники з південно-руських степів. Навмисне притягнення знайденого бронзового скарбу та поодиноких речей на Шелестівському городищі (XII ст. до н. е.) і датування ними городища, виявилися безпідставними.

Аналіз розділу був би неповним, коли б ми не вказали читачам на велику кількість недоречностей, перекручен, помилкових тверджень та курйозних висновків. Розпочнемо з ілюстрації — вагомої частини археологічної літератури. Як випливає з назви таблиці (рис. 10), автор зобразив вироби доби середньої бронзи культури Отomanь. Доступ одного погляду фахівця, щоб визначити, що речі під цифрами 7, 8, 17, 18 не мають ніякого відношення до названої культури, а до того ж ще на три й більше століття молодіші від показаних на рисунку. Такою ж «хворобою» страждає й рисунок 13 — металеві вироби пізньої бронзи. Як відомо, розроблена типологія і хронологія фібул в археологічній науці відіграє неабияку роль. Але автор нехтує нею. Як на нього, на могильнику у Великому Березному було нібито знайдено фібулу типу «пассаментери» (С. 103), насправді ж знайдено зовсім інший тип — «Санта Лучія». Помилково твердить автор, що фібули типу «паск'єри» поширилися у Верхньому Потисці не в період Гальштат В (IX ст. до н. е.), а набагато раніше, у XII ст. до н. е.

У розділі багато мовно-стилістичних поганьостей, не говорячи про науковий апарат, до якого слід підходити критично. Загалом розділ перевантажений загальною інформацією та детальним описом, підкреслюємо, детальним описом, а не аналізом археологічних культур — Ніршег, Отomanь, Станове, Гава. На жаль, автор не зумів використати цей багатий джерельний матеріал для відтворення історичної долі його творів.

«Ранніжелезний період» — так назав В. Г. Котигорошко п'ятий розділ монографії, який, на думку автора, поділяється на два «культурно-хронологічні горизонти»: передскіфський і скіфський. В археологічній науці загальноприйнятим вважається термін «ранньозалізний або залишний вік». У Центральній Європі, куди входить Верхнє Потисце, ранньозалізний вік поділяється на два періоди: гальштатський і латенський. Тому термінологія, вживана для пам'яток Східної Європи, яку автор так широ сприйняв, не зовсім вдала для старожитностей Верхів'я Тиси. Адже власне культура, в межах якої здійснився перехід від доби бронзи до раннього заліза в нашому регіоні, відома під назвою фракійського гальштату. В її межах виділено кілька локальних груп, в тому числі голіградська в Прикарпатті, молдавська в Пруто-Сиретському межиріччі і Гава у Верхньому Потисці.

Довільне вживання термінології веде до перекручення історичного процесу. Одні і ті ж пам'ятки, які мають чітко визначені часові межі, на думку Е. А. Балагурі, належать до бронзового віку, а за твердженням В. Г. Котигорошка, вони опинилися у «предскіфському горизонте ранніжелезного періоду». Така долі спіткала могильник у Великому Березному, Войнатині та ін., а також відомі гальштатські городища, переважна більшість яких виникла у VIII ст. до н. е., коли залізо почало вироблятися у масовій кількості. Переконливим підтвердженням цьому є знаходження залишків металургійного виробництва заліза на городищі Стремутура в Іршаві. Ці пам'ятки чомусь потрапили до бронзового віку.

Надзвичайно важливий період в історії фракійського населення Карпатської улоговини настав тоді, коли його розвиток був порушеній проникненням окремих воївничих загонів іраномовних племен. У рецензований монографії він представлений тільки механічним перерахуванням окремих пам'яток і зауваженням про те, що незначна кількість пам'яток пояснюється зменшенням кількості населення «в зв'язку з міграційними процесами, происходящими в конце бронзового века».

На жаль, археологічний матеріал не розглядається на широкому історичному тлі. Незважаючи на те, що автор використав термін «скіфський горизонт» для позначення пізньогальштатського часу, роль скіфів в історичній долі населення досліджуваного регіону зовсім не зрозуміла. Вона виявляється хіба що в назір. А між тим, скіфська проблема в Карпатській улоговині як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії залишається пересічною.

Концептуальна характеристика кущановицьких пам'яток сформульована на підставі праць вітчизняних і зарубіжних авторів, однак окрім її положення і висновки приймаються без належного аналізу і, наїрдко, подаються в перекрученому стані. Наведемо хоча б один приклад. Подібно до П. Юречка і С. Мирошевої, В. Г. Котигорошко специфікою східнослов'янських пам'яток цього часу вважає наявність гончарського посуду, що не викликає сумніву. Неточність в іншому. Автор на цій підставі робить висновок, що східнослов'янська область була пов'язана з

групою Феріджіле, а не з кштановицькою. Дозволимо собі не погодитися з ним. Гончарська кераміка — рідкість на могильнику Феріджіле, так само як і могильники в Кштановицях. Про те, що автор не має елементарної уяви про гетський могильник Феріджіле та про історико-культурну ситуацію в Карпатській улоговині, свідчить пояснення в промітці на С. 113: «Фериджіле — культурна група другої половини VI — першої половини V в. до н. е. на території Трансильванії». До речі, на території Трансильванії була поширенна так звана семиградська або трансильванська група пам'яток пізньогальштатського часу, яка ідентифікується з історичними агафірсами, а група Феріджіле займає район Олтенії і Мултенії і узгоджується з гетами Геродота.

Не забезпечує текстових висновків ілюстративний матеріал (рис. 16, 17). Він завис у повітрі, або зовсім не пов'язується з текстом розділу.

Даремно В. Г. Котигорошко намагається штучно притягти окремі пам'ятки Північно-Східної та Північно-Західної Румунії для характеристики Верхнього Потисся. Така спроба вносить тільки плутанину у відтворення історичного процесу. Ці пам'ятки входять до складу політнічної культури Векеріут, яка поділяється на кілька генетично неоднорідних груп. Причому, північно-східна група (включаючи могильники Петенхаза, Тарпа) споріднена з кштановицькою і узгоджується з фракійським етносом, а південною приписується іраномовним сігінам. Їх виникнення було пов'язане, як вважає провідна частина дослідників, з експансією скіфів у Центральну Європу. Мабуть, під їх натиском припиняють існування укріплених городищ Арданове (тут, до речі, знайдений скіфський кінджал), Пелестове, Іршава. Ці події припадають десь на VI ст. до н. е., а, можливо, на 513, 512 рр. до н. е., тобто на часи скіфо-перської війни. Про це свідчить значна кількість знахідок скіфського типу в Карпатському басейні, в тому числі й на Закарпатті, на жаль, про них автор не згадав.

Тенденційність у концептуальних питаннях призводить автора до порушення історичної періодизації. Чомусь ціла низка пам'яток, яка характеризує завершальну стадію кштановицької групи, у рецензований праці отрималися в латенській культурі, наприклад, курган XI Кштановиця, Бобове та ін. Ці пам'ятки датуються IV—III ст. до н. е. і не становлять якогось винятку в історичному процесі населення Карпатської улоговини. Вони характеризують період співіснування місцевого фракійського населення з прийшлими кельтами. Намагання штучно притягти пізньокштановицькі пам'ятки для характеристики латену Верхнього Потисся на сьогодні є анахронізмом. Ці питання не раз порушувались у наукових дискусіях. З приходом кельтів до Карпатської улоговини кштановицька група пам'яток припиняє своє існування, принаймні в II—I ст. до н. е., археологічно кштановицькі традиції підуть в житловому, ні в поховальному ритуалі, ні в речовому інвентарі не простежуються.

Даремно автор намагається представити кштановицьку групу пам'яток як прайснову, на базі якої сформувалася культура населення першої половини I тис. н. е. Археологічний матеріал цього не підтверджує, а писемні джерела для з'ясування цієї проблеми відсутні. Визначення наймолодших пам'яток кштановицької групи IV ст. до н. е. не правомірне, вони зникають з середини III ст. до н. е.

Таким чином, розділ про ранньозалізний вік — далеко не останнє слово сучасного стану археологічної науки і аж ніяк не відповідає гучній назві книги «Древняя история Верхнего Потисся». З тексту можна лише догадуватися про цю історію.

Автор VI розділу «Латенська культура» В. Г. Котигорошко. Ранньозалізний вік у середині I тис. до н. е. змінився наступним етапом — пізнім залізним віком. Найбільш яскравою культурою, що представляла пізній залізний вік в Західній і Центральній Європі, була латенська культура. Враховуючи те, що в цей період у Європі існували й інші культури, розділ, як на нас, краще було б назвати «Пізній залізний вік» чи «Верхнє Потисся в добу пізнього заліза», а не археологічним терміном «Латенська культура», що включає в себе ширше поняття.

Уже в першому абзаці стикаємося з прикрами неточностями, що свідчать про поверхове знайомство автора з латенською культурою. По-перше, доводиться до читача, що носії латенської культури — кельти, грецьким авторам стали відомими з V ст. до н. е., а не з VI ст. до н. е., як це загальнівідомо, по-друге, що кельти в Карпатській улоговині з'являються в IV ст. до н. е., а не як свідчать пам'ятки, в V ст. до н. е. (Бучани, Ступана, Шопрон та ін.). Помилковим є твердження В. Г. Котигорошка, що на сьогодні основною хронологічною схемою культури латена є схема Рейнеке. Пасправді ж цією хронологічною схемою користуються тільки в Центральній Європі, тоді як у Швейцарії, Франції існують свої схеми.

На жаль, більша частина розділу присвячена простому опису археологічного матеріалу. Як тільки автор торкається відтворення історичних процесів, то його думки нічим не підтверджуються і викликають сумнів. Ряд помилок пов'язаний з недостатнім знанням першоджерел та літератури. На Галиш і Ловичці не було досліджено 24 напівземлянки, як писє автор (С. 127). Т. Легоцький цифрами 1—24 позначив лише найважливіші місця знахідок матеріалу. Причому третину з них становлять скарби, про які, як видно з тексту, автор не знає, бо праці Т. Легоцького в оригіналі не читав. На рис. 18 подається карта місця знахідок латенської культури Верхнього Потисся. Але гроші й ціна, якщо нею користуватися не можна. Там або відсутні цифри, або вони не прив'язані до місцевості, або розташовані довільно.

Розділ VII отримав найменування «Культури римского времени». Він присвячений важливому, бурхливому періоду історії Верхнього Потисся першої половини I тис. н. е. Якщо дотримуватися історико-хронологічної періодизації, а перші розділи названі за нею, то краще було б назвати розділ «Культури першої половини I тис. н. е.».

Розділ починається викладом історії дослідження пам'яток першої половини I тис. н. е. У ньому названі А. Йовші, Т. Легоцький, Я. Ейпсер, Ф. Потушняк, які плідно вивчали цей період. Перераховуються широкомасштабні польські роботи, проведенні експедицією УжДУ, словацькими, угорськими і румунськими дослідниками за останні 20—30 років. Однак і в цьому розділі навмисне замовчуються дослідження, які проводила Ужгородська група Інституту археології

НАН України до 1985 року під час будівництва газопроводів Оренбург — Західний кордон та Уренгой — Ужгород. Йдеться про значні за розмірами польові дослідження пам'яток першої половини I тис. н. е. в Ратівцях, Галочі, Комарівцях, Пацканеві Ужгородського району, Клячанові, Баркасові Мукачівського району та ін. На жаль, цих пунктів немає навіть на карті пам'яток I—IV ст. н. е. (рис. 23). Між тим, ці матеріали зберігаються в науковому архіві ІА НАН України, частково опубліковані і доступні для використання. Питається, про яке сучасне висвітлення стану пам'яток першої половини I тис. н. е. може йти мова, коли воно так безцеремонно замовчуються.

Хоч В. Г. Котигорошко і назвав розділ «Культури римського времена», але, на жаль, весь археологічний матеріал: житла, майстерні, знаряддя праці, зброя, прикраси, монети тощо, постають разом, вкіп, виділяються тільки види, типи, групи пам'яток. Які конкретні пам'ятки належали носіям тієї чи іншої культури, читач тут не знайде. Подібно представлений й похованальні пам'ятки. У першій половині I тис. н. е. на території Верхнього Потисся виділяються чотири групи похованальних пам'яток і один «жертвеник». Напропонується запитання, про що говорить такий різний похованальний ритуал? Чи він пов'язаний з еволюцією похопального ритуалу, чи пов'язаний з новим етносом, чи зміною надбудових явищ? Але відповіді на них немає.

Ше раніше, у своїй кандидатській дисертації, В. Г. Котигорошко до культури карпатських курганів зарахував усі пам'ятки першої половини I тис. н. е., виявлені у Верхньому Потисся. І в цьому розліві він підкреслює, що «культура населення римського времена Верхнього Потисся тожественна культуре карпатських курганів Прикарпаття» (С. 167). Виправимо автора: подібна, але не тожественна. У формуванні культури карпатських курганів Закарпаття зовсім інша підоснова, інші компоненти, звідси, звичайно, і своєрідність.

Як на нас, головною концептуальною помилкою В. Г. Котигорошко є те, що він занадто переоцінює роль носіїв дакійської культури, в той же час навмисно принижує роль носіїв пінегорської культури у зміні етнічного складу населення Верхнього Потисся в II—IV ст. Ця зміна пов'язана з появою в регіоні праслов'янських груп. Ще на початку ХХ ст. Т. Легоцький пам'ятки, виявлені в Свалаїві і Арданові, безпосередньо пов'язував з появою перших слов'янських груп на Закарпатті. В. Будінські-Крічка три десятиліття тому в пінегорських пам'ятках вбачав не тільки германський елемент, але й слов'янський компонент. Відкриття за останні десятиріччя ряду пам'яток пінегорської культури (Горяни, Ратівці, Пацканеве, Матієве, Солонці та ін.) — яскраве тому підтвердження.

Дуже суміжно звучить підсумкова фраза В. Г. Котигорошко, що «падение дакийского господства в результате дако-римских войн приводит к формированию в Верхнем Потисье культуры карпатских курганов» (С. 175). Понсенс! Як відомо, падіння дакийського панування закінчилося на початку II ст. н. е., коли римлянами було засновано провінцію Дакія. Чи правомірно пов'язувати ці події з формуванням культури карпатських курганів, якщо курганну групу, відому під назвою Іза II, М. Ю. Смішко датував рубежем нашої ери, а автор розділу I—II ст. (С. 163). Виникає питання, належав цей могильник до культури карпатських курганів, чи ні! Із тексту не зрозуміло, як собі уявляє автор формування культури карпатських курганів після падіння дакийського панування, яким століттям вона закінчується — IV чи V? Пам'яток V ст. культури карпатських курганів у розділі не названо.

Мабуть, не вкладались у концепцію В. Г. Котигорошко пам'ятки V ст. інших етнокультурних груп. Не згадав автор про готські поховання в с. Косине, готський могильник поблизу с. Велика Бакта, який до речі, сам розкопував, про баґате поховання гепідського вождя поблизу Берегова.

Розділ VIII назаний «Славяне и авары». Як на нас, ця назва не відповідає тій історичній ролі, яку відігравав кожний з названих етносів у регіоні в другій половині I тис. н. е. Поки що аварські пам'ятки виявлені тільки на невеликій частині Східної Словаччини, що свідчить про обмежену територію, на яку поширювалось аварське панування у Верхньому Потисся.

Дуже «оригінально» В. Г. Котигорошко оз나юмив читачів з історією дослідження давньослов'янських пам'яток Верхнього Потисся. Він просто її оминув, не назвавши жодного з дослідників. Натомість переніс акцент на вченіх, які займалися або займаються загальнослов'янськими проблемами та іншими регіонами (Б. О. Рибаков, П. М. Третьяков, І. П. Русанова, В. В. Седов, В. Д. Бааран та ін.).

Розглядаючи три концепції (у автора — теорії, С. 181) заселення Верхнього Потисся, В. Г. Котигорошко пише: «Автор третьєї теорії М. Ю. Смішко счітал предками словян Закарпаття носителій культури карпатських курганів (II—V вв. н. е.)». Заглянувши до монографії М. Ю. Смішка «Карпатські кургани I тисячоліття нашої ери» читаемо зовсім інше. У М. Ю. Смішку носії культури карпатських курганів, плем'я карпів, на ранньому етапі заражовані до дакійської етнічної групи. На думку вченого, «проживаючи тривалий час у безпосередньому сусістві із слов'янськими племенами, полів поховані вони цілком імоюють, поступово асимілювалися» (С. 151). Це дало право М. Ю. Смішку вважати носіїв культури карпатських курганів «безпосередніми предками літописних хорватів», а не як пише В. Г. Котигорошко «предками славян Закарпаття». Інша справа, що колишні носії культури карпатських курганів — карпи чи костобоки — протягом першої половини I тис. н. е. ослов'янилися і на цій же території в другій половині I тис. н. е. з'являється новий етнонім — хорвати. «Повість временних літ» у першій столітті існування Київської Русі уже заражовує хорватів до східнослов'янських племен.

На яке об'єктивне висвітлення історії давніх слов'ян Верхнього Потисся претендує автор, якщо замовчує ряд монографій, в яких підгання матеріальної і духовної культури отримали набагато глибше і об'єктивніше висвітлення, ніж у рецензований книзі (Будінські-Крічка В. Кралівський Хлмець. — Нітра, 1980; Пеняк С. І. Давньослов'янські та давньоруські пам'ятки Закарпаття VI—XIII ст. — К., 1980). Тому не дивно, що на карті нововідкритих пам'яток давніх слов'ян VII—IX ст. не знайшлося місця для таких досліджуваних поселень, як Баркасове, Клячанове, Комарівці, Ратівці та ін.

Не згадані в тексті і не відображені на карті слов'янські пам'ятки IX—XI ст., що були «АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1995 р.

дослідженні в Північно-Східній Угорщині Іштваном Ерделі (околиця м. Вашарошнамень в комітаті Саболч-Сатмар). А іх чимало — 15 пунктів.

Обійшов мовчанням В. Г. Котигорошко відкриття в Галочі Ужгородського району та м. Берегові в 1983—1984 рр. експедицією Ужгородської групи Інституту археології ПАН України перших у Верхньому Потисці напівземляників жителі з класичною керамікою празького типу VI ст. н. е. З відкриттям пам'яток празької культури на Закарпатті було отримано достовірні джерела для визначення часу заселення слов'янами Верхнього Потисся та заповнено хронологічний розрив між пам'ятками першої і другої половини I тис. н. е.

Загальнопрійнятим є те, що висновки в колективних працях пишуться колективом авторів. Вчені рецензований книги знахтували цим правилом. Вони доручили написання висновків II. Немету. До чого це нововведення призвело, покажемо на прикладах. Автори розділів пишуть одне, автор висновків зовсім інше. На С. 199 II. Немет зазначає: «На протяжении каменного века (900—18 тысячелетия до н. э.) Верхнее Потисье было местом жительства охотников, собирателей и рыболовов». Невже ні автор висновків, ні автори розділів, до речі, є між ними професіональні археологи, не знають, що кам'яний вік включає палеоліт, мезоліт і неоліт і що кам'яний вік закінчується в середині IV тис. до н. е.

Якщо порівняти зміст тексту на С. 34, де йдеться про культурно-хронологічну періодизацію неоліту і енеоліту і текст висновків, то закрадається думка, чи не навмисно заплутують шановні автори читача. Тут повна розбіжність даних і думок. На С. 200 робиться висновок, що на початку бронзового віку виділяються дві самостійні археологічні культури: культура Ніршег і Східнослов'язьких курганів. Перша визначається як така, що входила до складу великої історико-культурної спільноти Зок, а друга — до індосхідної етнокультурної спільноти. А до якої етнокультурної спільноти входила перша. Це ребус для читача. Даремно останній чекає у висновках відповіді на питання, які ж племена добу середньої бронзи (XVII—XIV ст. до н. е.) мешкали у Верхньому Потисці «стояні» на одному рівні розвитку, но различные по етическому составу» (С. 200). Заради якої мети пишуться такі висновки, що ціліми абзацами повторюють текст із розділів: наприклад, на С. 203 другий і третій абзац С. 179, на С. 204 раптово з'являються відомості про нові пам'ятки V ст. н. е., які у книзі обійдено мовчанням.

Отже, висновки монографії «Древняя история Верхнего Потисья» — це яскравий зразок того, як не потрібно писати одну із важливих структурних частин книги. Зрештою, й сама рецензована книга з її фактологічним і теоретичним наповненням не може претендувати на твір, що відбиває сучасний стан наших знань про стародавню історію Верхнього Потисся.

Примітки

¹ У географічні поняття «Верхнє Потисся» входять території, що нині опинилися у складі чотирьох держав: України (Закарпатська область), Словаччини (Східнослов'язький край), Угорщини (Саболч-Сатмарська область), Румунії (Сату-Марський повіт).

С. І. Пеняк, І. І. Попович, М. Ф. Потушняк, Й. В. Кобаль

Одержано 10.05.88.

ЧЕРНІГІВСЬКА СТАРОВИНА.— Чернігів: Сіверянська думка, 1992.— 147 с.

Рецензований збірник наукових праць є це одним виданням чернігівських вчених, які протягом останніх двадцяти років і глідно працюють у царині археологічного вивчення Чернігова та численних населених пунктів Чернігівської землі. За вказаний період не лише збільшився обсяг розкопок (порівняно з роботами Б. О. Рибакова, В. А. Богусевича, Д. І. Бліфельда та ін.), але й зросла кількість саме місцевих археологів та їхня професійна кваліфікація. Про це, на мою думку, добре свідчить зміст збірника, який відбиває 1300-літню історію другого за значенням міста Київської Русі, а також його високий науковий рівень.

Збірник відкриває стаття відомого бельгійського слависта Ж. Бланкоффа, сама назва якої ("Чернігів — супернік Києва?") нібито має дискусійний характер. Розглядаючи міський розвиток Чернігова за матеріалами його археологічного вивчення, автор доходить висновку, що «Чернігів, безсумнівно, майже не поступався метрополії» (с. 13). Це заперечувати важко, але назву статті не можна визначити вдалою, бо суперництво мало б охоплювати перш за все полі-

© О. В. СУХОБОКОВ, 1995

тичні відносини, намагання піднести або відокремитися. Проте, за винятком досить короткого князювання Мстислава Гмутарського, Чернігів та його князі не мали намірів цілковитого відокремлення, навпаки, посівши на київському столі, вони проводять великої князівську політику своїх попередників, в тому числі по відношенню до Чернігова.

Всі інші публікації умовно можна згрупувати у три, інервні за обсягом частини. Перша має археологічний характер, в ній розглядаються питання фортифікації, садибного планування, ремесла та мистецтва, культового будівництва, деяких галузей господарства тощо.

Так, А. Л. Казаков публікує матеріали розкопок та спостережень, зроблених при дослідженнях чернігівського посаду, де виявлено залишки оборонних споруд другої половини XI ст. Аналізуючи речові знахідки та конструктивні властивості цих споруд, автор досить аргументовано визначає їх хронологію і ототожнює з первинними укріпленнями окольного міста, збудованими у 1078 р. Вдалою, на мій погляд, є спроба реконструкції оборонних споруд на базі аналогічних споруд у деяких інших містах давньоруської держави. На жаль, є зауваження з приводу ілюстрацій: так, на рис. 3 поряд з керамікою Х—XI ст. вміщено й фрагменти пізнього посуду (10, 12—13); ширше датування має уламок бронзового браслету (рис. 3, I).

Значний інтерес становить стаття В. П. Коваленка та Р. С. Орлова, присвячена публікації та мистецтвознавчому аналізу різьблених каменів з Чернігівського дигитця (С. 22—32) з матеріалів розкопок 1984 р. Це робиться на широкому тлі історичних і архітектурних штудій та численних екскурсій у пошуках аналогій у спеціальній мистецтвознавчій літературі. Автори доходять висновку, що цей камінь був детально прямокутного порталу княжого терему, збудованого десь на зламі XI—XII ст., що значною мірою уточнює і хронологію інших культових споруд Чернігова; до того ж, цей камінь, як і взагалі чернігівські рельєфи, є винятковим у давньоруській скульптурі XI—XII ст. і тяжіє до загальноєвропейської каролінгської традиції, зображені мотивами романського стилю. На мій погляд нефахівця, аргументація авторів не викликає заперечення, добромісна публікація цього каменя та наведені численні ілюстрації, безсумнівно, дадуть змогу спеціалістам широко використовувати її західку.

Публікація Г. О. Кузнецова та Ю. М. Ситого містить матеріали розкопок в урочищі Селище на південній околиці Чернігова, де було виявлено залишки садиби, яка, на думку авторів, могла належати представникам феодальної верхівки. Такий висновок вони аргументують як сезонним характером садиби, так і складом специфічних знахідок, більше властивих міській культурі, ніж сільській. Разом з тим, наявність рибальських знарядь та речей повсякденного вжитку, на думку авторів, говорить про сезонну промислову діяльність мешканців даного селища. Отже, тут ми маємо справу із залишками приміської феодальної садиби, яка невною мірою є гарною ілюстрацією розвитку феодального землеволодіння у XII—XIII ст. З таким висновком важко не погодитись.

Безумовно цікава стаття В. Я. Руденка «Нововідкритий підземний храм в Антонієвих печерах в Чернігові», тим більше, що, незважаючи на майже тисячолітній період існування традицій печерного храмобудівництва, археологічне вивчення їх ще не досить належного розвитку. Автор дає детальний опис виявленої споруди, що складалася з трьох приміщень загальною площею понад 300 м² (рис. 2), в яких він вібачає відсутністю притвор, наос та вівтар. На користь цього свідчать орієнтація комплексу за віссю схід-захід, залишки підлоги з полів'яніх плиток, покладених на вапняковому розчині, а також наявність поховань. Саме такій інтерпретації споруди не суперечать знахідки речей та уламків керамічного посуду, завдяки яким її побудова та час існування визначаються XII—XIII ст.

Різним аспектам господарської діяльності давньоруського населення Чернігова, а саме технології ковальського ремесла та розвитку скотарства, присвячені статті Г. А. Мудрицького та О. В. Потапова. Провідні зіставлення металографічних аналізів кованських виробів Чернігова з речами, що походять з інших давньоруських земель, Г. А. Мудрицький вказує на певну єдність технологічних схем, проте відзначає різний ступінь їх поширення та процентного співвідношення.

О. В. Потапов досить аргументовано доходить висновку про хибність твердження щодо істотних відмінностей давньоруського скотарства від тваринництва ранішого часу.

Викликає подив публікація Ю. Ю. Шевченка «Знахідки речей великої князівського вжитку та деякі питання топографії Чернігова XI—XIII ст.», в якій дивним чином змішані опис копитових знахідок з міркуваннями автора щодо історичної топографії міста. Подаючи дуже скupий мистецтвознавчий аналіз цих цінних предметів, що, на його думку, могли належати не лише представникам верхівки, а саме конкретним історичним персонажам (с. 63), він стає на дуже небезпечний для дослідника шлях ризикованих припущень; це призводить до сумнівності деяких історичних подій у трактуванні паноного автора (наприклад, з молітвовулом Никифора-Артавазда (с. 63)). Наведені аналогії свідчать на користь схвальної ерудиції автора, але, на жаль, аж ніяк не можуть переконати читача. Цьому не сприяє і та обставина, що при описі коштовних речей, Ю. Ю. Шевченко, аві словом не обговорює про умови їх виявлення і важко зрозуміти, їдеться про культурний шар чи про якийсь археологічний об'єкт.

Така побудова публікації, порядок викладення матеріалу, а також надмірне зловживання умовним способом («ослагательним наклонением») роблять міркування та припущення автора непереконливими, а посилення на певні особливості історичної топографії «найдавніших центрів середньовічної Балтики, або Гніздова» (с. 64) некоректними. Не на користь висновкам Ю. Ю. Шевченка і наведеним мініатюрам.

Дві публікації вивчення грунтового могильника XII ст. поблизу с. Березанка (археологи В. П. Коваленко, О. М. Веремейчик та антрополог П. М. Покас), очевидно, краще розглядати разом. Могильник заслуговує на увагу, незважаючи на невелику кількість поховань (5) та нечисленність краніологічної серії (7 черепів). Проте це дає можливість дійти висновку про значну строкатість етнічного складу сільської округи Чернігова, що пов'язано, на думку авторів, з певними історичними подіями: боротьбою Ольговичів і Давидовичів (1160 р.) та переселенням у 1117 р. мешканців з Білої Вежі. Разом з тим, автори не виключають і присутності ковуїв, «своїх

ноганих» на службі у чернігівських князів. Такий висновок не суперечить повідомленням писемних джерел і сучасному стану антропологічних даних, тим більше, що досвідченість спеціалістів, ретельність опису, методика археологічних розкопок, так само як і антропологічний аналіз поза сумнівами і заперечень не викликають. Необхідність такої публікації очевидна.

Велика стаття Л. І. Виногродської «Чернігівські кахлі XVII—XVIII ст.» (с. 75—83), як випливає з її назви, присвячена вивченню важливої категорії археологічного матеріалу тієї ланки археології, що до недавнього часу була майже поза законом, тобто матеріальній культурі України часів пізнього середньовіччя. Автор не лише подає досить ретельний мистецтвознавчий аналіз техніки виготовлення кахлів, елементів та прийомів їх декорування, стилю виконання та сюжетних композицій тощо. Привабльне те, що робиться це на широкому тлі аналогій та з урахуванням технічних можливостей тодішнього ремісничого рівня серед українського суспільства взагалі, а не лише суто чернігівського регіону. Л. І. Виногродська доходить висновків про заночаткування виготовлення кахлів наприкінці XVI ст., його місцевий характер, з глини місцевих родовиць, широке застосування поливи, певної схожості з аналогічним виробництвом у Білорусі, але з відповідними регіональними особливостями. Стаття добре ілюстрована, що робить її набагато зрозумілішою читачеві-нефахівцю, ніж згадана вище публікація Ю. Ю. Шевченка. Гадаю, що робота приверне увагу не лише професіоналів, але й досить широке коло тих, хто цікавиться історією Лівобережної України пізнього середньовіччя.

Публікації Г. К. Швидка, С. О. Половникової та О. Б. Коваленка присвячені введенню до наукового обігу матеріалів з історії міського самоврядування другої половини XVII ст., документів 80-х рр. XVII ст. та ін. Не говорячи вже про нагальну потребу таких штудій, вважаю необхідним ще раз підкреслити потребу у подальших джерелознавчих і текстологічних розвідках, що безумовно дозволить провести на сучасному науковому рівні зіставлення різних пам'яток історіографії України.

Особливий розділ рецензованого збірника складає рубрика «З історіографічної спадщини», де вміщено статті В. Л. Модзалевського і П. М. Савицького «Очерки искусства Старой Украины. Чернигова» та С. А. Таранушенка «Кам'янця Константиновича в Чернігові», які не побачили світ свого часу. Перш за все хочу відзначити копітку роботу публікатів: О. Б. Коваленка та С. І. Білоконя, які доклали чимало зусиль, щоб ці твори видатних вітчизняних мистецтвознавців, людей широкоосвічених і закоханих у чернігівську старовину, нарешті стали доступними не лише фахівцями, але й великому загалу небайдужих до історії України.

У короткий передмові до «Очерка...» О. Б. Коваленко аналізує твір настільки вичерпно, що авторові цих рядків навряд чи вдастся щось додати. Проте хочу ще раз наголосити важливість і безумовну цінність твору В. Л. Модзалевського та П. М. Савицького, які в цілому витримали випробування часом.

Так само і С. І. Білокінь у передмові до невеличкого за обсягом нарису С. А. Таранушенка показав не лише давнє захоплення видатного мистецтвознавця пам'ятками Північного Лівобережжя, але й нелегкий науковий шлях цієї високообдарованої людини, через що багато його творів, в тому числі і дана публікація, залишилися в рукописі. Не вдаючись до мистецтвознавчих міркувань, С. І. Білокінь падає слово авторові, з чого допитливий читач сам може зробити висновок про високий науковий рівень публікації.

Кілька слів хочу сказати про видання в цілому, бо дуже сподіваюся на те, що воно стане серйозним. У цьому мене переконує належний рівень редакційної роботи колективу авторів, добре викопаний ілюстративний матеріал. Хорошу справу зробили чернігівці до ювілею міста.

О. В. Сухобоков

Одержано 5.03.93

А. Г. Колесников. ТРИПОЛЬСКОЕ ОБЩЕСТВО СРЕДНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ. ОПЫТ СОЦИАЛЬНЫХ РЕКОНСТРУКЦИЙ В АРХЕОЛОГИИ.— К.: Наукова думка, 1993.— 152 с.

Публікація кандидатської дисертації О. Г. Колесникова¹ є першим у трипільській історіографії монографічним дослідженням суспільної структури енсолітичного населення території України. Крім того, в роботі аналізуються загальні засади палеосоціологічних реконструкцій — моделювання, системний підхід, комплексність, а також конкретні методи — палеоекономічні, палео-

© М. Ю. ВІДЕЙКО, 1995

демографічні та статистичні. Застосування цього арсеналу автор демонструє на археологічних матеріалах з розкопок поселень і могильників трипільської культури у північній частині Середнього Подніпров'я, відтвірое можливу, з його точки зору, модель суспільства мідного віку в цьому районі. Структурно книжка О. Г. Колесникова складається з передмови, трьох розділів, висновків, що доповнюються додатками, перший з яких містить інформацію про історію дослідження трипільських пам'яток Подніпров'я та їх стислу характеристику, другий складається з аналітичних таблиць, присвячених тіlopальним могильникам софіївського типу. Основні положення монографії були опубліковані О. Г. Колесниковим свого часу у вигляді окремих статей².

Перший розділ має історіографічний характер, висвітлює процес вивчення суспільних структур та суспільного ладу населення трипільської культури. Дано стислу характеристику археологічних джерел, яка дублюється в додатку 1. Ряд положень, що є в цій частині викликають запитання і заперечення. Наприклад, віднесення пам'яток типу Верем'я до Коломийщинської групи (С. 22), які інші автори раніше відносили до п'яніжківсько-щербанівської групи³, нічим не аргументовані. Кордон коломийщинської групи, як відомо⁴, не обмежується на півні районом Ржищева (С. 23), а сягає, принаймні, Поросся,— інша справа, що цей район менше вивчений, ніж околиці Трипілля, матеріалами з яких оперує автор. Штучне обмеження території коломийщинських нам'яток знижує достовірність палеоекономічних та палеодемографічних підрахунків, що містяться в наступних розділах.

Висновок про синхроність чапаївських та коломийщинських пам'яток (уроч. Жолудівка та Грушова, С. 28) зроблено без урахування археологічних матеріалів, насамперед розписного посуду. Вже 10 років тому, після опублікування В. О. Круцом та С. М. Рижовим періодизації томашівських пам'яток з мальованим посудом у Побужжі⁵ стало зрозуміло, що пам'ятки типу Чапаївки мають бути віднесені до кінця етапу ВІ, а не СІ і синхронні кращому випадку пам'яткам типу Коломийщини II. Це підтверджено і в ряді праць останніх років⁶, на які слід було б звернути увагу автору публікації. Зміни в датуванні пам'яток відповідно змінюють структуру трипільських старожитностей у Подніпров'ї, а отже ставлять під сумнів наступні соціологічні реконструкції. Абсолютне датування пам'яток подається за радіовуглецевою хронологією (С. 27, 28), що невправдано розрізняє абсолютний вік трипільських пам'яток Подніпров'я порівняно з їх реальними календарними датами, а саме першою половиною — серединою IV тис. до н. с. Зауважимо, що для європейської прайсторії нині загальноприйнятою є календарна система датування пам'яток.

Розділ другий присвячено розгляду поселень і житл як джерела для соціально-демографічних реконструкцій,— сім'ї, громади, регіональних суспільних організацій. Основна увага приділена добре дослідженням пам'яткам коломийщинської групи. Реконструкція сім'ї проводиться за даними вивчення жител. До уваги взято розміри, планування, місце на поселенні, інвентар. Докладно аналізується питання про характер сім'ї. Автор цілком наділяє погляди дослідників Коломийщини I щодо багатокамерності жител, їх поступового розростання (С. 41), некритично ставлячись до археологічних матеріалів 60-річної давності. Слід віддати належне О. Г. Колесникову, який намагається теоретично обґрунтівувати своє археологічні погляди на трипільське житлобудування⁷. Цікаво є спроба розглянути реконструкцію сім'ї залежно від умов проживання та форм господарювання. Наявні дані про економіку Трипілля не дають змоги впевнено судити про співвідношення окремих галузей в комплексному господарстві, як це робить автор (С. 47). Слід зауважити, що нукларні сім'ї на всіх етапах існування трипільського населення у Подніпров'ї цілком могли співісувати з великими сім'ями, поділ яких з виділенням перших є постійною тенденцією для первісності⁸. Автор реконструює також розміри громад для пам'яток різних етапів — часу Коломийщини, коли виділяються чотири групи поселень, на яких могло мешкати від 150—350 до 600—800 чол., що, на його думку, може свідчити про наявність певної ієархії (С. 55). Спроба розглянути структуру громади на підставі решток культових місць-жертвоніків у спорудах (С. 59) є цікавою. Водночас проблематично є інтерпретація самих знахідок як жертвоніків або культових місць. Можна було б піти іншим шляхом, порівнюючи різні за розмірами поселення, найменші з яких цілком логічно було б розглядати як місце локалізації певних структурних підрозділів. Такий підрозділ, напевне і відповідає поселенням пізнього часу — типу Лукаші чи Софіївка. Цікаво, що і в той час зберігається певна ієархія поселень. Наступний рівень реконструкцій — регіональна організація здійснюється на підставі аналізу макроструктури поселень. Вираховано загальну чисельність населення для фіналу Коломийщинської групи — 4500 чол., що, на думку автора, відповідає племені, а також густоті населення — 10—12 чол./км² (С. 71). Недоліком є повторення старої помилки, типової для підрахунків, що робилися раніше, а саме — сумарний розподіл пам'яток етапу С-І як таких, що існували одночасно (С. 70). Ми вже посилалися на періодизацію томашівських пам'яток, для яких в межах етапу С-І було виділено 4 фази розвитку⁹. Для коломийщинських пам'яток така реальна періодизація автором не була розроблена, отже важко прийняти на віру, що всі 23 пам'ятки, віднесені до цього часу, існували одночасно. До речі, в кінці першого розділу автор виділяє більш ранні та пізні поселення в межах коломийщинського типу. Отже, неможливо припустити одночасне існування 15 громад (С. 71). Реально їх мало бути принаймні вдвічі менше, навіть за умови зростання чисельності мешканців Подніпров'я. Порівняння густоти населення Подніпров'я з показниками, вирахуваними В. М. Массоном для Молдови, є цілком коректними. Однак О. Г. Колесникову слід було б звернути увагу на застереження, що такі розрахунки слід у майбутньому робити на підставі більш багатоступеневої хронології, на що вказує В. М. Массон для Молдови¹⁰. Разом з тим вимагає корекції і загальна площа території, яку займали коломийщинські пам'ятки, що реально була значно більшою. Більш обґрутованими нам видаються палеодемографічні ре-

конструкції Трипілля, зроблені останнім часом В. О. Крупом, де середня густота населення визначена на рівні 5 чол./км²¹¹.

Оригінальними є підрахунки чисельності громад, які лишили софіївські могильники,— для Чорнинського та Краснохутірського 160 чол., Софіївського — 240 чол. (С. 73), які не збігаються з показником, вирахуваним на штаті поселенського матеріалу (50—100 чол.). Щоб пояснити цю суперечність автор висуває гіпотезу про трипала (не 20, а 75 років) існування могильників, застерігаючи, що це лише одне з можливих пояснень, (С. 73), до чого ми ще повернемося. Розділ закінчується глибоким висновком автора про те, що «всі соціальні подзатеження, в кінченні итоге, являються специфічески организованими колективами людей».

Третій розділ містить реконструкції суспільної структури на підставі матеріалів з розкопок тілопалих могильників софіївського типу. Основним змістом розділу є розгляд «суспільній нерівності» між індивідами (С. 76), групами людей у суспільній структурі населення. Автором викладено загальноприйняті положення щодо статево-вікової та суспільній стратифікації. На нашу думку, цей розділ в основному побудовано на гіпотезах та логіці автора, а не археологічних даних. Автор визначає три основні гіпотези (С. 81), необхідні для проведення дослідження: по-перше, інвентар поховань вікових ступенів має відрізнятися за кількістю та якістю, по-друге — мас розрізнятися функціонально інвентар поховань чоловіків та жінок, по-третє — у випадку виділення статево-вікових груп і наявності в них різниці в якості та кількості інвентаря можна виділити поховання індивідів вищого суспільного статусу. Виділено ознаки для порівняння поховань з певною ієрархічною структурою (С. 86). Найцікавішою є спроба О. Г. Колесникова розділити антропологічно невизначені трупоспалення за статтю і віком. Чоловічі поховання автором виділено за наявністю зброя (сокири-молоти, кинджали, наконечники стріл) та «важких» знарядь праці, жіночі — наявністю прясел, кераміки, певних прикрас (С. 89—91), причому поховання, в яких виявлено лише прикраси, автор вважає жіночими. На нашу думку ці «логічні» твердження слід було додати до трьох робочих гіпотез, наведених вище. При визначені віку поховань автор на підставі досить логічних (з його точки зору) міркувань, основу яких становить теза, що безурнів поховання зі зброя та «важким» інвентарем чоловічі, отже поховання в урнах з «чоловічим» інвентарем — юнацькі або дитячого віку, після чого посилається на антропологічні дані з енеоліту Угорщини про дитячу смертність (С. 92). Висновок є дивним, якщо згадати визначення частини кісток з урнових поховань, які наведені у звіті В. М. Даниленка та М. Л. Макаревича, як кісток дорослих індивідів, а кісток з безурнів — в тому числі юнацьких¹². У фондах ІА НАНУ зберігаються кістки з поховань Красного Хутора, Софіївки, Завалля, і краплю в цьому питанні мають, на нашу думку, поставити антропологи, а не гіпотези та логіка археологів, якими б бездоганними вони не були. На підставі подібних тез та робочих гіпотез О. Г. Колесников робить висновок, що за матеріалами могильників софіївського типу виділяються чотири групи поховань, які можуть бути інтерпретовані, як статево-вікові: група хлопчиків-юнаків, група дорослих чоловіків, група дівчаток-дівчат, група дорослих жінок (С. 94), тобто трипільське населення, яке залишило могильники, складається з чоловіків, жінок та дітей. З останнім важко не погодитися. Далі йде аналіз суспільної стратифікації — виділено «дуже бағаті», «бағаті» та «рядові» поховання (останні — безінвентарні). Порівнюючи комплекси могильників, загалом зроблено висновок, що суспільна група, яка залишила Краснохутірський могильник посідала вище місце, ніж сучасні їй (С. 102).

Наведена вище О. Г. Колесниковим інтерпретація археологічних джерел, викликає застереження з двох позицій: по-перше, вона значною мірою базується на гіпотезах, логіці та припущеннях (про що мовилося вище), по-друге — автор некритично ставиться до самих археологічних джерел. Масно на увазі матеріали софіївських могильників.

Поясню, в чому справа. Ці пам'ятки відкрито понад сорок років тому, коли вони майже не мали аналогій серед енеолітичних пам'яток. Автори розкопок мусили йти неторованим шляхом, визначаючи поховальний обряд і які саме комплекси слід розглядати як поховання. Починаючи з розкопок Ю. М. Захарука як окреме поховання було прийнято розглядати кожну посудину з попелом або скрученням попелу й перепалених кісток¹³. Таку точку зору прийняла і О. Г. Колесников, обмінувши стап «критики джерела». Дійсно, виділення комплексів на могильниках, де поховання зроблено у пішаних днонах, що руйнуються і неможливо виявити будь-які ями є величезно проблематичним. Отже — версія дослідників про комплекси софіївських могильників — то не більше, ніж гіпотеза авторів розкопок, яка потребує аналізу. Напрямок пошуку свого часу був окреслений В. О. Крупом, який навів перелік пам'яток з трупоспаленнями в ряді європейських енеолітичних культур¹⁴, на що слід було звернути увагу О. Г. Колесникову, починаючи роботу. Близько 30 років тому було розкопано добре збережений могильник з трупоспаленнями тісаполгарської культури у Тібаві. Він датується більш раннім часом, ніж софіївський¹⁵. Однак на прикладі Тібавського некрополя видно, що звичайно поховання робилися в ямах шириною 70—160 і 50—100 см, іноді більших. Інвентар рядових поховань включає до 5—7 посудин, клиноподібні кам'яні сокири, крем'яні ножі та сировину, мідні прикраси. У великих ямах налічувалося від 19 до 37 посудин, мідні й золоті прикраси, клали пропущену мідну, клиноподібну кам'яну сокири, крем'яні знаряддя (ножі, ретушери), сировину (нуклеуси, платівки). Цікаво, що на площі могильників софіївського типу неважко виділити групи «поховань», що вкладаються в обриси ям вказаних вище розмірів, а сумарний інвентар наближається до показників «рядових» поховань з Тібаві. Так, група «поховань» з Софіївки (№ 115—120) дає п'ять посудин різних типів, крем'яні ножі, сокири-молот та дів стрілки, група з Чернина (№ 83—85) дає 4 посудини, ніж, два відщепи та наконечник стрілі. Комплекс «поховань» Красного Хутора в межах «великої» ями (№ 57, 58, 66, 129, 130, 130a, 133, 141) включав до п'яти посудин, 2 сокири-молота, сокири-клин, мідний кинджал з бруском, крем'яні знаряддя (5), віщепи, мідне шило і мідні прикраси (браслет, 6 пропизок) і може розглядатися як відносно «бағатий».Хочу зауважити, що проблематично розглядати всі без винятку наконечники стріл як поховальний інвентар. У

більшості комплексів їх по одній-дві, всі обпалені — вони можуть розглядатися також, як причина смерті похованого. Тим більше, накопичники як правило, пошкоджені від удару. Як інвентар можна було б розглядати набори починаючи пришамані з трьох стріл, таким є «мінімальний» колчаний набір для мідного віку. У світлі нових даних про тілопальні могильники у Європі мідного віку стас зрозумілим, що існуюча інтерпретація софіївських некрополів не може задовільнити, тим більше беззастережно прийматися, як підстава для соціологічних реконструкцій, запропонованих у рецензований праці. Згадаймо суперечність, виявлену при різних шляхах підрахунків автором чисельності общин: показник за похованальними пам'ятками у два-три рази більший, ніж на підставі аналізу поселенського матеріалу. Якщо прийняти, що реальна кількість поховань у два-три рази менша за прийняття для розрахунків, то проблема невідповідності результатів знике. Це ще одна, третя можлива модель, не врахована автором роботи.

Публікація тільки б виграла, коли б серед ілюстрацій були не лише схеми поселень (якість яких залишає бажати крашого), виконані автором, та репродукції з ілюстрацій до монографії В. О. Круца видання 1977 р.¹⁶ (рис. 18—21), але й плани могильників, типовий інвентар поховань. На жаль, відсутня докладна публікація комплексів з могильників софіївського типу в цілому, що ускладнює сприйняття пов'язаніх з ними реконструкцій. Автор міг би зміцнити достовірність своїх висновків поданням малионків, тим більше, що текстові аналітичні таблиці не дають новогенного враження про могильники.

Підсумовуючи викладене, ми можемо цілком приднатися до висновків автора монографії про те, що «...в даній работе предложена одна из возможных гипотез», а «Полученные результаты носят вероятностный характер и могут конкретизироваться по мере расширения источниковедческой базы и дальнейшего развития науки» (С. 107). Вітаючи публікацію однієї з можливих гіпотез автора, ми хотіли б звернути увагу на необхідність уважінішого та більш сумлінного ставлення до наявних першокласних археологічних джерел, особливо з Середнього Подніпров'я, де свого часу починалося відкриття трипільської культури в Україні.

Примітки

¹ Колесников А. Г. Социальные структуры позднетрипольского населения Среднего Поднепровья.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— К., 1988.— 16 с.

² Колесников А. Г. Некоторые вопросы половозрастной стратификации позднетрипольского населения Среднего Поднепровья (по материалам могильников софиевского типа) // Археология и методы исторических реконструкций.— К., 1985.— С. 152—168; Колесников А. Г. Некоторые вопросы социальной стратификации в среде позднетрипольского населения Среднего Поднепровья (по материалам могильников софиевского типа) // Исследования социально-исторических проблем в археологии.— К., 1987., та ін.

³ Мовши Т. Г. Средний этап трипольской культуры // Археология Украинской ССР.— К., 1985.— Т. I.— С. 220—222.— Рис. 57.

⁴ Шмаглій М. М. Тринільське поселення біля с. Григорівка // Археологія.— К., 1970.— Т. XXIV.— С. 119—121.

⁵ Круц В. О., Рижков С. М. Фази розвитку пам'яток томашівсько-сушківської групи // Археологія.— 1985.— Вип. 51.— С. 45—56.

⁶ Рижков С. М. Небелівська група пам'яток трипільської культури // Археологія.— 1993.— № 3.— С. 101—114.

⁷ Колесников О. Г. Тринільське домобудівництво // Археологія.— 1993.— № 3.— С. 63—74.

⁸ История первобытного общества. Эпоха классообразования.— М., 1988.— С. 167—172.

⁹ Бибиков С. Н. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья // СА.— 1956.— № 1.— С. 48—62; Массон В. М. Динамика развития трипольского общества в свете палеodemографических оценок // Первобытная археология. Поиски и находки.— К., 1980.— С. 204—212; Круц В. О., Рижков С. М. Фазы розвитку пам'яток...— С. 52.

¹⁰ Массон В. М. Динамика развития трипольского общества...— С. 212.

¹¹ Круц В. А. К истории населения трипольской культуры в междуречье Днепра и Южного Буга // Первобытная археология. Материалы и исследования.— К., 1989.— С. 117—132.

¹² Даниленко В. Н., Макаревич М. Л. Отчет о работе Бориспольского отряда экспедиции «Большой Киев» в 1952 году // НА ІА НАН України, 1951/86.

¹³ Захарук Ю. М. Софіївський тілопальний могильник // АП.— 1952.— Т. IV.— С. 112—120.

¹⁴ Круц В. А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья.— К., 1977.— С. 139.

¹⁵ Siska S. Tiszapolgarska Kultura na Slovensku // SLA.— 1968.— Т. XVI, № 1.— С. 61—153.

¹⁶ Круц В. А. Позднетрипольские памятники...— Рис. 5, 29, 48, 49.

M. IO. Відейко

НАШІ АВТОРИ

БАРАНОВ Ігор Авенірович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Кримського філіалу ІА НАНУ (м. Симферополь). Фахівець у галузі античної археології.

БЕЛЯЄВА Світлана Олександровна — кандидат історичних наук, зав. сектором джерелознавства ІА НАНУ. Фахівець у галузі слов'янської археології.

БІРБРАУЕР Фолькер — професор Римсько-Німецької комісії Німецького археологічного інституту.

БОЛТРИК Юрій Вікторович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі скіфської археології.

БУЛКІН Валентин Олександрович — кандидат архітектури, доцент Санкт-Петербурзького університету (Росія). Фахівець у галузі давньоруської архітектури.

ВІДЕЙКО Михайло Юрійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі першісної археології.

ВІТРИК Ірина Сергіївна — співробітник ІА НАНУ. Спеціалізується у галузі давньоруської археології.

ГАВРИШ Петро Якимович — викладач Полтавського педінституту. Спеціалізується у галузі скіфської археології.

ЖУРАВЛЬОВ Олег Петрович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі палеозоології.

КОБАЛЬ Йосип Васильович — зав. сектором Закарпатського краснавчого музею. Вивчає первісну археологію.

КОТЛЯР Микола Федорович — доктор історичних наук, зав. сектором Київської Русі Інституту історії НАНУ. Фахівець у галузі давньоруської історії.

КРИЖИЦЬКИЙ Сергій Дмитрович — член-кореспондент НАНУ, заст. директора ІА НАНУ. Фахівець у галузі античної археології.

КУЗІН-ЛОСЕВ Валерій Іванович — співробітник Донецького краєзнавчого музею. Вивчає первісну археологію.

КУЛАТОВА Ірина Миколаївна — співробітник Полтавського краснавчого музею.

КУРБАН Олександр Васильович — науковий співробітник Маріупольського краєзнавчого музею. Цікавиться археологією доби бронзи.

КУЧУГУРА Лідія Іванівна — не працює, вивчає археологію палеолітичної доби (м. Кам'янець-Подільський).

МАРКОВА Олена Всеволодовна — співробітник ІА НАНУ. Спеціалізується у галузі палеозоології.

МУРЗІН Вячеслав Юрійович — доктор історичних наук, зав. сектором скіфо-сарматської археології. Фахівець у галузі скіфської археології.

ОЛЬГОВСЬКИЙ Сергій Якович — кандидат історичних наук, доцент Інституту культури. Фахівець у галузі скіфської археології.

ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович — кандидат історичних наук, зав. відділом первісної археології ІА НАНУ. Фахівець у галузі археології доби бронзи.

ПЕНЯК Степан Іванович — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту супільних наук НАНУ (м. Львів). Фахівець у галузі слов'яно-руської археології.

ПЕТРАШЕНКО Олександр Миколайович — провідний інженер ІА НАНУ. Спеціалізується у галузі автоматизованої системи обробки археологічних джерел.

ПОЛІДОВИЧ Юрій Богданович — науковий співробітник Донецького обласного краєзнавчого музею. Спеціалізується у галузі археології доби бронзи — раннього залізного віку.

ПОПОВИЧ Іван Іванович — молодший науковий співробітник Інституту супільних наук (Львів). Фахівець у галузі ранньозалізного віку.

ПОТУШНЯК Михайло Федорович — молодший науковий співробітник ІА НАНУ (м. Львів). Вивчає первісну археологію.

РОЛЛЕ Рената — доктор, професор Гамбурзького університету (Німеччина). Фахівець у галузі археології ранньозалізного часу Східної Європи.

САПРИКІН Сергій Юрійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту загальної історії РАН (м. Москва). Фахівець у галузі античної археології.

СКОРИЙ Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі археології ранньозалізного часу.

СУПРУНЕНКО Олександр Борисович — заст. директора Полтавського краєзнавчого музею.

СУХОБОКОВ Олег Васильович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник ІА НАН України. Фахівець у галузі слов'яно-руської археології.

ФІАЛКО Олена Євгенівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі скіфської археології.

ЦИМІДАНОВ Віталій Владиславович — науковий співробітник Донецького обласного краєзнавчого музею. Спеціалізується у галузі археології доби бронзи.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АДСВ — Античная древность и средние века
- АКСП — Античная культура Северного Причерноморья
- АО — Археологические открытия
- АСГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа
- ВВ — Византийский временник
- ВДИ — Вестник древней истории
- ІА НАНУ — Інститут археології Національної Академії наук України
- ІАК — Известия археологической комиссии
- ІІМК РАН — Інститут історії матеріальної культури Російської Академії наук
- КСИА — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
- КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
- МГУ — Московский государственный университет
- МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
- СА — Советская археология
- СГЭ — Сборник Государственного Эрмитажа
- Тр. ГИМ — Труды Государственного исторического музея (г. Москва)
- ТЮТАКЭ — Труды Южно-Туркменской археологической комплексной экспедиции
- BSPF — Bulletin de la Société Préhistorique française
- IOsPE — Inscriptiones Orae septentrionalis Ponti Euxini
- WA — World archaeology

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

БОЛТРИК Ю. В., ФИАЛКО Е. Е. Могилы скифских царей второй половины IV в. до н. э. (поиск исторических реалий) 3

КРЫЖИЦКИЙ С. Д. О роли влияния изменений окружающей среды на историческое развитие Ольвийского государства 13

ОЛЬГОВСКИЙ С. Я. Происхождение крестовидных блях скифского времени 25

БИРБРАУЭР Ф. Готы в I—VII вв.: территория расселения и продвижения по археологическим источникам 32

ПОЛИДОВИЧ Ю. Б., ЦИМИДАНОВ В. В. Каменный топор в памятниках срубной культурно-исторической общности 52

Публикации археологических материалов

МУРЗИН В. Ю., РОЛЛЕ Р., СКОРЫЙ С. А. Исследования Переяславского курганныго могильника 63

ЖУРАВЛЕВ О. П., МАРКОВА Е. В. Остеологические материалы из культовых комплексов Ольвии 72

ВИТРИК И. С. Городища юга Житомирщины 79

КОТЛЯР Н. Ф. О так называемых черниговских гривнах серебра 83

Дискуссии

КУЗИН-ЛОСЕВ В. И. Некоторые замечания по поводу интерпретации археологического материала 94

ВИДЕЙКО М. Ю. В поисках государства Аратты 104

ОТРОЩЕНКО В. В. Некоторые замечания по поводу «кризиса украинской археологии» 118

К методике археологических исследований

БЕЛЯЕВА С. А., ПЕТРАЦЕНКО А. Н. Об основных направлениях и результатах использования автоматизированной системы обработки источников в Институте археологии НАН Украины 120

Память археологии

КУЛАТОВА И. М., СУПРУГЕНКО Л. Б. Археология в деятельности Полтавской ученой архивной комиссии 122

Новые открытия и находки

КУРБАН А. В. Литейная формочка из Приазовья эпохи поздней бронзы 130

КУЧУГУРА Л. И. Раннескифский комплекс из кургана у с. Врублевка в Поднестровье 131

ГАВРИШ П. А. Античная монета из скифского городища лесостепной Скифии 135

СЛПРЫКИН С. Ю., БАРАНОВ И. А. Греческая надпись из Судака 137

БУЛКИН В. А. О времени постройки церкви Спаса на Берестове 140

Рецензии

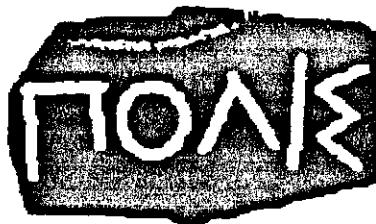
ПЕНИЯК С. И., ПОПОВИЧ И. И., ПОТУШНЯК М. Ф., КОБАЛЬ И. В. Древняя история Верхнего Потисья.— Львов: Світ, 1991.— 180 с. 144

СУХОБОКОВ О. В. Чернігівська старовина.— Чернігов: Сіверянська думка, 1992.— 147 с. 150

ВИДЕЙКО М. Ю. А. Г. Колесников. Трипольское общество Среднего Поднепровья. Опыт социальных реконструкций в археологии.— К.: Наукова думка, 1993.— 152 с. 152

Написавшие статьи 156

Список сокращений 158

Our Publishing House «Polis Press»

in Odessa, Ukraine,
specializes in publishing scholarly works
on archaeology and numismatics.

We have published the titles *Essays on the Monetary Circulation on the North-western Black Sea Region in the Late Roman and Byzantine Periods* by E. S. Stoljarik (\$ 25.00, hardback, 285 p., ill., tables, maps, index) and *The City of Tyras* by P. Karyshkovskij and I. Kleiman (\$ 35.00, hardback, 414 p., ill., tables, maps, index). In 1995 we are going to publish the titles *Essays in Northern Black Sea Region Numismatics (Bosporan Kingdom)* by N. Frolova (\$ 25.00, hardback, ill, tables, index) and *Bison Hunting and Human Adaption: A Case of the Comparative Study of the Upper Palaeolithic in the Southern Ukraine* by G. Krasnokutsky (\$ 30.00, hardback, ill., tables, maps, index); in 1996 — *Hoards of Roman Coins in Eastern Europe and Transcaucasia* by V. Kropotkin (\$ 90.00 hardback, ill., tables, maps, index) and *The Belen'koye Burial Ground* by A. Rossokhatsky (\$ 50.00, hardback, ill., tables, maps, index).

If you wish to receive the above-mentioned books or to get our summary catalogue will you write or come to our firm.

Our address: Ukraine, 270011,
Odessa, Troitskaja Street, 25.
POLIS PRESS

Tel. (0482) 22-27-76
Fax (0482) 25-12-74 for POLIS,
(0482) 25-04-96 for POLIS

УКРАЇНСЬКИЙ БЛАГОДІЙНИЙ ФОНД

UKRAINIAN CHARITY FUND

«Скарби Русі — України»

252014 УКРАЇНА
м. Київ
вул. Видубецька 40
тел.: 296-50-42
факс: 7(044) 295-47-13

«Treasures of the Rus-Ukraine»

252014 UKRAINE
Kiev
Vydubetskaja str. 40
tel.: 296-50-42
fax: 7(044) 295-47-13

Шановні добродії, панове!

Україна, яка знаходиться в одному з найкращих природно-кліматичних регіонів Європи, з давніх давен була густо заселена різними народами. Кожен з цих народів залишив тут свій слід у вигляді археологічних пам'яток — поселень, некрополів, окремих курганів, величезної кількості витворів господарської та ремісничої діяльності, побуту, мистецтва, міфології. Ці пам'ятки, висвічуячи давні періоди історії України, є частиною нашої національної спадщини. На жаль, в теперішній час вони особливо інтенсивно руйнуються і знищуються безконтрольними земляними роботами, безсоромно грабуються, а найкращі взірці давніх культур України вивозяться за рубіж. Держава, перебуваючи у скрутному становищі, не в змозі у достатньому обсязі забезпечити дійовий захист, дослідження та реставрацію пам'яток археології.

Заповнити цю прогалину в якісь мірі взяв на себе новостворений український благодійний фонд «Скарби Русі—України», заснований рядом установ і вченими-археологами з різних міст держави.

Завданням фонду є зосередження зусиль широкої громадськості на врятування та пропаганду наших історичних реліквій.

Ми закликаємо державні та приватні організації і установи, окремих осіб, всіх, кому не байдужа доля нашої історичної спадщини, приєднатися до цієї благородної справи, вступаючи до членства фонду або подаючи йому посильну матеріальну підтримку.

Наш рахунок:

6609492 в Печерському відділенні
Укрсоцбанку м. Києва.
МФО 322090

*Рада засновників
Виконавчий комітет*

ІНДЕКС 74006

ISSN 0235 — 3490. Археологія. 1995. № 2. 1—160.

"Київська академія Євробізнесу"